

Олекса
Гай-Головко

Ю
ДЗВОНИ

НЕ ДЗВОНИЛИ

Oleksa Hay-Holowko

**FOR THEM BELLS
DID NOT TOLL**

EVENTS OF THE GREAT TERROR-FAMINE
OF 1932-1933 IN UKRAINE UNDER
SOVIET-RUSSIAN OCCUPATION

I S B N 0-919490-15-8

TRIDENT PRESS LTD.

Winnipeg

1987

Canada

Олекса Гай-Головко

ЇМ ДЗВОНИ НЕ ДЗВОНИЛИ

ПОДІЇ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В 1932-33 РОКАХ В УКРАЇНІ,
ЗДІЙСНЕНОГО ТЕРОРОМ ПІД СОВЕТЬКО-
РОСІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ

Вінніпер

1987

Канада

Обкладинка Д-ра Л. Молодожаніна

**Авторські права застережені
Copyright, 1987, by O. Hay-Holowko**

**Published by Trident Press Ltd.
210 - 216 Dufferin Ave., Winnipeg, Manitoba.**

НА УКРАЇНСЬКОМУ ЦВИНТАРІ

*Червона метелиця... Зойк голосіння
Пронизують ранки криваво-густі.
Стою на скорботній моїй Україні
Розп'ятій Москвою на зеснім хресті.*

*Довкола могили, могили, могили,
В могилах країна нещасна моя.
О, доле св'ятая, подай мені сили,
Щоб міг досказати неказане я*

*Вогненнеє слово, що серце стискає,
Бо падаєм, гинемо в лютій тюрмі.
Рятунку ж немає, немає, немає,
А вийти із пекла не можем самі.*

*Харків - Київ,
1933 - 1935.*

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

У світлянській церкві поволі догоряли свічки. У день свята Преображення Господнього Служба Божа кінчалася. Але стиснені в церкві люди не ворушилися. Коли ж з-за огорожі знову вдерлися в церкву п'яні вигуки комсомольського¹ карнавалу, то з сотень грудей з тяжким подихом вирвалася одчайдушність. Отець Никифір, проказуючи останні молитви, дивився на людей благальним поглядом. І цей його погляд на Спаса 1932 року всі розуміли і з тяжким зусиллям гасили в собі вогонь, роздмуханий гнівом. Церковний хор, здавалося, не співав, а захилювався плачем:

„Нехай буде ім'я Господнє благословенне від нині і до віку”...

А за церковною огорожею, у збитому поросі, гойдався несамопитий крик, б'ючись у церковні двері й вікна:

*„Далой, далой монахов,
Всех рабінов, попов.
Залезім ми на небо, —
Разгонім всех богов”.*

У церкві на блідих людських обличчях блискали ненавистю очі до антихристів, як люди називали їх, сіпалися стиснені губи, стримуючи гнів, який щохвилини міг вибухнути й посунути розжарену людську лямину на церковну паперть.

Тим часом на священничому худорлявому обличчі, оброслому сивою бородою й широкими козацькими вусами, сині очі набували залізного спокою. І, як тільки на хорах зазвучав а мін ь і закінчилася Служба Божа, він вийшов з Царських воріт і смиренно склав на грудях свої пожовклі й висохлі руки.

— Любі брати й сестри, — сказав він, і в церкві

¹ Комуністичний Союз Молоді.

створилася могильна тиша. — Просіть прощення в Бога, і Він простить вам ваші гріхи. Але Господь-Бог просить у вас спокою, рівноваги й витривалости для врятування вашого храму. Покляніться перед Його образом, що ви все це додержите.

— Клянемося! — вибухнуло з сотень грудей.

— Бог на поміч вам, — сказав отець Никифір.

— І вам, отче, — розляглося в церкві.

Сказавши це, людська лявіна не рухалася, чекаючи, щоб винести з собою священика. Отцеві ж Никифорові не хотілося виходити з мирянами, щоб не зробити виклику роз'юшеному комсомольському карнавалові. Тому священик опустил свої густі брови і промовив до тих людей, що стояли в притворі:

— Відчиніть, будь ласка, двері... і з Богом, добрі люди, виходьте... Мене охоронить Бог. Відчиніть, будь ласка, двері!

У притворі заскрипіли ковані дубові двері, і хвиля свіжого повітря вдарила в церкву. Людська лявіна посунула на паперть. У церкві лишилося лише кількоро найбільш необхідних людей на чолі з велетнем ковалем Іларіоном Дударем і колишнім чередником Микитою Мовчаном. Цих і інших подібних до них людей комуністи вважали опорою своєї влади.

— Чого ж ви лишилися, Іларіоне й Микито? — спитав отець Никифір.

Обидва стояли з опущеними головами.

— Хочемо отця відпровадити, — відповів Іларіон ледве чутно.

Священик скорбно глянув на нього й на тих, що стояли коло нього, і махнув рукою, щоб вони йшли.

— Ідіть, ідіть додому, добрі люди. Ідіть з Богом... Ті трохи постояли й неохоче вийшли з церкви.

На вулиці далі лунав крик розпанаханого комсомольського антирелігійного карнавалу. Отець Никифір сумними очима відпровадив Іларіона та інших з ним і помалу ввійшов у вівтар. Поцілувавши хреста, він обе-

режно поклав його на престол і зайшов до бокової кімнатки. Зіпершись у ній на стіну, якийсь час дивився з віконечка на вулицю. Він був певен, що районна й сільська влада вирішила позбутися його й замкнути церкву — останнє забороло для втримання цілоти громади. І цей свій задум сільська влада у змові з районною щороку здійснювала, накладаючи непомірні податки хлібом на нього й церкву. Цього року наклала на церкву двісті пудів² пшениці. Цього податку, думав отець Никифір, колгоспники не виконають, бо минулого року вони дістали тільки по три фунти зерна на трудовень³. Цього ж року все зерно вивезли з-під молотарки в державні зерносховища, не давши людям нічого за їхню працю. Разом з цим сільська влада наказала його дружині, паніматці Лукії, „добровільно” розлучитися з ним у сільраді, інакше „народна влада” ізолює їхніх дітей від громади, конфіскує всі їхні посілості й майно, а їх усіх, у чому стоять, вижене за ворота...

Отець Никифір з тяжким душевним болем похитав головою. Він знав, що цей комсомольський карнавал на вулиці затіяно, щоб викликати бійку вірних з безвірниками й вину за бійку, а можливо й за пролиття крові, скласти на нього, і з брудною лайкою видворити його з хати й села.

— Чим усе це закінчиться? — спитав він сам у себе, відступаючи від віконечка, щоб втихомирити биття свого кволого серця.

Це питання весь час мучило його, не відступаючи від нього й на хвилину. З ним він переодягнувся і в підряснику вийшов із вітваря. На його зсохлому обличчі ще більше вирізьбилися втягнені щоки, очні западини й вигострений ніс. Коли він лагодився йти до вихідних дверей, з лівого боку вітваря вийшов Порфирій Брижа — церковний староста. Цей згорблений з посрібленою головою чоловік недавно був один з найпрацьовитіших господарів у Світлому, але від надмірної праці осліп на

² Пуд — шіснадцять кілограмів.

³ Десять або більше годин праці.

одне око, а другим ще ледь-ледь бачив людські обличчя й постаті. Зимою з 1929 на 1930 рік, під час примусової колективізації, прибулі з Московщини й свої місцеві комуністи і їхні сільські собачники, як їх називали селяни, конфіскували в нього все рухоме й нерухоме майно, а його — сліпого й немічного та його таку ж дружину вигнали на вулицю. Тепер вони на милостині в людей доживають свого віку.

Оце зараз він хотів священникові щось сказати, але замість того лише м'яв у своїх руках порвану шапку.

— Говоріть, Порфирію, — звернувся до нього отець Никифір.

— Я хотів лише в отця спитати, чи отець правитимуть вечірню, — сказав пошепки Брижа.

— Я дам вам знати, Порфирію, — відповів священник після довгої мовчанки.

Попрощавшись із старостою, отець Никифір поволив попростувати до вихідних дверей, а позаду нього — церковний староста. Останній замкнув великим ключем двері й подався папертю за отцем Никифором.

Поблизу брами священник жажнувся. За церковною огорожею було з півсотні чоловіків і жінок, які закам'янівши, чекали на нього. З обох боків брами вони стояли двома рядами, подібними на стіни, а збоку, в кількох кроках від них, копошилася невеличка комсомольська юрба на чолі з їхнім ватажком — здоровилом Ніфонтом Круком. У двох комсомольців у руках лопотів на вітрі транспарант з сороміцько-лайливим антирелігійним змістом. Отець Никифір відразу збагнув, що може тут статися, і швидко підійшов до брами.

— Люди добрі, — сказав він тривожним голосом. — Бійтеся Бога! Розходьтеся й ідіть додому.

Але людські стіни не ворушилися й не обзивалися. Так само не ворушилися й не обзивалися комсомольці. Дивлячись на все це, що могло щохвилини вибухнути, отець Никифір, здавалося йому, задубів і від болючого напруження з його очей бризнули сльози. Раптом він стрепенувся і, глянувши благально в обидва боки, мовчки

пройшов крізь довгі людські стіни на майдан і поволі попростував додому. Людські стіни зійшлися, і люди з них пішли дорогою в різні боки. Комсомольський карнавал також рушив з місця й потягнувся до сельбуду⁴.

У кінці майдану, коло колишньої церковно-приходської школи, яку комсомольці перетворили на сельбуд, отця Никифора наздогнав його син Борис. Цей сімнадцятилітній хлопець з волоссям кольору достиглої пшениці й синіми очима виглядав молодшим, бо ці людські прикмети часто зменшували роки. Але обличчя в нього було дуже енергійне, вдумливе й не по-хлоп'ячому суворе.

— А де ж мати й Мотря? — спитав батько сина.

— Пішли з сусідами додому, — відповів Борис.

Ця відповідь викликала в батька незадоволення.

— Иди, Борисе, з матір'ю й сестрою. Так буде краще. — Він на якусь мить замовк, і потім сказав синові: — Розумієш мене?

— Звичайно, — згодився Борис і додав стиха: — Я хотів іти з тобою.

— За мене не журися.

— Гаразд, — сказав Борис і швидко подався навздогін своїй матері й сестрі.

Отець Никифір незабаром перейшов дорогу, яка ділила село на дві половини, і вступив ув Іванів Антоненків двір, через який щонеділі йшов із церкви додому. У цьому дворі священика майже завжди переймав господар, щоб поговорити з ним і поділитися останніми сільськими новинами.

Цього разу отцеві Никифорові не хотілося зупинитись у дворі і входити з Антоненком у розмову. Але Антоненко якраз смикав з стирти ключкою соломі й, побачивши у своєму дворі бажаного гостя, випростався й привітно глянув на нього. Отець Никифір зупинився й привітав господаря. Він був високий, плечистий чоловік з широкою сивою бородою й свіжими рум'яними щоками, хоч кілька років тому йому перейшло за шістдесятку. Не дивлячись

---

⁴ Селянський будинок.

на серпневі теплі дні, був у старенькій полатаній кожушині, яку, з усього видно, носив на собі з парубоцьких років, бо був малоземельний селянин, але один з тих, що не пішов до колгоспу. Проте, маючи природний розум і любов до праці, він також мав великі здобутки в господарстві. Тому часто називав себе б у р ж у е м і, регочучи, казав, що в цій кожушині пережив царизм і переживе советську владу. Тому в селі люди жартома називали його Іваном Буржуем або І н д у с о м⁵. Ці вуличні прізвиська прилипли до нього назавжди.

Тепер, розігнувшись, він своїм дужим голосом привітав отця Никифора з святом Спаса й підійшов до гостя.

— Як там, отче, не дійшло до бійки з антихристами коло церкви? — спитав він не то гнівно, не то зажурено.

— Не дійшло, Іване, слава Богу, — відповів отець Никифір радісно.

Антоненко зідхнув, але гнів не зійшов з його обличчя.

— Зовсім розперезалися антихристи, — сказав він те, з чого завжди починав розмову з отцем під час зустрічі на своєму подвір'ї. — Чи так, отче?

Священик кинув поглядом на Антоненка, а потім на вулицю і, злегка хитнувши вниз рукою, хотів утихомирити його. Але ні священик ні сам Антоненко не могли Антоненка зупинити.

— Зимою з 1929 на 1930 рік, — сказав Антоненко, — ці кацапські антихристи з своїм вождем Льонкою Волковим по-вовчому схопили найкращих наших хазяїв і їх, з їхніми жінками й дітьми, повивозили в коров'ячих вагонах у вічний сибірський сніг. Чи так було, отче?

Отець Никифір мовчки хитнув головою.

— Було! — ствердив Антоненко. — А тих, що врятувалися, погрозами загнали на советську панщину⁶. Лише кілька нас, найбільніших, лишилися на своїх хазяйствах. Але нас не стягнуть з них ні силою, ні страхом, ні скаженими податками.

— Думаєте? — спитав отець Никифір.

---

⁵ Так комуністи називали індивідуальників.

⁶ Так селяни називали й тепер називають колгоспи.

— Не тільки думаю, а певен, — відповів Антоненко, — бо мій син Максим кров проливав за їхню власть.

— Знаю, що він був у партизанах, — згодився отець Никифір. — Але тихше говоріть, бо навколо висять всюдисущі вуха.

— Хай висять, — щоб вони повідпадали їм... А в тридцять першому, — ви бачили, що зробили антихристи під час жіночого бунту? Кількох жінок з дітьми на руках забили, а з десяток інших, як худобу на заріз, кудись погналі. Чи так було, отче? Чи так?

— Так, — сказав отець Никифір пошепки. — Але мовчіть про те, бо й вас поженуть на заріз, якщо не вб'ють на місці.

— Нехай женуть, нехай уб'ють, але я говориму так, як є. Чи міг я йти на советську панщину, коли нероби й злодії два роки наділяли хлібом своїх кріпаків за їхню працю гірше, як нещодавно наділяли бідні люди жебраків. А цього літа чисто все вимели мітлою з-під колгоспної молотарки й вивезли машинами під три чорти. Куди?

— Ви знаєте куди, — сказав отець Никифір.

— Авже ж. У свої зерносховища, яких кацапи набували повно в нас. Засипали їх до стелі нашим хлібом і накинулися на нас, що ми виконали плян хлібоздачі лише наполовину. Що це значить, кажіть отче?

— Не знаю, — відповів священник оглядаючись. — Он дивіться: хтось лазить за вашим тином.

Антоненко зиркнув на вулицю й сказав:

— Це Кондришин син Петро Вареник — Ніфонтові очі й вуха. — Антоненко підійшов ближче до отця Никифора. — Наші люди, отче, не хочуть працювати на советській панщині — усі чекають своєї влади, волі й ладу в себе вдома. Кацапи хочуть нас зламати, щоб ми забули хто ми, стали кацапами й працювали на них. Чи так, отче?

Ці слова викликали в священника подив, і він зовсім інакше глянув на дивного господаря цього двору.

— Я не знав, Іване, що ви такий головатий, — сказав він радісно.

Антоненко подякував священникові приязним поглядом і вів свою розмову далі:

— Вони щось затіяли з нами зробити. Щось недобре... Що ви думаєте про це, отче?

— Нічого не можу вам сказати.

— Вигребли весь цьогорічний хліб з колгоспу і з комор індусів і також хочуть вигрібти все з наших хат... Тепер взялися за нашу церкву — нашу душу і за вас, отче. Не дарма ж паніматці наказали розлучитися з вами...

— Звідки ви знаєте? — спитав отець Никифор стурбовано.

— Звідки? Про це всі Світляни знають. Ми з вами, отче, тримайтеся!

Якраз з хати вийшла Іваниха, невеличка, сухенька, літня жінка в темній вовняній запасці й на голові з очіпком.

— Іване, — сказала вона протяжно-співучим голосом. — Відпусти вже панотця додому та йди обідати.

— Іду, іду, Килино, — відповів він їй і сказав священникові: — Жінка завжди приходить не в пору.

— Буває, — відповів отець Никифір. — Ідїть, Іване, обідати, бо борщ застигне.

— Та так. Чи не вступите ви, отче, до нашої господи та не покуштуєте нашого борщу й пшоняної каші з шкварками? Я вночі підсвинка зарізавав, щоб антихристи не схопили.

— Дякую. Іншим разом, Іване.

Отець Никифір попрощався з Антоненками і з тяжкими думами подався зарослою споришем стежкою на долину.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У той час, коли отець Никифір відходив від Антоненка, Петро Вареник поспішав до сельбуду. Його куца й короткошия постать у поспіху ще більше змаліла, тому здавалося, що його голова зовсім зав'язла в плечах.

Ускочивши до сельбуду, Петро побачив Ніфонта Крука, махнув до нього рукою, і після цього обидва вийшли надвір.

— Ну, як? — спитав Ніфонт у Петра.

— Гаразд, — відповів Петро. — Піп був у Івана Буржуя.

— Знаю, що був. Він з церкви завжди йде його городом додому. Ти кажи, що він говорив Буржуєві?

— Нічого. Буржуй говорив йому.

— Що говорив?

— Проти советської власті.

— А піп що?

— Не кажіть, сказав, Іване, цього нікому, бо зле вам буде.

— І більш нічого?

— Нічого. Тільки раз чи два збивав Буржуя, коли той сказав щось проти советської власті.

— То ти нічого не почув з того, що піп сказав Буржуєві? — спитав Ніфонт, почервонівши від злости. — Де ти підслуховував?

— У Буржуя під тином.

— Значить, ти не чув того, що казав піп Буржуєві? — визвірився Ніфонт до Петра. — Але тобі могло причутися, що говорив піп проти нашого колгоспу й проти хлібозаготівлі, і ми накрили б його.

Щоб захиститися від Ніфонтової напасти, Петро зовсім утягнув шия в плечі, як це було в дорозі до сельбуду, і нагадував якогось низького круглого стовпа.

— Більше я не чув нічого й нічого не причулося мені, — сказав Петро дрижачим голосом. — Коли б я щось почув або щось причулося мені, то я сказав би. Але більше я не чув нічого і нічого не причулося мені...

— То ти комсомолец з дірявою пильністю, — крикнув Ніфонт, спалахнувши гнівом.

— Я комсомолец, як і всі, — відповів Петро, — але я не чув ніякої попівської контрреволюції. То кажу тобі, що не чув її... й не можу щось сказати.

— Закрий своє піддувало, — спинив його Ніфонт. — Не можеш, то не треба. За таких як ти ідіотів мене кличуть до сільради. Пошьюл вон⁷ з моїх очей!

Ніфонт ішов до сільради вулицею, яка бігла повз колишній священичий двір, а далі попри церкву. В селі стояла серпнева спека. Десь з тиждів не було дощу, і земля у дворах і на городах пересохла, а на збитій вулиці було пороху по кісточки. Від спеки білі акації повгинали свої колючі гілки, і деякі з них майже торкалися Ніфонтової голови. Але він цього разу не дивився на них, щоб уникнути колючок, а швидше цибав під ними, піднімаючи своїми довгими ногами клубки пороху. Цей порох ніби обмотував його сірим простиралом і час від часу затуляв йому обличчя.

Незабаром Ніфонт увійшов у сільрадський ганок, а з нього в залю, в якій часто відбувалися сільські збори, і зупинився в ній, щоб передихнути, а, головню, ще й тому, щоб ще раз продумати, як йому реагувати на вчинений напад на нього. Він знав, чого вони покликали його сюди: його брат Гриша Крук — парторг світлянського партосередку і Ясько Хлистун — голова світлянської сільради — обидва найсильніші у Світлому. Самозрозуміло, щоб покарати його, Ніфонта, за провал сьогоднішнього комсомольського антирелігійного карнавалу коло церкви. Ніфонт злісно всміхнувся, відірвався від стіни і, зробивши кілька кроків, постукав у двері.

— Заходь! — почув він голос голови сільради.

---

⁷ (Мос.) По нашому — іди геть.

Ніфонт рвучко відчинив двері, переступив через поріг і, зачинивши їх за собою, з несамовитою гордістю глянув на брата. Той невисокий, щодо зросту антипод своєму братові, з жовтим зморщеним обличчям, просвердлив брата колючим поглядом жорстоких рудих очей, від чого Ніфонтові стало тоскно. Невже кінець мені, подумав він, зловтішно всміхнувшись.

— Чого скалиш зуби? — накинувся брат на брата. — Це не допоможе тобі. Вся відповідальність коло церкви лягла на тебе.

— Знаю! — відповів Ніфонт задиркувато. — Але не лякай мене, бо я не боюся тебе. — Він блиснув гнівом на брата. — Я не хотів заганяти наших хлопців у землю.

У Гриші стяглося в борозни чоло й ще більше спалахнули руді очі.

— Бреши тому, хто випровадив тебе з дому. Ти — боягуз... і всі ви боягузи! Ви, смердючі вівці, мусіли бути чекістами й не боятися пролити трохи крові за Сталіна, компартію й советську владу. Навіть треба було комусь із вас згубити башку⁸, щоб викликати бійку й усю мазанину скласти на патлача й вишвиурнути його з села. Що ж тепер робити з тобою?

— Роби що хочеш, — відповів Ніфонт зухвало.

Гриша вийняв з кишені нагана⁹ й поклав його на стіл.

— Покінчити з тобою тут чи віддати тебе в ГеПеУ? — спитав Гриша брата. — Вибирай з двох одне.

Ясько Хлистун довго прислухався до непокірних братів. Щоб утихомирити свої нерви й шум у голові, він безперестанку стукав пальцями по столі. Його кругле хлопчачо-рожеве обличчя зблідло й від цього ніби зсунулися й зліпилися його м'ясисті губи. Він був певен, що Ніфонт з простої заздрости не покориться своєму всесильному братові й також був певен, що в старшого брата була відповідна нагода позбутися молодшого, у якому вбачав свого невиправно-небезпечного суперника. Тому, глянув-

---

⁸ Голову.

⁹ Рід дуже поширеного в СРСР револьвера.

ши глузливо на зятятого Ніфонта, якому було все одно, яка кара впаде на нього, перевів свій насмішкуватий погляд на Гришу.

— Чи ти опупів? Що з тобою робиться? — спитав він у свого хазяїна. — У нас у революцію вбивати двоногу гідру була найпростіша штука. Та ще й, навіть, по-братньому! Трах-барах її! — і в яму за сільрадою, щоб не тягтися з нею. Ти маєш рацію, а в першу чергу право. Ти можеш це зробити не тільки йому, а кожній гідрі революції. І ніхто тобі нічого не скаже. Але...

— Але? — зупинив його Гриша.

— Твоєму Ніфонтові прийде кінець, а піп далі буде опієм пускати людям в очі.

Всесильний Гриша насмішливо зиркнув на Яська, як колись, за царя-батюшки, зиркав на людей, які судили його за конокрадство. Він тоді вважав за велику зневагу й образу, коли в нього відбирали вкрадені ним коні й судили його за крадіж.

— То що ти... що ти хочеш? — спитав він у Яська.

— Відклади Ніфонтову кару й пішли його на вечірню в церкву на цю ж місію. Я певен, що тепер Ніфонт зовсім інше вріже.

Гриша в знак згоди махнув головою й, піднявши нагана, сказав задиркуватому Ніфонтові:

— Удруге не я, а він говоритиме з тобою. Иди й роби доручене тобі діло.

Коли Ніфонт мовчки вийшов, Гриша засунув у кишеню нагана й спитав у Яська:

— Чи розвінчалася попадя з попом?

— Ще ні, — відповів голова сільради. — Але ми їх розвінчаємо.

— Поспішай! Це буде великий дарунок товаришеві Волкову.

Стежечка, якою йшов отець Никифір додому, бігла Івановим городом, потім долиною крізь верболіз до річечки. Далі перескакувала через кладку і з другого боку виляса понад річечкою до отцевої джерельної криниці.

Від неї — спочатку між височезними жовтими вербами, а потім між грушами й яблунями спиналася вгору городом до отцевої Никифорової хатини. Фактично цю хатину паніматка Лукія дістала в спадок від своєї старенької матері. І коли, кілька років тому, світлянська советська влада викинула отця Никифора з родиною з церковної хати, то потерпіла священнича родина перейшла жити до цієї хатини.

У цій дорозі додому старого і змученого священника знову обсіли думи. В його уяві немов би на екрані попливли страшні підсоветські події, що їх недавно згадував Антоненко на своїм подвір'ї. Ці події все тяжче й тяжче лягали на нього, і він з глибоким подихом зупинився біля своєї криниці й сів на цямрині від них спочити.

„Правду казав Іван”, думав він, згадуючи Антоненкові гнівні слова. „Правду казав про страшні 1929 і 1930 роки, про жіночий бунт 1931 року і його тяжкі жіночі жертви; правду казав про рабську працю в колгоспі і жебрацьку оплату її, про цьогорічний вивіз з-під молотарки всього колгоспного збіжжя до державних зерносовищ; правду казав про скажений напад на церкву, на нього, отця Никифора, і його родину, а найгірше про останнє неймовірне оподаткування кожного колгоспника, індуса і його, отця Никифора, хлібом, і доставу советського пляну хлібоздачі кожному до двору”...

І отець Никифір ніби чув ще гнівний Антоненків голос: — Вони щось затіяли з нами зробити... Щось недобре... Що ви думаєте про це, отче?

Ці Антоненкові слова ніби громом прокотилися над священником і в його голові блискавкою блиснула несподівана відповідь:

— Що я думаю? Думаю, що москалі затіяли покарати нас голодом за нашу козацьку гордість, за невпинну боротьбу з ними за нашу волю в нашій хаті, за незгаслий опір московському рабству, яке назвали колгоспами.

Це несподіване відкриття так сильно потрясло отцем Никифором, що йому якийсь час здавалося, що в нього затерпли руки, ноги й усе тіло. І десь за хвилину,

а може й довше, він підвів голову й спробував устати. Але поблизу в верболозі зашаруділо листя. Він з тяжким зусиллям оглянувся й побачив Бориса, який з верболозу наближався до нього. Дивлючись на сина, батько хотів приховати від нього своє нервово зрушення, але це не вдалося йому.

— Батьку? — спитав Борис зляканим голосом. — Ти дуже зблід. Як ти почуваєш себе?

— Добре, — відповів батько синові і звів розмову на інше. — Я ж просив тебе йти разом з матір'ю й сестрою.

— Я відпровадив їх і прибіг відпровадити тебе.

— Мене?

— Авжеж. Іван Буржуй відпровадив тебе сюди, тепер ми підемо разом до хати.

— Я не бачив Івана.

— Він не хотів, щоб ти бачив його... **Я сказав йому йти додому, бо далі я з тобою йтиму.**

— Навіщо все це?

— Щоб ти цілий прийшов додому.

Борис викинув з руки в траву дебелиу каменюку й подався з батьком стежкою до хати.

Був полудень. Сонце рясно розсівало по землі своє досить ще гаряче проміння. Ідучи вгору стежкою священник знесилювався. Борис узяв його під руку й незабаром увів у хату. На порозі зустріли його паніматка Лукія з дочкою Мотрею.

— Ми дуже раді, що ти вже вдома, — сказала паніматка Лукія зворушено. — Ми з Мотрею не могли дочекатися тебе.

Це була літня жінка з вольовим обличчям і проникливими зеленкуватими очима.

— Чому це? — спитав отець Никифор так, ніби з ним нічого не бувало.

Замість матері відповіла Мотря, яку в селі називали Магдалиною за її глибоку скорбність.

— Ми боялися за тебе.

— Боялися? Я ж прийшов, бачиш?

— Але ти міг не прийти.

Отець Никифір махнув рукою, щоб про все це забути.

— Ти бачив, що діялося там... і міг не прийти,
— сказала паніматка Лукія.

— Я не думаю, — сказав отець Никифір, щоб заспокоїти її й Мотрю. — Ти ж, мабуть, послала Бориса мені на зустріч?

— Послала, — відповіла паніматка Лукія твердо.

Отець Никифір з докором глянув на Бориса.

— І ти з'явився з каменюкою, — сказав він йому.

— Щоб веселіше було нам, — відповів Борис з сарказмом.

Мати глянула на сина благальним поглядом.

— Не роби більше цього, Борисе, бо сам нічого не зробиш, — сказала вона. — Дарма згинеш і нас потягнеш за собою. Ти бачиш, що роблять зайди з нами? Кілька разів змушували батька загрозами й тяжкими податками зрікатися священничого сану. Тиждень тому нас удруге цього року оподаткували так тяжко, що ми цієї хлібздачи не здамо за кілька років. А ми ж зібрали тільки дев'ять пудів жита цього року з нашого городу і з них уже п'ять пудів віддали державі. — Паніматка Лукія на хвилину спинилася, глибше втягнула повітря й сказала: — Останніми днями сільські вожді накинулися на мене, щоб я розлучилася з батьком... А що буде ще завтра?

— Будемо бачити, — відповів отець Никифір, сумно оглядаючи свою родину. — Борисе, сходи, сину, до Брижі — церковного старости й скажи йому, що сьогодні вечірні в церкві не буде.

Коли Борис вийшов, паніматка Лукія сказала чоловікові:

— Ти такий блідий сьогодні... Може трохи відпочинеш?

— Може й треба, — згодився отець Никифір і додав пошепки, щоб Мотря не почула: — Ми мусимо якнайшвидше й якнайбільше заховати нашої поживи. Запам'ятай це...

Паніматка пильно глянула на нього й, нічого не сказавши й не спитавши, у знак згоди кивнула головою.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Незадовго після Спаса ввечорі, як тільки потемніло, у сільраду збіглася сільська й районова влада на надзвичайне засідання. Сиділи в кімнаті з обох боків стола за зачиненими дверима. З правого боку сидів Ясько Хлистун з хлопчачо-рожевим обличчям, коло нього Павло Реп'ях — його заступник, здоровий, покладистий з нижньою подвійною губою, за що в селі прозвали його Тригубенком; трохи далі від нього Володимир Вухатий — секретар сільради, засушений і з упалими грудьми, відомий у селі злодій. З другого боку стола сиділи надуті й відвернені один від одного брати Круки, а з ними Клим Холод — голова колгоспу „Заможне життя” — сумний і ніби прибитий мішком з-за тину.

У кінці столу, на покуті, в старому збитому кріслі, сидів Льонька Волков — колишній московський двадцятип'ятитисячник, а тепер секретар в'язівського райпарткому, якого селяни в усіх селах звали Вовкодавом. Сидів він з зігнутою головою з рудим звихреним назад чубом і з прямокутним обличчям, на якому блищали червоні щоки. З протилежного боку, біля самих дверей, сидів на стільці Давид Резнік — уповноважений в'язівського відділу ГеПеУ. Він був короткотілий, круглий з зім'ятим обличчям від разючого світла під час допитів ув'язнених і частого недосипання, а основне — з великими чорними пронизливими очима.

Хоч згадані вожді сходилися поодинці й у темряві, але люди помітили їх. Це викликало в людей підозру, а ще більше те, коли вони побачили довкола сільради вартових.

Їх було четверо — найнебезпечніших в селі висулжеників, тобто: рудоволосого Яші Задова, якого називали Пожарем. Він був Резніковим сексотом¹⁰ і тому в селі

---

¹⁰ (Рос.) секретний сотрудник.

зненавиджений і виклятий. А з ним — Петро Вареник, Степан Хвалебний і Семен Баранюк — несамовиті комсомольці, які здебільшого походили із злодійських родин, що не любили й не хотіли працювати. Коли московські комуністи зрадливо схопили Україну і встановили в ній советську владу, то цих людей назвали бідняками і втягнули їх до створеного ними Комітету Незаможних Селян, чи коротше Комнезаму. Їхні сини, звичайно, стали комсомольцями — найагресивнішими захисниками советської влади.

Коли в сільраді зібралися всі великі й найсильніші, то Давид Резнік, тримаючи рукою в кишені револьвера, вийшов надвір глянути на варту. Він скликав разом усіх чотирьох.

— Хто з вас бригадир варті? — спитав він своїм дирким голосом.

— Як завжди — я, товаришу уповноважений, — відповів Яша Задов.

Резнік підійшов до вартових ближче і став очі-в-очі з Задовим.

— Чи ти знаєш, чого я покликав вас сюди? — спитав він у нього.

— Вартувати, товаришу уповноважений.

— Значить, що ви мусите робити?

— Не підпускати нікого до сільради, товаришу **уповноважений**.

— А якщо підпустите, то що дістанете?

— Розстріл, товаришу уповноважений.

— Правильно! Розходьтеся по місцях!

Четверо вартових стали на свої місця. Резнік обійшов навкруги сільради й зайшов у неї.

Після Резнікового обходу бригадир варті Яша Задов перевіряв вартових, які стояли на варті в такому порядку: Петро Вареник з заходу, Степан Хвалебний, Ніфонтів племінник, з півночі, Семен Баранюк зі сходу, а сам бригадир Яша Задов на фронті з півдня. Кожен вартовий стояв з зав'язаною великою гирлигою, пильно дивлячись

в обидва боки й поперед себе. Особливо дивився поперед себе Вареник, бо перед ним був тин удови Василихи, за яким вона могла прислухатися, про що говорять і домовляються сильні в сільраді. А прислухатися було легко, бо хтось у кімнаті не витримував задухи і ледь-ледь відчинив вікно.

Також і Вареник міг підслухати, що говорилося в сільраді. Тим більше тепер, коли наймогутніші зійшлися сюди таємно обговорити якісь справи. Все це в Петра викликало нестримну цікавість, і він вирішив хоч кілька слів почути з тієї таємної розмови.

З його боку, як ми вже знаємо, вікно виходило з кімнати, в якій засідали, на площу. Але крім цього вікна з цього ж таки боку, трохи далі було ще одне віконечко під самою стелею. Це вікно виходило з колишньої холодної, як за часів царизму називали тюремні камери. За советів ці ж тюремні камери назвали котузками. У кожному разі ця тюремна кімната під час царизму й тепер служила одній цілі — утюремлюванню людей, хоч за советів вона була просякнута людською кров'ю багато більше і тому, щоб це звірство закрити, її щороку малювали червоною фарбою.

Петро Вареник збагнув відразу, що він підслухає великих, коли стоятиме між цими двома вікнами. Між ними він чутиме все, що говоритиметься в кімнаті. Ця думка викликала в нього гордість, бо ж тільки він знатиме, звичайно — крім вождів, що вони вирішили.

Вареник задоволено всміхнувся й налагодився вже свій задум здійснити, але напроти себе, по той бік тину, побачив удову Василиху. Вона, виснажена за цілий день на колгоспній праці, підходила поволі до тину, ніби підкрадалася до нього.

— Гей, бабо, — крикнув Петро на неї. — Не підступай до тину!

— Чого не підступай? — відповіла Василиха. — Я йду до свого тину, а не до твого. чуєш? І не називай мене, Іроде, бабою!

— Не розпатякуй, бабо, а йди в хату, поки я не вкинув тебе в котузку!

— Чи ти здурів, Петре?

— Я не Петро тобі, а товариш Вареник. Іди до хати, сказано тобі!

Яша Задов, який був на південному розі будинку, почувши Вареникові викрики до Василюхи, крикнув загрозово до неї:

— Іди до хати, стерво!

— Та я вже йду, — почувся з двору сердитий Василюшин голос. — А ти не репетуй, бо не боюся я тебе.

Не встигли рипнути й зачинитися за нею двері, як почалася друга сцена, тепер уже з північного боку сільради в дільниці Степана Хвалебного:

— Гей, дядьку. Ану назад! — сказав Степан.

То був Мартин Квітницький, колишній об'їздний дідича Смірнова, невисокий, щупленький, з невеликою головою, оброслою густим жорстким волоссям і з ненормально видовженими руками. Поблизу нього відомий нам Борис розмовляв з його доньками Ксенею й Онисею. Тим часом їхній батько відповів гнівно Степанові:

— Я тобі, шмаркачу, не дядько — раз, а також не ходжу по твоєму подвір'ї — два! Тому закрий свою хавку!¹¹

Степан підняв гирлигу і з нею підійшов до тину.

— Давай назад! — крикнув він до Квітницького, — бо дам тобі по башці!

— Чого ти присікався до Мартина Яковича? — спитав Борис у Степана.

— А чого ти приліз сюди, попику, — відповів Степан. — Провалюйте обое. Тут лазити суворо заборонено.

— Заборонено? Чи не шльоппнули¹² когось.

— Ще ні, але можуть. У першу чергу тебе — святителя. — Тому — оступіться. Ну! Сьогодні найвищі засідають, — оступіться!

---

¹¹ Рота.

¹² Застрілили.

— Гаразд, гаразд, — сказав Квітницький. — Тут смердить. Ходім, Борисе, звідси. — Відійшовши до хати, Квітницький сказав Борисові пошепки, щоб доньки не почули: — Ці скажені пси не на добро зібралися... Завтра будемо знати. — Він щось подумав і додав: — А може й сьогодні. Лишайся тут.

— Пізно вже — піду додому, — сказав Борис. — Добраніч... Усім добраніч, — звернувся він до всіх і зник у темряві.

Загнавши Василиху в хату, Петро Вареник глянув у боки, а потім напроти себе. Довкола не чулося ні шелесту ні підозрілого звуку. Було тихо, якимось задушливо тихо, і ця тиша в темряві нібито була зовсім порожня. А темрява була густа, і стала ще густішою й чорнішою, коли зі сходу насунулася хмара й щільно затулила небо. Цього тільки й бракувало Петрові. Він скрадливо підійшов до ледь-ледь відчиненого вікна й, завмерши під стіною, нацулив вуха й одним оком глянув у кімнату.

У сільраді було тихо. Потім раптом крізь щілину в вікні вилетів здушений голос. Це був Льончин Волковів голос, Петро пізнав його відразу.

— Ще раз і ще раз питаюся: чи наша нарада не дістанеться до небажаних вух? — спитав він у присутніх.

— До небажаних вух? Ніколи, — відповів Давид Резнік.

— То слухайте, товариші, й запам'ятайте, — сказав Волков.

Усі мовчали й, здавалося, не дихали.

— У вашому хахлацькому¹³ селі не припиняється контрреволюція, — почав Волков, відрубуючи слово за словом. — Пару років тому, на базі суцільної колективізації, ми ліквідували куркулів як класу, але на їх місці сіли підкуркульники — середняцько-бідняцькі маси, здавалося нам — опора советської влади. Вони не працюють, а лише вдають, що працюють у колгоспі, і тільки ду-

---

¹³ Москалі принизливо звуть українців хахлами, а українці москалів — кацапами.

мають про ньеньку Україну — ми їм, націоналістам, дадім ньеньку! А тому, як вам відомо, восени 1931 року й весною цього року вони не обсіяли всієї посівної площі, а під час жнив і молотьби розікрали й заховали соціалістичне збіжжя.

Волкове обвинувачення колгоспників у розкраданні й схові колгоспного збіжжя викликало в більшості присутніх подив, але всі мовчали, хоч були впевнені, що це була Волкова зла, нічим не обґрунтована, видумка. Це хвилиenne замішання схопив бувалий гедеушник Резнік і спитав у присутніх:

— Чи так сказав товариш Волков?

Переглянувшись, усі мовчали.

— Звичайно так, аякже?! — промовив ніби від усіх Гриша Крук.

Тим часом Волков вів далі:

— У зв'язку з неробством, ворожим розкраданням і сховом збіжжя — нашої священної соціалістичної власности, і в зв'язку з очікуванням ньеньки України, ваш колгосп, як ви знаєте, товариші, виконав плян хлібздачі лише на п'ятдесят відсотків. Других п'ятдесят відсотків хлібздачі мусять виконати колгоспники й індуси, що розікрали хліб і сховали від держави. Нещодавно плян хлібздачі ми довели кожному колгоспникові й індусові до двору. Але жоден колгоспник і індус свого пляну хлібздачі не виконав, чим виявив свою ворожість до держави. Тому наш любий батько і вождь — товариш Сталін лютий, а товариш Каганович — його заступник у сільсько-господарських справах у гніві.

Льонька Волков зупинився, припавив сірником цигарку й глибоко затагнувся димом. Усі мовчки дивилися на нього, на його розчервонілі щоки, на яких виступили краплини поту. Клим Холод, голова колгосту „Заможне життя” шморгнув носом і поліз по кишеньнях, щоб чимсь витерти його. Але Давид Резнік спинив його своїм жорстоким поглядом:

— Увага, — крикнув він, та ще й стукнув чоботом об землю.

— Слухаємо, — поспішив відповісти Гриша.

— Слухайте обома вухами уповноваженого ЦеКа партії товариша Волкова, — сказав Резнік, „меч пролетарської диктатури”, як гепеушники себе називали.

Усі повернули голови до Льоньки Волкова й завмерли. В кімнаті стало так тихо, що перелітні мухи, здавалося свистіли, як кулі, в повітрі.

— Спасибі, велике спасибі, товаришу Резніку, — відповів Волков, який був у районі найвищий рангою, але нижчий від Резніка силою. Він глянув за чергою на кожного, чи нема між ними підозрілого, і сказав: — Політбюро й Центральний Комітет ВеКаПе(б) під керівництвом батька всіх народів Сталіна вирішило таке: За невиконання колгоспниками й індусами пляну хлібоздачі державі в вашому колгоспі й у колгоспах в усій Україні, за постійне навмисне ухилення від праці в колгоспах і за плекання в українських душах буржуазно-націоналістичного сепаратизму — викачати в усіх ворожих боржників держави всі харчові припаси. Зрозуміли?

У сільграді утворилася мертва тиша. Сільські вожді від цього страшного повідомлення закам'яніли.

— Це значить, — спробував розрядити цю тяжку атмосферу Резнік, — що наша мудра партія і уряд хочуть раз на завжди провчити ваших колгоспників любити й шанувати свою партію, уряд і соціалістичну державу.

— Зрозуміли? — Звернувся Волков до всіх і до нікого персонально.

— Зрозуміли, аякже?! — знову відповів Гриша нібито за всіх, які від страху очманіли. — Але я хочу вияснити одне — викачати всі харчові припаси в усіх, тобто і в нас, керівників?

— В усіх, — відповів Волков.

— А як же ми житимемо? — допитувався Гриша.

— Не поздыхаєте, — сказав Резнік.

— Не поздыхаємо?

— Ні. Керівники в селах дістануть їжу з району на картки... Роз'ясни їм, товаришу Волков!

— Так, так, — сказав Волков з ехидною усмішкою. — Партія прогодує колгоспних керівників. А тих, хто не робить... той не їсть. Зрозуміли? Також церква не виплатила податку і піп не виплатив свого. Тому скличте сходку й ухваліть закрити церкву. А в попаді — якщо не розлучиться вона з своїм попом, конфіскуйте все рухоме й нерухоме майно й виженіть її разом з її попом на вулицю. Зрозуміли?

Усі хитнули головами.

— Відразу організуйте червоні бригади, і ждїть мого наказу, коли їм кинутися по хатах. Зрозуміли?

— Аякже. Так, як треба.

Товариш Волков підвівся і зміряв присутніх суворим поглядом.

— Ніхто не мусить знати про викачку хліба, про попа й церкву доти, поки ми не почнемо тієї кампанії. Винні відповідатимуть головою. Я думаю, що ви це добре зрозуміли?

Він пильно глянув на всіх.

— Зрозуміли, — відповіли всі до одного.

— Розходьтєся, — сказав Резнік.

У цю хвилину Петро Вареник відхилив вухо й око від віконної шпарки і з почуттям гордості всміхнувся, що йому лише одному вдалося підслухати таку важливу ухвалу. Він на radoщах облизав пересохлі губи від надмірного страху й небезпеки й відійшов подалі від вікна.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Борисова звістка про надзвичайну нараду районної й сільської верхівки в Світлянській сільраді й відбування цієї наради під вартою дуже засмутила всіх в отцевій Никифоровій господі. Тому цієї ночі всі спали в ній тривожним сном.

Десь опівночі раптом хтось тихенько застукотів у шибку. Всі схопилися й завмерли. Невже серед ночі прийшли гепеушники? Але хтось знову застукотів, і в хаті почувся тихий благальний жіночий голос:

— Відчиніть, це я...

Цей жіночий голос паніматка Лукія відразу впізнала: це стукала в шибку сусідка вдова Кондриха — Петрова Вареникова мати, що жила поблизу на цій же вулиці. Паніматка Лукія з тяжким передчуттям впустила її в хату й навпомацки посадила на лаві. Бідній жінці здавалося, що від поспіху, з яким вона бігла, у неї з грудей вискочить серце.

— Ой, лишенько!... Ой, лишенько, паніматко! — протягла вона так жалісно, від чого в хаті ніби потемнішало.

— Мамо, засвіти світло! — скрикнула Мотря злякано.

— Не можна, дитино, світити, — вгамував її отець Никифір. — Ти розумна й знаєш чому, — тобі пояснювати не треба... Розкажіть, сусідко, що вас так пізно пригнало сюди?

— Ой, лишенько! — знову розляглося в хаті Кондришине голосіння. — Пропали ми... усі пропали...

— Розкажіть, добра жінко, що сталося, — спинив її отець Никифір. — Може це дурниця, а ви взяли її так глибоко до серця. Та тихше розкажіть, щоб не злетілися сусіди.

— Ой, Боженьку! Як добре, що ви минулої неділі не правили в церкві вечірні.

— Чому? — спитав отець Никифір. — Довідалися щось у Петра.

— Довідалась, — відповіла вона тихіше, все ще схлипуючи. — Мій Петро... Ви знаєте, хто мій Петро?

— Комсомолец, — озвався з лежанки Борис, який прислухався до неї мовчки.

— Еге ж косомолець, — відповіла вона по-своєму. — Отож оці косомольці з сатанистами...

— Не говоріть цього, добра жінко, — сказав отець Никифір, — бо з вас за це шкіру здеруть.

— Нехай здирають... Отож оці антихристи надумали напасти на людей під час вечірні й докласти міліції, що за вашою намовою на них напали люди. І ці злодії схопили б вас, отче... Як добре, що ви вечірні не служили.

— То оце ви прийшли сказати про це серед ночі? — спитав її отець Никифір.

— Ой, ні, — відповіла Кондриха, плачучи.

— А що ще?

— Петро розповів мені... Але ви, ради Бога, не кажіть про це нікому... Отож мій Петро розповів мені, як учора ввечері ці антихристи збіглися в сільраду, і яку вони там раду радили.

— Я був на Мартиновому подвір'ї й бачив, як вони поспішали в сільраду, — сказав Борис.

— І чув, що вирішили вони? — спитала Кондриха.

— Не чув, бо відігнали мене придворні собаки.

— А мій Петро чув... усе чув і почванився мені, що надумали антихристи вчинити. Ой, Боженьку милостивий... Ой, Боженьку святий, — залемтувала вона.

— Тихо, сусідко! — вгамував її отець Никифір. — Кажіть спокійно, що вони надумали зробити?

— Страшне надумали, — відповіла вона, ридуючи.

— Що надумали, кажіть сусідко?!

— Ой, Боженьку праведний... Вони, антихристи, вирішили замкнути церкву й вас, панотче й вас паніматко й ваших діточок ограбувати...

— Ограбувати? — спитала паніматка Лукія гнівно.

— Авжеж, паніматко! Забрати в вас хату й усе, й усе добро... А вас усіх викинути з двору.

У хаті на якусь мить запала тиша, як у пустелі.

— Це вони можуть зробити, — сказав отець Никифір по хвилині.

— Можуть антихристи, — згодилася в отцем Никифором Кондриха. — Не таке вони ще зроблять. Мій Петро, регочучи, сказав мені, що найближчими днями влада почне викачувати в колгоспників і в індусів увесь хліб. Вони, антихристи, хочуть нас виморити голодом...

— Я зустріну їх сокирою коло дверей, — озвався з лежанки Борис.

— Не говори дурниць, Борисе, — спинив його батько. — Ти ж розумний хлопець і знаєш чим усе це закінчиться. А вам, добра сусідко, дякуємо за новини, — погані, але дуже вчасні й нам потрібні.

— Вибачайте, — сказала Кондриха, — що забігла вночі до вас, бо з горя не могла заснути. Та й щоб облегшити біль у грудях... Прощавайте...

— Ідїть здорові, — відказала їй паніматка Лукія, в якої, здавалося їй, від Кондришиної новини затерпло все тіло. — Ідїть з Богом, Варваро.

Коли Кондриха вийшла, отцеву Никифорову хату огорнуло тяжким і болючим сумом. Мотря жалісно схлипувала, Борис рвучко зідхав, ніби захлинався, а паніматка Лукія на стільці не ворушилася й, здавалося, не дихала. Тільки з-поміж них отець Никифір тримався духом, висловлюючи це словами:

— Уся надія, любі мої, тепер на Бога, і тільки Він тепер нам допоможе.

Усі знали, що їх чекає. А чекало одне: взавтра чи десь на тижні в їхню хату вдереться юрба комуністів і комсомольців і викинуть з неї всіх їх у тім одязі, що буде на їхньому тілі, а все інше з хати й господарства розтягнуть. Так було під час колективізації з багатьма людьми в Світлому, вони це бачили.

У хаті було сумно й тоскно, як на попелищі. Усі тяжко переживали це нещастя, але отець Никифір найтяжче. Трагедія, що він носив її в своїй уяві, раптом стала на весь зріст перед його очима. Як не було б і що не сталося б, його родина — дружина, Борис, Мотря і дві відсутні доньки — мусять бути разом, а йому старому й безсилому для добра родини треба йти на поневіряння. Цей час пробив йому й іншого виходу в нього не було.

Сльози здушили йому горло. Він не раз у своєму житті переживав тяжкі хвилини, але тепер вони були найтяжчі — він втрачає свою родину...

Ці муки душили його недовго. Він витер сльози, закусив губи, а потім тихо промовив до дружини:

— Запни, Лукіє, ряднами вікна й засвіти каганець.

Паніматка Лукія збагнула навіщо це. Перед відходом отець Никифір хотів надивитися на свою родину й попрощатися з нею — можливо й назавжди. Нерви струсили її тілом, і вона з тяжким зусиллям підвелася. Незабаром у каганці спалахнуло тьмяне світло й від тріскучого гноту заскакали на стінах химерні візерунки. У хаті стало так тихо, що шкварчання олії в каганці нагадувало рев водоспаду. Паніматка Лукія, зіпершись рукою на стіл, скорбно похитувала головою, Мотря, плачучи, молилася, а Борис дивився на батька закам'янілими очима. Батько по черзі дивився на свої рідних, і від тяжкого душевного болю йому здавалося, що ось-ось під ним підломляться ноги й він упаде. Тому він сів на стілець.

— Ти покидаєш нас, батьку? — спитав Борис пошепки.

— Ні, сину мій, ні, — відповів батько.

— Ти покидаєш нас! — промовила Мотря, ридючи.

Отець Никифір підвівся, підійшов до них і поцілував їх у голови.

— Я не покидаю вас, — відповів він зі скорбним усміхом, щоб їх підбадьорити. — Я не покидаю вас, а тільки на час відходжу для вашого спокою. Інакше на наш дім і на вас упаде велике нещастя. Мій відхід може ще його спинити.

— А куди ж ти підеш, батеньку? — спитав Борис, тяжко вимовляючи кожне слово.

— У Вишеньки до твоєї тітки Софії. Вона добра... Нагодує мене, опере й догляне. — Отець Никифір багато-значно глянув на дружину. — Коли прийдуть в о н и, то скажи їм, що я відійшов звідси назавжди.

Паніматка Лукія весь час мовчки дивилася на свого одчайдушного чоловіка. Блідніючи й ніби згасаючи, вона мовчки похитувала головою.

— Що ж ми робитимемо без тебе? — видушила вона з себе слово по слові.

— Я мушу йти... — відповів отець Никифір рішуче. — Я мушу... для нас з тобою і для дітей наших. — Він зупинився й, задумавшись, додав: — Якщо в о н и прийдуть, то скажи їм, що ми розлучилися. Якщо тебе покличуть до сільради оформити нашу розлуку, то йди. Ти не мати-меш за це гріха, бо вчинила це проти своєї волі.

— Боже... Боже, — прошепотіла паніматка Лукія.

— Заспокійся, Лукіє... і роби як я кажу тобі... — сказав отець Никифір майже пошепки. — Не забудь за харчі... Зроби так, як я сказав тобі зробити... Я залишаю на тебе наших дітей. Доглядай їх з Божою допомогою...

Отець Никифір обняв і поцілував усіх, потім надягнув свитину й замотав Євангелію і Требник у хустку. Взявши палицю в руку й, виходячи з хати, сказав Борисові:

— Ходи трохи зо мною, Борисе.

Вийшовши з Борисом з хати, отець Никифір сумно глянув довкола себе й на небо. Сірі й кошлаті хмари котилися темним небом, укриваючи густою темрявою землю. Отець Никифір з болючим смутком якусь хвилину дивився на свою хату, ще раз обняв свого сина й сказав йому:

— Я вже піду, а ти йди в хату, і мати скаже тобі, що робити. Щастя Боже тобі.

Отець Никифір ще раз глянув на хату й на своє обійстя й поволі попростував городом на долину.

Тільки після отцевого Никифорового відходу паніматка Лукія відчула всю свою і своєї родини трагедію.

Що тепер її чекає з сином і дочкою серед цієї духової пустки в цій страхітливій хаті, що стояла ніби на вулкані? І тільки тепер ця, сильної вдачі жінка, не стрималася й тяжко заридала. Хто їй тепер допоможе? Її діти, що туляться тепер коло неї? Як і чим? Її дві відсутні доньки, схоплені представниками влади й завезені в інші райони? Чи її старші сини, які для безпеки заховалися десь далеко від неї?

— Зглянься на нас, Боже, — думала вона про двох дітей, які ще були з нею.

У цей час Борис повернувся в хату й сказав до матері:

— Я трохи вийду з хати.

— Куди? — спитала мати.

— До комори. Я чув, що говорив тобі батько, — відповів Борис.

Він узяв ключ, свічку й сірники.

— Ти знаєш, що робити? — спитала мати.

— Знаю. Замкни за мною двері, — відповів Борис, але мати спинила його:

— Краще буде як я піду з тобою, — сказала синові. Вона взяла порожні два мішечки й кілька торбинок, і звернулася до Мотрі: — Замкни, доню, двері й чекай на нас у хаті.

Обоє вийшли з хати, і йшли до комори поволі, крадькома. На підвір'ї стояла непроглядна темрява. Борис із матір'ю, задавалося, пролізли крізь неї, обережно відімкнули комору й увійшли в середину. Зачинивши двері, Борис засвітив свічку, і в коморі блимнуло тьм'яне світло.

— Лагодь усе, що нам треба сховати, мамо, а я піду й вирию на старій стирті яму, — сказав Борис.

Коли він вийшов з комори, то паніматка Лукія з тяжким сумом глянула на свої останні харчеві достатки: на півмішечка жита, півмішечка кукурудзи, на невелику діжечку з борошном, на дві відрі — одне з гречаною, а друге з пшоняною крупою, на шматок макухи та на два десятки цукрових буряків і на десяток гарбузів. Постояла

над ними, потім сіла на перевернену вверх дном коробку й гірко й боляче заплакала.

Коли Борис повернувся в комору, то застав матір в цьому тяжкому й непроглядному становищі. Побачивши його, паніматка Лукія витерла кулаком сльози, простягнула руку до свого вбогого достатку й пошепки сказала:

— Оце, сину, наше життя. Але ми мусимо трохи поділитися з грабіжниками, бо вони приблизно знають, скільки пудів жита ми зібрали з нашого городу, скільки їм здали й скільки в нас лишилося.

Паніматка Лукія подала йому порожній мішечок і, сказавши Борисові потримати його, всипала в нього з десяти черпаків жита. Потім зупинилася, подумала, і всипала ще кілька.

— Оце буде наше, а це... — вона показала на мішечок, з якого взяла жито, — а це грабіжницьке.

— Краще було б — сховати все жито, — сказав Борис.

— Боронь Боже, — відповіла мати. — Тоді вони перевернуть у нас усе догори ногами...

— Ти правду кажеш...

Паніматка Лукія так само всипала в мішечок кукурудзи, а в торбинки борошна й гречаної й пшоняної крупи. До них приклала шматок макухи.

— А буряки й гарбузи, — сказала вона, — всі заховаємо.

— Усе це перенесемо до стирти, а потім ти подаватимеш, а я вкладатиму в солом'яну діру, — сказав Борис.

З перенесенням з комори до стирти обое ввихалися якнайтихше й найшвидше. Тому за кілька хвилин в невеликій солом'яній дірі лежав весь порятунок їхнього життя. Закривши діру соломою й утрамбувавши її колінами, Борис ще присипав трохи нею зверху, щоб замести за собою сліди.

Постоявши з хвилину, ніби любуючись тим, що тількищо зробили, мати з сином полегшено зідхнули й попростували до хати. В хаті з глибокою пасією помолилися і з вірою й надією поснули.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Коли почало світати, у священничій хаті всі вже були одягнені й мовчки прислухалися до кожного шереху чи тупоту ніг у дворі й на вулиці. Паніматка Лукія і її хлопець і дівчина боялися вийти з хати до корови чи домашньої птиці, щоб часом не вскочити в якусь пастку. Пізніше вона трохи постояла кого сінешних дверей і, впевнившись, що за ними нема нікого, повернулася до кімнати й сказала Борисові:

— Ми з Мотрею винесемо поросяті, качкам і курям їсти й підкинемо щось корові в ясла, а ти, Борисе, замкнися в хаті. Хто б не стукав у двері — не пускай нікого.

— Не пуцу, — відповів Борис рішучим голосом. — А ви поспішайте, щоб вас не застукали на подвір'ї.

Мати й дочка прожогом винесли поросяті цеберку з помиями, притрушеними висівками, і пригорщу проса качкам і курям. Вони дуже поспішали, бо в дворі й на вулиці панувала напружена тиша. Тому впоравшись коло поросяті, курей і качок і, кинувши корові жмутик сухого сіна, паніматка Лукія нашвидко її здоїла, замкнула хлів і з дочкою попростувала до хати.

У цей час з-за рогу своєї хати показався сусід Яким Костур. Це був колишній панський наймит, який з своєю жінкою Пелагією тяжкою працею придбали городець і збудували на ньому хату з дахом під цинковою бляхою. Пізніше, при советській владі, доставши невеликий приділ землі, Яким денною й нічною працею в полі й на обійсті збудував для корови й коней такий самий хлів. Отож цей чоловік, який за своїм соціальним походженням, як інші подібні до нього, вважався в Советах опорою советської влади, говорив скрізь і всюди, що йому краще померти, ніж іти до колгоспу.

Він, цей шуплий з вузькими плечима, але міцними вузловатими руками, підійшов до паніматки Лукії й Мо-

три, глянув на них з такою тяжкою жалістю, що в нього від неї засіпалися щоки.

— Виходить, — сказав він майже плачучи, — ми вже лишилися без отця Никифора?

Обидві, паніматка Лукія й Мотря, кинули на нього збентеженими поглядами.

— Звідки ви знаєте? — спитала паніматка Лукія.

— Знаю, — відповів Яким. — І не тільки я, а й інші знають. Ми всю ніч не спали й потайки випровадили отця Никифора аж за село. Кілька чоловік ішло за ним, щоб бува з отцем нічого не сталося.

— Дякую... дякую вам і всім іншим, Якиме, — сказала паніматка Лукія розчулено.

— Це був наш обов'язок, — відповів Яким. — Ми втрачаємо з отцем Никифором і нашу церкву, бо накладених на неї двісті пудів пшениці не можемо виплатити советській владі.

Паніматка Лукія лише сумно похитала головою.

— Нас розлучають з церквою, — сказав Яким гнівно. — Але з Богом не розлучать.

Він рвучко обернувся й швидким кроком подався на своє подвір'я.

Борис відчинив матері й сестрі двері й сказав їм іти в хату, а сам кинувся навздогін Якимові Костурові. Зупинивши його за своєю стиртою соломи, прошепотів до нього:

— Ховайте збіжжя, борошно, хліб і все, що маєте, що можна їсти й садити, бо влада буде грабувати все, що побачить, що попадеться їй у руки.

— А звідки ти знаєш, що влада буде грабувати? — спитав Яким.

— Знаю... тому й кажу.

— Чув щось з учорашнього засідання в сільраді?

— Не питайте, а ховайте швидше... І перекажіть ще комусь, а той — іншому й іншому.

Борис різко обернувся і, щось подумавши, не побіг, а попрямував до хати звичайною ходою.

Незадовго після сніданку на священничому подвір'ї затупотіли чоботи. У паніматчиній Лукіїній господі всі припишкли. Паніматка Лукія зблідла й у неї загорілися гнівом очі. Борис скочив з лежанки й сказав матері й Мотрі не відчиняти дверей. Мотря схопила його за руку й з усієї сили трималася за неї. У цю хвилину хтось затарабанив чоботом чи дрюком у двері.

— Відчини двері! — почули всі в хаті дужий голос, що влетів з надвору. Це кричав голова сільради Ясько Хлистун. Усі в хаті не ворушилися.

— Відчини, бо виломлю двері, — домагався Ясько.

— Мамо, — скрикнула Мотря. — Відчини! Будь ласка, відчини...

— Не відчиняй! — крикнув Борис до матері.

Але раптом від кількох ударів сінешні двері задвигтіли, зірвалися з завісів і з гуком гримнули на землю. Паніматка Лукія жалісно глянула на своїх дітей і відчинила кухонні двері в сіни.

— Навіщо ви вивалили двері? — спитала вона. — Ми не злочинці.

— Не злочинці? — зарепетував Ніфонт Крук. — Ви гірше злочинців!

Від цього загрозливого голосу паніматці Лукії стало якось не по собі, і вона притулилася до стіни, щоб не впасти.

— Чого ти чинила опір владі?! — крикнув Ясько до неї. — Не любиш нас?

Він з реготом скочив з порога в сіни, а за ним Ніфонт і ще кілька: Володимир Вухатий, Павло Реп'ях, затятий комнезамець Мина Царевич і Степан Хвалебний. За порогом лишилося двоє з району — коротконогий гепеушник у цивільному одязі й височезний і похилий міліціонер у повній міліцейській уніформі.

— Де піп? — спитав Ясько.

— Нема, — відповіла паніматка Лукія, намагаючись повернути спокій.

— Як це — нема?

— Залишив нас.

У сінях запала тиша.

— Буржуазна видумка! — скрикнув Ясько й звернувся до своїх: — Реб'ята¹⁴, обшукайте хату!

Паніматка Лукія підняла руку, щоб їх спинити.

— Кажу вам, що його нема, — сказала вона. — Не йдіть у хату й не лякайте моїх дітей.

Вона стала на порозі й затулила собою двері. Але Ніфонт схопив своїми здоровенними руками її за плечі й відкинув у бік до стіни. Від важкого болю паніматка Лукія зсунулася по стіні на землю, а в цей час советська влада двома групами вскочила в кухню.

У кухні зчинився страшний крик і вереск. Кричав Борис і не своїм голосом верещала Мотря, тягаючись з Вухатим і видираючи в нього з рук хлібину, що її він схопив зі стола.

— Віддай хлібину, кажу тобі, — вимагала вона з вереском у нього. — Це я спекла її з нашого жита, що стовкла в жорнах! Чуєш, пусти! Пусти!

— Ти, буржуйко, думаєш, що тільки тобі хліб їсти? Ти вже наїлася! Тепер ми попоїмо.

Він скрутив їй руку. Вона від болю застогнала й гримнула на землю. Володимир, чи Владик, як його називали, поломив хліб на шматки й кинув найближчим по шматку. Потім відштовхнув Бориса до ліжка, що кинувся до нього, і почав зажерливо уминати шматок свого хліба.

Тим часом Ніфонт виніс із світлиці полив'яну ринку з медом і, зачерпнувши долонею й заливши медом собі обличчя, поставив ринку на землю між юрбою.

— Їжте й наїдайтеся, — сказав він. — Це буржуазне, а, значить, тепер наше.

У полив'яну ринку встромилося кілька рук і під їхнім натиском вона розкололася, і з неї полився мед в усі боки на землю. У цей час паніматка Лукія отямилася й, побачивши, що діється в її хаті, сказала:

— Їжте, їжте, щоб ви холери наїлися.

---

¹⁴ Хлопці.

— Мамо, — спинила її Мотря. — Вони вб'ють тебе!

— Нехай уб'ють, ніж зневажати маютьь...

Усі зареготали.

— Якщо треба буде, — то й уб'ємо, — сказав голова сільради. — Але ти навіть на шкіру нікому не потрібна. — І він звернувся до ватаги, що нишпорила в кухні й у світлиці. — Чи ви знайшли патлача?

— У хаті його нема, — відповів Ніфонт, а за ним і Мина Царевич.

— Пошукайте на горищі, — сказав Ясько.

Ніфонт і гепеушник вилізли на горище, а міліціонер лишився на варті в сінешніх дверях.

— Тут темно, — почувся Ніфонтов голос з горища.

— Прорви сніпок, то буде видно, — порадив йому Ясько. — Прорвав?

— Прорвав! — відповів Ніфонт.

— Знайшов патлача?

— Його нема, але ми знайшли щось інше!

— Що?

— Дивіться!

Ніфонт кинув з горища торбину з сушнею.¹⁵ Кілька рук підхопили торбину в повітрі й, вовтузячись з нею, розірвали її. Сушня посипалася з торбини, і ті, що були в сінях, почали визбирювати й їсти. Побачивши, як розтягає сільська советська влада їхнє добро, Мотря почала плакати, а Борис глузувати з влади.

— Залиште їх, — угамувала дітей мати. — Нехай їдять. Чужим добром не наїдяться.

— Що ж ми будемо їсти? — спитала Мотря, плачучи.

— Те, що буде. Наші яблуні знову вродять, а бджоли — знову наносять меду.

Слухаючи це, ватага гучно зареготала, а Ясько Хлестун підняв голову вгору й знову крикнув до Ніфонта:

— Нема патлача?

— Нема, — відповів Ніфонт.

---

¹⁵ Сушені яблука.

— То злазьте! — Коли Ніфонт зліз із мовчазним ге-пеушником з горища, — Ясько люто глянув на паніматку Лукію і звернувся до всієї ватаги: — Попада не розлучилася з своїм патлачем, то будемо описувати його господарство. Чуеш! — визвірився він до паніматки. — Це не твоя вже хата. І нічого твого тут нема, а все колгоспне. — Він з незгаслою лютістю глянув на паніматку Лукію і її дітей і крикнув до них: — Виходьте з хати!

У паніматки Лукії, що стояла в глибокій мовчанці, за-спалися в тілі всі жили. Їй конче треба було щось придумати, щоб урятувати себе й її дітей від тяжкої, здавалося, безвихідної напасти.

— Це моя хата — ви знаєте. І все добро в ній моє, бо все це я дістала від моєї матері, — випалила вона з якоюсь небувалою одчайдушністю. — Якщо ви напосілися на отця Никифора, то беріть його добро, яке він забрав з собою. Я з ним розлучилася.

Біля паніматченої хати почали сходитися сусіди, здебільшого жінки, але й поміж ними один за одним сходилися чоловіки — колишні бідняки й панські наймити. Вони стояли мовчки з похмурими поглядами, уважно слухаючи розмову між паніматкою Лукією і її напасниками. Останні, поглядаючи скося на прибулих людей, також стояли в сінях мовчки. Про можливу сутичку між одними й другими Ніфонт доповів Яськові, і з сіней почувся Яськів голос до паніматки:

— Добре, добре! Ми не зачепимо тебе, якщо ти підеш з нами до сільради і в ній розлучишся зі своїм патлачем.

— І більше не зачепите мене? Ніколи? Кажу тут при людях?

— Кажу тобі — якщо підпишешся в сільраді в акті, що ти розлучаєшся, то не зачепимо тебе.

Сполотнівши, ніби стікши кров'ю від тяжкої рани, паніматка Лукія глянула згаслим поглядом на своїх дітей: дівчина і хлопець ледве помітно кивнули їй головами. Стривожена до глибини душі, вона перехрестилася й ви-йшла з хати.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Паніматка Лукія, здавалося, не йшла, а сунулася. Гаряче серпневе сонце, що вже давно виринуло з садків і з-поміж хат і все вище й вище піднімалося над ними, кидало на неї рясним промінням і пекло її в обличчя. Вона пробувала хустиною затуляти його, але вітер, що дув їй в очі, не тільки збивав хустину в боки, а й зривав її з голови.

Тягнувши ноги в глибокому поросі, паніматка Лукія час від часу розглядала жорстокі обличчя людей, між якими йшла до сільради. Рядом з нею йшов Ясько Хлистун, кругловидий з одутлими від постійного перепою щоками й майже плоским підборіддям, від чого його обличчя було дуже коротке. З другого боку паніматки Лукії йшов перерослий, непоганий, але з хижим виглядом Ніфонт. Позаду, пару кроків від неї, вистукував чобітьми Владик, засушений і ніби зігнений удвое. Усі три були скажені пси, як звали їх селяни, — нащадки й вихованці панських лютих і немилосердних слуг, які „царювали” над панськими наймитами й сільською біднотою, що працювала на панському полі.

З навалою московських большевиків ці підпанки відразу влучилися в їх лави, дістали від них наділ землі, як і всі інші в селі, але на ній не працювали, а віддавали її роботящим людям в оренду. Ці підпанки не прагнули щось мати, щоб завжди бути бідними й таким чином — завжди бути при московсько-большевицькій владі. З початків большевицького режиму вони стали комнезамцями, комуністами й комсомольцями й меншими чи більшими вождями, залежно від їхньої спритности, нахабства, лицемірства й віку. І тому, під час проведеної терором московської суцільної колективізації в 1929 - 1930 і 1931 роках вони в супрязі з гедеушниками знищили або вислали в московські тундри сотні тисяч найпрацьовитіших селян,

але не знищили жодного недавнього поміщицького, а тепер советського підпанка. Звичайно, до цих підпанків приєдналося кілька своїх ледацюг, нероб і п'яниць здебільшого колишніх злодіїв-конокрадів, яких роботящі люди називали кровососами. Таким був присадкуватий комнезамець Мина Царевич, який тепер ішом поруч з Вухатим. Позаду них ішли представники районної влади — коротконогий гепеушник і висозечний мільтон.¹⁶ Ці два нету-тешні досить часто з'являлися у Світлому.

А сонце в синьому небесному океані пливло все вище й вище, підпливаючи до середини неба. Білі гіллясті акації, які чудом врятувалися від немилосердної колгоспної сокири, здавалося, махали своїми відцвілими головами до сонця з подякою за продовження їхнього життя. У цей час безкровно бліда паніматка Лукія підійшла до сільради й раптом стала перед її дверима.

— Чого стала?! — grimнув Ясько до неї. — Втомилася? Калачів уже не їси, га?!

У паніматки Лукії гнівом спалахнули очі.

— Тобі не соромно говорити таке до старшої від тебе жінки? Де твоя честь і совість ділися, якщо вони були в тебе?

Він нічого не відповів їй, а тільки люто глянув на неї.

— Провалюй! Ну, провалюй! — замість нього звірився до неї Ніфонт.

Паніматка Лукія мовчки піднялася по східцях й опинилася в сільрадській видовженій залі, в якій здушив їй горло сморід закислого махоркового диму. Але не так цей дим лякав її, як лякала хижа ватага, з якою вона опинилася в цій залі. Ці здичавілі люди могли називати її найпаскуднішими словами, могли катувати її, могли навіть задушити й ніхто з вищої советської влади навіть одним словом не поцікавився б її долею.

— Чого ворон ловиш? — гукнув до неї Ясько. — Провалюй, як вчить тебе Ніфонт. Вище піднімай ноги, щоб ти не вродилася була!

---

¹⁶ Так селяни називали міліціонерів.

Усі з ватаги зайшлися реготом, і один-по-одному почали за паніматкою Лукією входити в кімнату.

Почувши Яськові брутальні слова, паніматку Лукію охопила якась нестримна одчайдушність, і вона насмішливо сказала:

— Вважай на поворотах, бо ти знаєш — хто я, а я знаю — хто ти.

— Хто я? Хто я?

— Син панського осавула, а я дочка шевця. Про це всі люди знають і знає твоя влада.

— Ти була дочкою шевця, — засичав до неї Ясько, — а тепер попадає. Пам'ятай оце й носи в своїй коробці.

У кімнаті залунав регіт, від якого, здавалося, задрожали стіни.

— Тепер ти вже знаєш, що ти за птиця? — Ясько вийняв з шухляди завчасно приготований розлучний бланк, умочив перо в атрамент і сказав: — Розпишися, що ти розлучаєшся з своїм патлечем!

Паніматка Лукія мовчки пробігла очима зміст бланку, в якому зазначено було, що вона добровільно розлучається з отцем Никифором, і що вона і її діти житимуть в їхній хаті без нього.

Паніматка Лукія, тяжко зідхнувши, підписалася й, міцно стиснувши зуби, щоб не заплакати, хотіла вийти, але її нагло спинив Ясько.

— Чи ти дістала повістку на персональну хлібоздачу державі?

— Дістала, — відповіла вона, сміливо дивлячись йому в обличчя.

— Чи віддала хліб державі?

— Ні.

— Візьми в мене другу повістку й поспіши хліб віддати.

— Хліб віддати? — спитала вона в Яська. — Чи ви здуріли? Як я можу віддати державі дванадцять пудів жита з дев'яти пудів, які я цього року зібрала в своєму городі і з яких уже п'ять пудів віддала вашій державі?

— Вроди, — сказав Ясько.

— Так, так, — підтримав його Ніфонт. — Вроди! Ти можеш ще родити.

Паніматка Лукія принизливо глянула на обох напасників і швидким кроком попрямувала до дверей.

— Стій! — спинив її Ясько. Він узяв у свого секретаря Владика Вухатого ще один завчасно приготований лист паперу і сказав їй: „Підпиши, що ти добровільно погоджуєшся, щоб ми закрили церкву”.

— Що я добровільно погоджуюся, щоб ви закрили церкву? Цього я не підпишу.

— Попа ж нема, то церква не стоятиме порожня.

— Цього я не підпишу!

— Підпишеш! — крикнуло до неї кілька осіб разом.

— Не підпишу, бо це не добровільно буде...

Її рішучість ніби спаралізувала всіх, і всі стояли мовчки, не знаючи, що робити з нею.

— Підпишеш другим разом, — сказав Ясько сміючись. — Сама проситимеш, щоб підписати.

Паніматка Лукія глянула на нього співчутливо, як дивляться на жалюгідних людей, і вийшла...

У паніматчиній Лукіїній хатині вдень і вночі не було спокою. Удень, упоравшись хуленько на господарстві, мати з сином і дочкою тікали в хату, замикалися в ній і по черзі дивилися в вікно, чи не суне до них сільрадська вага або інші злодії, що в роки колективізації розмножилися в селі й серед ясного дня грабували й обкрадали людей. Уночі всі трое спали заячим сном, прислухаючись до найменшого шереху.

Борис, як завжди, по полудні або надвечір виходив у село в погоні за останніми вістками. В першу чергу він цікавився тим, коли будуть створені з недолюдків червоні бригади по викачці в колгоспників та індусів хліба. Але після таємної наради сільської влади з Волковим і Резніком у селі ніби все завмерло, тільки днями й ночами в сільраді вовтузилися партійці, комсомольці і їхні поплентачі, яких советчики звали активістами.

Борис, як і його батько й уся родина, був позбавлений виборчих прав, а це означало — позбавлений усього, чим у селі користалися непозбавлені люди. Йому забороняли заходити до сельбуду; бути присутнім чи брати найменшу участь на зігнаних сходах чи мітінгах, як їх назвали під час советської влади; брати участь на спортовому полі; а найгірше — продовжувати його освіту після семирічки, яку він закінчив з великими труднощами.

Звідси, одні з Борисових ровесників боялися з ним приятелювати, щоб цим не пошкодити собі; інші ігнорували його; а ще інші, що були отруєні советською отрутою підозри й ненависті, при кожній нагоді нападали на нього. В подібному становищі була його мати й сестра Мотря, а також були його старші брати й сестри, що відбилися від дому. Тому Борис сидів удома або час від часу ввихався на Мартиновому господарстві. Перш за все йому вигідно було перебувати там, бо напроти Мартинової хати був будинок сільради, з якого влітку все було чути крізь відчинені вікна. По-друге, йому симпатизували Мартинові дочки, особливо Борисова ровесниця Оніся.

Отож незадовго після стероризування в сільраді Борисової матері, одного вечора Борис з'явився на Мартиновому подвір'ї. Мартин Квітницький, який радо приймав його, гостинно всміхнувся й покликав його до себе в вишневий садок.

— Зараз у сільраді відбуватиметься сходка, — сказав він якимось утаємничено. — Сьогодні примусять людей ухвалити якесь злочинство.

— Злочинство? — спитав Борис ніби здивовано, знаючи, що комуністи весь час ухваляють злочинства.

— Так, бо сьогодні знову зігнали людей з хат до сільради.

— Добре було б почути.

— Виверни вуха та й почувеш.

— Мені заборонено бути на сходці.

— Тому кажу — виверни вуха та й почувеш.

— Де?

— В садку під тином.

— З вами?

— Я піду на сходку. — Він показав рукою на небо.
— Бачиш, вже й темніє. Іди й займай свою позицію.

У сільраді вікна були відчинені і з неї все було чути, ніби Борис сидів з людьми в залі. Але він нетерпеливо чекав на Мартина, бо той не тільки чув, а й бачив, як усе це відбувалося.

Коли люди розійшлися з сільради додому, Борис обережно вийшов з садка й сів під хатою на призьбі. Незабаром надійшов Мартин і сів біля Бориса.

— Чув? — спитав Мартин пошепки.

— Чув усе, — відповів Борис так само тихо.

— І як люди голосували?

— Аякже. Чув, як Гриша Крук крикнув до людей, щоб піднесли руки, хто проти того, щоб закрити церкву. І ніхто не підніс руки...

— Ніхто.

— Чому? Ви там були, скажіть.

— Бо боялися — хто піднесе руку проти закриття церкви, то того гепеушники схоплять уночі й вивезуть на убій, як це було два роки тому підчас введення комуністичної панщини. І мали рацію, бо в президії між Яськом і Гришею сиділи два гепеушники і два мільтони з наганями.

— І Ясько, і Гриша...

— І вони з наганями. Та ще два червоні пуголовки — Ніфонт Крук і Яша Задов ходили в залі між людьми, хвалилися й показували їм з кишень револьвери. То бачиш, чому ніхто не підніс руки проти того, щоб закрити церкву.

— І після цього Гриша проголосив, що люди одноголосно вирішили закрити церкву, — сказав Борис регочучи.

— Ти чув це? — спитав Мартин.

— Авжеж.

— І я чув, щоб мені вуха позакладало.

Хвилину обидва сиділи мовчки.

— А навіщо цим двом нашим червоним пуголкам гепеушники дали револьвери? Знаєте? — спитав Борис.

— Не дуже...

— А я знаю.

— Звідки?

— Знаю, — сказав Борис таким тоном, нібито він все знає. — Чи ви бачите, що в сільраді вдень і вночі не зачиняються двері?

— Бачу... і що?...

— Творять червоні бригади.

— Червоні бригади?

— Червоні. Люди не виконали останньої персональної хлібоздачі, і ці червоні бригади будуть в колгоспників і індусів весь хліб викачувати. Ось чому цим пуголкам дали револьвери.

— Звідки ти знаєш це?

— Від Петра Вареника. Він вартував у сільраді під вікном, коли Льонька й Давидко вели з нашими кровосо-сами таємну нараду. Пригадуєте?

— Аякже, чому б ні.

— Удома Петро похвалився своїй матері, яким він був великим цабе¹⁷, а його мати серед ночі розказала нам, у нашій хаті.

Борисова несподівана вістка про заплановану викачку в колгоспників і індусів хліба до того приголомшила Мартина, що він, здавалося, не дихав. Потім раптом схопив Бориса за плече й міцно притиснув до себе.

— Ти кажеш правду. Сьогодні в котузі когось мордували, щоб признався, звідки він довідався про ухвали таємничого засідання сільської й районної влади.

---

¹⁷ Важлива птиця.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Якось увечорі Борис не помітив, як почало сутеніти, і він швидше поспішав від Квітницьких додому. Біг долиною, під крислатими вербами, крізь верболіз, над вузьенькою плюскотливою річечкою. Був останній тиждень серпня. Слабенькі щупальця скрадливої осені торкалися листя, білі хмарини примірювали сірі запаски, сонце на заході ще малювало літній обрій червоною фарбою, але у Світлому ще красувалося літо.

Удень надворі було тепло, зелено, прозоро, сухо й запашно, хоч вечорами тепло трохи губилося, але Борис зовсім не відчував на своїх босих ногах першого осіннього дотику. Він біг і час від часу кидав камінчики в воду або чиркав по ній ногою, щоб сполохати пробуджених жаб, що готувалися до свого вечірнього концерту. Потім знову біг, міцно тримаючи в руці гирлигу, яка часто рятувала його від псів.

Десь напівдорозі від його садиби до нього докотився ледве чутний плач, і Борис зупинився. Недалеко від нього в верболозі схлипувала дівчина. Схлипувала тихо, жалісно, як у гарячці схлипують діти. Він кинувся до неї й за кілька кроків зупинився.

На маленькій галявині під вербою сиділа дівчина в пом'ятій темній спідничині й у такій же кохті з закритим долонями обличчям. Якусь мить Борис не наважувався близько підійти до неї, щоб не злякати її. Потім підступив ближче і спитав у неї, чого вона плаче.

Дівчина мовчала.

— Гаразд, — сказав Борис. — Ти не почула мене. Чого ти плачеш?

Дівчина не обзивалася. Він обережно підійшов до неї й сів поруч з нею.

— Не бійся мене, — сказав він майже захлинаючись.

— Я не питатиму в тебе, чого ти плачеш. Тільки не плач. Чи на тебе пси напали?

— Дівчина стрепенулася й відкрила своє обличчя.

— Не пси... — відповіла вона пошепки.

— Це добре, бо ти не маєш дрючка.

Дівчина пильно дивилася на Бориса. Вона була чорнява, з великими карими очима, з гарним, але подряпаним обличчям. На вигляд їй можна було дати п'ятнадцять, а може й трохи більше. Її обличчя було дуже знайоме Борисові, але він ніяк не міг згадати, де він бачив її. Тим часом вона похапливо тяла нігтями травинку. Не зводячи з неї очей, Борис дивився на неї й раптом сказав їй:

— Мене звать Борисом. А як звати тебе?

Вона ледве всміхнулася і соромливо опустила очі.

— Мене? Ганнусею звать мене, — відповіла вона. — Хіба ти не впізнав мене, що питаєш?

— Ні. Але...

— Ти не пригадуєш... Я — Ганнуса Русальська. Коли ти з своєю мамою допомагав нам рвати яблука на наших хуторі.

— Я не впізнав тебе, — сказав Борис. — Ти дуже виросла...

— І ти виріс, але я впізнала тебе.

— Впізнала?

— Відразу. Ти тоді не хотів гратися зо мною. Чи так? І сказав мені, що ти граєшся тільки з хлопчиками. Пригадуєш?

— Пригадую... А як ти попала сюди?

Ганнуса сумно всміхнулася.

— Не знаю. Минулої ночі вибігла з нашого садка й аж сюди прибігла.

— Минулої ночі?

— Минулої. І ти забіг би сюди, коли б твою бабуню схопила червона бригада й схотіла схопити тебе.

У Ганнусі з очей бризнули сльози, і вона знову затулила долонями своє обличчя.

— Червона бригада? — спитав Борис здивовано.

— Червона.

— Хто тобі сказав, що то була червона бригада?

— Влада. Так вона назвала себе, щоб ми їй відчинили двері.

Борис відразу збагнув, що червоні бригади вже готові і що викачка хліба в селі може початися кожної хвилини.

— Ти кажеш, що схопили твою бабуню й хотіли тебе схопити? Чому?

— Бобуня не могла виконати накладеної на неї хлібоздачі.

— А скільки наклали?

— Двадцять п'ять пудів пшениці, якої ми зовсім не мали... А мали з городу лише кілька пудів жита, бо поле в нас большевики забрали... давно забрали... і ми відтоді не сіяли пшениці...

У Ганнусі знову покотилися з очей сльози.

— Коли ви відчинили червоній бригаді двері то що? — спитав Борис.

— Ми не відчинили, — відповіла Ганнуся здригнувшись. — Це було серед ночі... і ми боялися відчинити.

— І що — вони самі відчинили двері?

— Відчинили?... Вивалили двері й забрали все з хати й комори. Навіть насіння з склянок висипали і хліб зі стола схопили... а своїм жінкам забрали бабунині й мої спідниці й кохти. І бабуню поволокли до воза...

— Поволокли?

Ганнуся не стрималася й заплакала.

— Але вона ще встигла шепнути мені, щоб я тікала, — сказала Ганнуся плачучи. — Щоб я рятувала себе...

— Так сказала?

— Та-ак! — відповіла Ганнуся й тяжко заридала. — Іди звідси... — сказала вона до Бориса.

Борис зняковів і здивовано дивився на неї.

— Чи я образив тебе? — спитав він схвильовано.

— Ні, — відповіла Ганнуся. — Я не хочу, щоб ти дивився, як я плачу.

— Я не буду дивитися, — заспокоїв її Борис, відвернувши від неї голову. — Як же ти втекла?

— Вікном, — відповіла Ганнуся, підвівши голову. — Вікном у садок, а потім на долину між верболіз і верби...

Якусь хвилину вони сиділи мовчки. На вербах тихшали пташки й вітер поволі засинав у верболозі. Борисові немов би почувся хрускіт гілля. Він оглянувся на всі боки, але довкола знову стало тихо.

— Де ти спала минулої ночі? — спитав Борис в Ганнусі.

— Ніде...

— Ніде?

— Та-ак, бо всю ніч прислухалася, чи не шукають мене.

— Не страшно було тобі?

— Страшно.

— Нечистої сили?

— Нечистої? Ні...

— А кого?

— Комуністів, — відповіла Ганнуся, сумно дивлячись Борисові в вічі. — Вони страшніші за нечисту силу. Я боюся їх, як грому. Боюся відтоді, як вони хапали хуторян під час колективізації... І з ними схопили мою маму, мого тата і мого дідуня. — Ганнуся з жалю закусила губи, щоб не заплакати. — Бабуня тоді лежала в тифі, і її лишили...

— Я пам'ятаю... — сказав Борис. — Дуже добре пам'ятаю, як вони хапали людей зимою, два роки тому...

— Я також, хоч я тоді в гарячці ходила. — Комунисти мене з бабунею лишили в порожній і холодній хаті... І ми з бабунею пропали б, коли б не помогли нам добрі люди...

Борис співчутливо дивився на неї, човгаючи з горя ногою по землі.

— То ти сирітка... — сказав він, сумно похитуючи головою.

Ганнуся мовчки схилила голову.

— Це погано, — сказав він. — Дуже погано... Я сховаю тебе. Навіть знаю вже де — в бабки Юстинки. Але підемо до неї, коли стемніє. А покищо побудемо тут...

Він узяв її за руку. Дівчина покійно встала, і обое пішли далі в верболіз і сіли між двома верболозовими кущами.

— Ти голодна... — сказав Борис.

— Голодна? Ні, — відповіла вона, злегка здвигнувши плечима.

— Не хочеш їсти?

— Дуже хотіла, а тепер... не хочу...

— А я все ж таки принесу тобі. Ти сиди тут, поки я прийду.

— Я чекатиму, але не забудь вернутися.

— Я вернуся. Ось — хрещуся, бачиш, що вернуся.

Перехрестившись, Борис прискорено побіг долиною додому. Незабаром він був уже на своєму подвір'ї. Паніматка Лукія поралася в хліві коло корови, а Мотря була в сусідки через дорогу — вдови Зайчихи. Тому Борис непомітно вскочив у хату й відтяв ножем скибку хліба. До неї додав свіжого помідора й огірок і, замотавши все це в хустину, вискочив з хати й побіг назад до Ганнусі. Прибігши, подав їй хустину з їжею, і глянув убік, щоб не заважати їй їсти.

Тим часом почало вже темніти. Зі сходу сунулася темна хмара, вкриваючи зорі, які Борис називав небесними свічками. Можна було вже звідси йти до бабки Юстинки. І коли Ганнуса з'їла свою вечерю, Борис спитав у неї:

— Наїлася?

— Дуже, — відповіла вона вдячно.

Борис підвів її, і вони обережно пішли долиною.

— Коли б ти хлопець, — сказав Борис пошепки, — то я взяв би тебе до себе.

— Я дівчина, — відповіла тихо Ганнуса.

— Тому я веду тебе до бабки Юстинки. Якщо пригадуєш — до тієї, що з моєю мамою помагала твоїй мамі рвати яблука.

— Пригадую — була маленька й дуже добра.
— Вона тепер трохи не здужає, і їй потрібно допоміж.
— А в неї не схоплять мене комуністи, — тривожно спитала Ганнуся.

— Не схоплять — ти будеш її онукою.
— А сусіди не видадуть мене владі?
— Вони не люблять комуністів і мовчатимуть.

Між вербами вже добре потемніло, і під захистом щедрої вечірньої темряви Борис з Ганнусею безпечно підійшли до бабчиної Юстинчиної хатини. Борис сказав Ганнусі посидіти на призьбі, а сам зайшов у хатину.

Бабка Юстинка, як її звали люди, поралася коло печі. На зріст вона справді була невеличка, щупленька з сухеньким обличчям і ласкавими й добрими очима. Борис ніжно привітався з нею й запитав, як її здоров'я.

— Отак, — відповіла вона. — Давно згубила й ніяк не знайду його. Пораюся коло печі й ніяк не можу закінчити. Сідай, голубчику. А як же твоя матінка, паніматка Лукія?

— Здорова трохи... — Він затався, і сказав зопалу: — Я привів вам, бабуню, дівчину.

— Дівчину? Веди її, синочку мій, сюди. А хто вона?
— Русальської внучка.

— Ганнуся? І бабуня Русальська згодилася дати її мені?

Борис якусь мить сумно дивився на неї.

— Бабуня Русальська? — сказав він. — Нема вже бабуні Русальської.

— Нема?

— Минулої ночі комуністи ограбували її, а потім схопити й вивезли з дому. Хотіли схопити й Ганнусю, але вона не далася.

— Людоїди! — скрикнула бабка Юстинка. — А де ж Ганнуся?

— Сидить на призьбі.

— Веди її сюди.

— Зараз... Візьміть її, бабуню, за онуку. В селі її не знають.

— Візьму, візьму. Я маю аж дві онуки в Добропіллі. Веди її сюди.

— Дякую, бабуню. Їжу я носитиму вам.

— Добре, добре. Веди її в хату.

Увівши Ганнусю в хату, Борис підвів її до бабки Юстинки.

— Оце, бабуню, Ганнуса. Ви знаєте її. До завтра... Добраніч, — сказав Борис і вибіг із хати.

Надворі було дуже темно, тому Борис побіг додому не долиною, а вулицею й городами. Над ним низько сунулися хмари й розбуджений вітер обвівав його передосінньою прохолодою, але Борис, біжучи, не відчував її. В бігу його зігрівали думки про нещасливу дівчину, яку він увів з холодної долини в теплу й затишну хату до бідної, але доброї й ласкавої бабуні. Тому в усьому його тілі, здавалося йому, палахкотів вогонь, від чого було йому гаряче і млосно.

Вбігши в свою хатину, він на radoшах обняв матір і сестру Мотрю. Мати стурбовано глянула на нього й похитала головою.

— Не бігай так пізно, — сказала вона. — Ти знаєш, що діється в селі. Чого задихався?

— Поспішав додому, — відповів Борис.

— Поспішав?

— Дуже, щоб сказати вам, що на хуторі почали вже хліб викачувати.

Ця звістка немов би струсила обох — матір і дочку, хоч вони чекали її й готові були до неї. Панімавка Лукія промовила, тяжко дихаючи:

— Виходить — почалося... З кого?

— З бабуні Русальської, — відповів Борис. — Вчора вночі весь хліб викачали в неї. Навіть схопили печений хліб зі стола, а бабуню виволокли надвір і взяли з собою.

— Виволокли?

— Виволокли, злодії!

— Говори тихіше, Борисе, бо наші вікна мають вуха,
— сказала Мотря.

— Нехай собі мають, — відповів Борис.

— Мотря каже правду, — сказала паніматка Лукія.
— Не лети в нещастя... А що з Ганнусею? Знаєш щось про неї?

— Вона втекла... і я знайшов її у верболозі.

— Де вона?

— У бабки Юстинки.

Мотря, зрадивши, схопилася.

— Веди її до нас, — сказала вона.

— Їй буде там безпечніше, — сказав Борис.

— Я думаю, — сказала паніматка Лукія. — Вона приходить до нас у гості.

— Якщо злодії забудуть за неї, — додав Борис до материних слів.

Після важкого і втомливого дня Бориса хилило до сну. Мати бачила це й, давши йому склянку молока й окраєць хліба, більше не розпитувала його про бабуню Русальську й Ганнусю.

Борис у поспіху ліг на лежанку, мати в кухні на ліжку, а Мотря на печі. Він чув, як мати переверталася, зідхала й потім ніби заснула.

Прислухаючись до подихів матері й сестри, Борис весь час дивився в темряву й невпинно думав про Ганнусю. Що було б з нею, коли б він не натрапив на неї й не завів її в тиху, тепленьку бабчину Юстинчину хатинку? Він був дуже радий, що знайшов її і дав їй притулок.

Ці думи розчулили його, і йому нібито легше стало дихати. Але раптом він затаїв дихання. А якщо людологи впізнають Ганнусю, то що тоді буде? Що? Він увесь здригнувся і, схопившись, сів на лежанці. Це розбудило матір з нервового сну й вона, підвівши голову, спитала в Бориса:

— Не можеш заснути?

— Не можу... Але я засну...

Кухню знову оповила тиша, але в цю тишу час від часу вдиралося з села нестерпне собаче гавкання...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Другого дня по полудні у п'ятницю зі степу в Світле вбіг газик¹⁸ у середині з Льонькою Волковим. Колгоспники й індуси заметушилися. Питали один одного, чого цей Вовкодав так рано прибув у Світле. Тому в селі побоювалися чогось страшного й неминучого. Ті, що якимсь чином довідалися від Петра Вареника про викачку хліба, ходили як прибиті, а ті, що нічого не знали — з розхитаними нервами й блідими обличчями.

Коли цей страх мучив людей у селі й полі, газик зупинився коло сільради, і з нього виліз Волков. Він був, як завжди, у військовій уніформі, яка своїм кроєм і зеленим суконним матеріалом нагадувала уніформу ге-пеушників.

Тим часом газик від'їхав у бік, зупинився під Васи-лишиним тином, коло старої облупленої пожежні. Тим часом Волков зайшов у сільраду. З сільради відразу вибігли післанці, і незабаром з'явилися в ній Ясько Хлистун, Гриша Крук і Клим Холод. За столом, як завжди, сидів секретар сільради Владик Вухатий, а на покуті — Льонька Волков, який весь час водив пальцями по своєму чолі. Він сидів мовчки, як кажуть, сидів у собі, тому не сказав прибулим господарям села сісти, а вони без його дозволу не сідали. Він лише показав їм пальцем на лаву, коли, нарешті, з'явився очікуваний Ніфонт Крук.

— Ти наймолодший, — сказав Волков Ніфонтові, — а приплентався в хвості. Чому це?

— Ходив коло церкви, — відповів Ніфонт звичайним голосом.

— Якого дідька?

— Дивився на хрести і дзвони.

---

¹⁸ Так звали в Советах авто, збудоване за схемою американського Форда.

— На хрести і дзвони? Дивись, який дослідник! І що ж ти найшов у них?

— Попа вже нема, то кому вони потрібні? А державі треба металу.

Волков якийсь час здивовано оглядав Ніфонтову величезну голову й раптом розкотисто розсміявся.

— Я думав, — сказав він, — що в тебе з голови лише росте волосся, а тепер бачу, що з неї щось інше проростає. Сідай, товаришу Круче! — Волков кинув поглядом на всіх і зупинив його на Ніфонтові. — Ти кажеш, що попа вже нема. Це не новина. Про це відразу доніс мені твій братушка Гриша. Я фактично захопився твоєю соціалістичною пильністю щодо хрестів і дзвонів. Твоя советська свідомість відбила свідомість усіх, що перебувають отут зо мною, та також усіх у всьому селі. У цій справі — у справі хрестів і дзвонів та в інших невідкладних важливих справах, я приїхав до вас.

Усі втелючили в нього очі, що чути було, як дзичали мухи, перелітаючи з місця на місце. Льонька Волков дивився на своїх підвладних примруженими очима, безперервно човгаючи пальцями по чолі.

— Значить, попа у вас уже нема, — почав він основну свою промову. — У зв'язку з цим люди одноголосно ухвалили закрити церкву, щоб не збиралися в ній наші вороги й не чинили в ній контрреволюції. Тому ви мусите негайно після завтра вранці, тобто в неділю, зняти з неї хрести й дзвони, віддати їх на метал державі й покінчити з церквою раз на завжди.

— Зробимо в ній комсомольський клуб, — вихопився Ніфонт. — У школі впала стеля, і ми не можемо там збиратися.

— Полатайте стелю — відповів йому Ясько. — У зв'язку з викачкою хліба зробимо в ній зерносовище.

— Зерносовищ у нас повно, — втрутився Клим Холод. — У церкві була б добра молочарня...

— Дурниці ви плетете, — сказав Гриша зневажливо. — Церква найбільше надається для кузні. А кузня нам найбільш потрібна.

Волков дивився на своїх дорадників з іронічною по-смішкою.

— Усі ви корчите дурнів, — сказав він. — Ваша церква, як і всі інші, потрібна для нічого. В неділю зніміть з неї хрести й дзвони і розваліть її.

— А що скажуть люди? — обізвався Клим.

— Вони вже сказали — закрити. В неділю вранці розтягніть церкву трактором і кіньми.

— В неділю вранці ми розтягнемо її, що з неї сліду не лишиться, — сказав Гриша.

— А якщо люди збунтуються? — спитав Клим майже пошепки.

— Що-о? Пішліть чоловіків у неділю вранці в поле повизбирювати колоски, — скрикнув Волков роздратовано. — Крім того ми вам підкинемо вогнепальну зброю. Ніфонт Крук і Яша Задов уже дістали від нас по наганові, то з Гришею Круком і Яськом Хлистуном маєте чотири. Взавтра ми ще підсипимо останньому вашому комуністові Реп'яхові і двом комсомольцям, а в неділю вишлемо вам ще на підмогу по парі співпрацівників ГеПеУ й міліції. У випадку чогось серйозного — кинено загін спеціальних військ ГеПеУ. — Він обдав кожного колючим поглядом і здушеним голосом сказав: — Ми вже розпочали в селах нашого району викачувати з ворожих неплатників хліб державі. У вашому селі викачка хліба почнеться в понеділок, після возні¹⁹ з церквою... Мені, між іншим, донесли, що одна з ваших червоних бригад уже встигла викачати хліб у громадянки Русальської.

— Викачали, арештували її, і вона гегнула дорогою до ГеПеУ, — проінформував Гриша Льоньку.

— Укокошили²⁰ її? — спитав Льонька регочучи. — Але дідько з нею! Далі!

---

¹⁹ Тяганини.

²⁰ Забили.

— Її онука з хати змилася, і ми не знайшли її, — сказав Владик Вухатий.

Скільки їй років? — спитав Льонька.

— Виглядала на п'ятнадцять, а може, й шіснадцять.

— Вона далеко не втече, — сказав Ясько.

Льонька Волков невдоволено зачовгав ногою по долівці.

— Дідько з нею. Вона покищо не загрожує нам, — сказав він. — Ви поспішили в Русальської з викачкою хліба.

— Поспішили? — спитав Гриша здивовано. — Фактично, це була не викачка, а ліквідація останнього куркуля, як кляси.

— Та-ак! Але це могло викликати переполох між людьми і вони кинулися б ховати хліб і вирізувати худобу й домашню птицю.

— Люди до цього почали ховати хліб і вирізувати домашню птицю, — сказав Клим Холод.

— Як це почали ховати й вирізувати? — крикнув розлючений Льонька, стукнувши кулаком по столі.

Усі здригнулися й схилили голови.

— Хтось під час нашої минулої таємної наради зрадив, — сказав Клим.

Кров залила Льончине обличчя, і від прискореного дихання в нього зарипіло в грудях.

— Хто? — майже заверещав він.

— Хтось із наших комсомольців, що стояли тоді на варті, — сказав Клим, стримуючись, щоб не засміятись.

— Хто? Хто стояв під вікном?

Усі ще нижче схилили голови й мовчали. Щоб вилізи з страшної біди, як завжди, складалася вина на когось одного, і в цьому випадку Клим не забарився: він не любив Ніфонта й хотів його при відповідній нагоді вколоти.

— Ніфонт знає, бо він поставив варту, — сказав Клим, показуючи пальцем на Ніфонта.

— Поставив — і знаю, — сказав Ніфонт. — А ви думали, що я не знаю?

— Не ляпай язиком, а кажи хто стояв під вікном? — спитав Гриша в свого розгнузданого брата.

— Петро Вареник, — відповів Ніфонт, — щоб йому заклало рота.

Льонька Волков горів від люті. Гриша дивився на лютого Льоньку, і в Гриші холодний піт лився під пахвами.

— Що зрадникові зробити? — спитав Гриша.

— Схопити й розміняти²¹ каналію! — сказав Владик Вухатий.

— Ніфонте, приведи його; — сказав Ясько.

Ніфонт схопився, але Льонька Волков зупинив його.

— Чи оця наша нарада забезпечена від ворожого вуха, — спитав він у Ніфонта.

— Я на свою руку вжив заходів, — відповів Ніфонт гордо. — Я поставив надворі Яшу Задова. Він мухи не пропустить.

— Ти вроджений чекіст, Ніфонте, — сказав Льонька. — Тому ти приведеш зрадника. Але не кажи йому, чого ведеш його.

— Аякже! Я вирию його з-під землі.

Коли Ніфонт вийшов, то Льонька Волков почовгав пальцями по чолі й, дивлячись на стіл, тихо, ніби втомлено, спитав:

— Чи всі ваші червоні бригаді готові?

— Всі, — відповів Гриша. — Кілька днів уже готові.

— Великолепно.²² Викачувати будете все підряд. Викачувати все, що можна жерти. Не хитатися й не ламатися перед жодними бланками й моліннями й ні перед ким не мати милосердя.

Присутніх, здавалося, здушила мертва тиша й усі дивилися на Волкова неначе б замороженими очима. Але цю напружену тишу раптом порушив Клим Холод.

— А коли, наприклад, нема чого брати, — спитав він хвилюючись. — Ну, нема нічого?.. Ну... ні пилінки...

---

²¹ Знищити.

²² Прекрасно.

— Значить, заховали, контрреволюціонери, — спинив його Льонька. — Значить, треба шукати!... На кожному запідозреному місці шукати!...

— Але як і чим? — домагався Клим.

— Руками! — гримнув на нього Гриша.

— Треба довбати... треба копати, — підтримав Гришу Ясько. — Чи ти не можеш цього проковтнути?

— Та розумію вже, — згодився Клим.

Льонька принизливо глянув на нього й сказав:

— А що нам з цими мішочниками робити, що весь час дивляться на сонце, коли воно зайде, й весь час думають про ньеньку Україну... Ми їм дамо ньеньку!... Взавтра, товаришу Круче, склич до сільради червоних бригадирів і поінформуй їх від мого імени, що й як їм робити під час викачки хліба. Второпав?

— Дуже добре, — відповів Гриша. — А як буде з Петром Вареником?

— У вас він може загубитися, — відповів Льонька Волков. — Тому він мусить попасти в благонадійні руки — тобто до товариша Резніка й Резнік заспокоїть його. — Льонька кинув суворим поглядом на кожного по черзі й додав: — Дайте мені когонебудь у дорогу до В'язівки. Найкраще буде, коли ви дасте Яшу Задова — Він благонадійний. До побачення, товариші!

— До побачення, — навипередки відповіли вірні йому.

— Коли він вийшов з ганку на подвір'я, там уже чекали на нього Ніфонт Крук і Петро Вареник. Із-за рогу будинку підійшов до них Яша Задов. Ясько Хлистун, що йшов з-заду за Волковим, зупинився й покликав до себе Яшу Задова й Петра Вареника.

— Реб'ята, — звернувся він до них. — Товаришеві Волкову їхати самому в полі небезпечно, тому відпровадьте його у В'язівку.

Яша Задов у знак згоди махнув головою, а за ним і Петро Вареник, не підозріваючи, що він уже ніколи не повернеться додому...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Цього надвечір'я в усьому селі невпинно й жалісно гавкали собаки. Не тільки гавкали, але й, як голодні вовки, скиглили й заводили. Таке скиглення собак не раз уже з 1929 року пронизувало Світле й довколишні села, віщуючи нове людоловство й людовбивство, що їх почали чинити московські й свої комуністи і їхні районні й місцеві забіяки. Це собаче скавуління, як говорили збентежені люди, віщувало якесь нове зло, зв'язане з сьогоднішнім таємним перебуванням Льоньки Волкова в сільраді. Люди знали про це, але що там вирішили й що й коли робитимуть, — цього не знали, хоч чимало з них догадувалися.

Як не було, але в паніматчиній Лукіїній родині більше ніж здогадувалися, бо дістали звістку від Бориса, який цього ж дня приніс її від Мартина Квітницького.

Коли в сільраді почалася таємна нарада, Мартин проліз між дошками свого тину на другий бік і під пожежною ліг у бур'яні. Від нього було кілька метрів до вікна, і все, що говорилося в сільраді, дійшло до його вуха. Після закінчення наради він вийшов з бур'яну й обережно проліз через тин у свій садок. На своєму подвір'ї він побачив Бориса, який сидів на призьбі з його дочками, і стиха покликав його до себе:

— А йди-но сюди, Борисе!

Борис відразу відчув, що Мартин хоче сказати йому щось дуже важливе, і підійшов до нього. Мартин, стоячи під садком, схопив Бориса за руку й потягнув його далі, в глибину садка.

— Я знаю, що ти прийшов до мене, щоб дізнатися, чого Вовкодав прибув сюди й що він вирішив з своїми попихачами. То я скажу тобі.

— Кажіть, кажіть, — сказав Борис, благаючи його.

— Скажу, але ти нащур вуха, щоб не випустив жодного слова.

— Не випущу.

— Цей московський Вовкодав запропонував розвалити й розтягнути нашу церкву й наші кажани²³ підняли мовчки руки. — Мартин якусь хвилину мовчки дивився на Бориса й сумно сказав йому. — Червоні бригади рознесуть церкву післязавтра вранці, в неділю...

— В неділю?!... — майже скрикнув Борис, затуляючи долонею рота.

— В неділю, — відповів Мартин, ковтаючи сльози, щоб не заплакати. — В неділю, щоб нанести людям подвійну рану, щоб в саме серце їх вразити.

— Люди не дадуть! — сказав Борис.

— Не дадуть? У неділю вранці влада пішле всіх наших чоловіків у поле визбирювати колоски. Крім того Вовкодав озброїть усіх трьох наших комуністів і пару комсомольців, і підкине їм з району гепеушників і міліціонерів. — Мартин додав, передихнувши: — Це — в неділю. А в понеділок червоні бригади підуть по хатах викачувати хліб. Сьогодні вночі я з дівчатами заховаю все що маю їсти... хоч і нічого вже ховати... Біжи ж голубчику, додому й роби те саме. Та скажи сусідам ховати їжу, якщо не хочуть з голоду померти...

— Біжу, біжу, Мартине Яковичу, — сказав Борис, згадавши з радістю, що він уже запасся вдома й тепер ще має час урятувати від смерти бабку Килинку й Ганнусю.

— Біжи, біжи, — ще раз сказав Мартин з притиском, — і рятуй свою сім'ю й усіх, кого зможеш, бо москалі досі наших людей висилали й стріляли, а тепер недовисланих і недостріляних задумали голодом виморити...

Серпневі надвечір'я в Україні здебільшого були затишні й тихі й часто нагадували липневі.

Але тепер, біжучи долиною, Борис боровся з вітром і затуляв вуха від собачого несамовитого гавкання.

Їхньому невпинному гавканню й скигленню не було спочину. Чого вони так скиглять? Невже ці сторожі українських хат відчули неминучу трагедію, що невблаганно насувається на них і їхніх господарів, і тому виявляють її

---

²³ Летючі миші.

своїм апокаліптичним собачим риданням? Ці думки бігли з Борисом, і він не міг їх спинити. Щоб хоч трохи їх затамувати, він біг навпростець, розсував своїми грудьми верболіз, і нарешті вбіг у свою хатину. Мотря читала Євангелію, а мати стояла коло вікна, виглядаючи його.

Паніматка Лукія підозріло глянула на нього й спитала:

— Чому ти так зблід, Борисе, і чому в тебе так очі світяться?

— Очі світяться?

— Так. Де ти був?

— У Мартина Яковича.

— Чув щось про Вовкодава і що з ним вирішили наші сатанисти?

— Чув, звичайно чув, — відповів Борис поважно, як відповідають дорослі.

Мати й Мотря підійшли до нього ближче.

— Що чув, Борисе? Говори, — спитала мати нетерпеливо.

— Погане, — сказав Борис, стуляючи вуста й сумно хитаючи головою. — Дуже погане... Ще не було в нас такого...

— Кажи, не муч нас, — сказала Мотря крізь сльози.

— У неділю вранці червоні бригади рознесуть нашу церкву. Так наказав їм Вовкодав зробити.

В хаті стало тихо, й раптом її сколихнуло Мотрине голосіння:

— О, Господи! О, Господи, рятуй нас, — залемтувала вона, схопившись за голову.

— Візьми себе в руки, Мотре, — вгамувала її мати й звернулася до Бориса: — Ще що, сину?

— Ще що? В понеділок червоні бригади викачуватимуть у наших людей хліб. Грабуватимуть усе, що побачать і знайдуть. Мартин Якович сказав, що москалі задумали наших недовисланих і недостріляних людей голодом виморити.

— Так само сказав мені твій батько, коли від нас відходив, — сказала паніматка Лукія, спинивши Бориса, який вхопився за клямку. — Ти куди?

— Ти знаєш... — відповів Борис.

— До бабки Юстинки й Ганнусі?

— До них.

— Матимеш час, то вступи до Костура, а я зайду до Зайчихи...

Борис не йшов, а біг униз своїм городом, потім долиною до бабчиної Юстинчиної хатини. Останніми днями цією дорогою ввечорі чи вночі було бігти небезпечно, щоб не зустрітися з якоюсь бідною і не вскочити в неї. Але ця дорога була коротша від тієї, що йшла селом, і тому Борис міг нею швидше прибігти до бабки Юстинки й Ганнусі.

Незабаром він промчав Івановою Антоненковою долиною, і ще кількома над річечкою, і не зчувся, як опинився на бабчиному обійсті. Пробігши городом, він зупинився для безпеки за невеличкою стиртою соломи й затаїв подих. Довкола була мертва тиша, лише десь на вербах, на долині, час від часу каркали пробуджені ворони.

У бабчиній Юстинчиній хатині вже світилося. Переконавшись, що йому нічого не загрожує, він підбіг до хатини, став збоку під стіною й глянув у бічне віконечко. Бабка Юстинка й Ганнуся ще не спали — бабка тягнула з кужеля нитку, а Ганнуся витерала рушником помите начиння. Борис не наважувався стукати в вікно, щоб не порушити тиші, а вирішив увійти в двері. Але двері були зачинені на засув. Тоді Борис легенько шкрябнув по шибці. До віконця відразу підійшла Ганнуся.

— Це я, Борис, Ганнусю, — сказав він стиха, притулившись губами до шибки.

Ганнуся хитнула йому головою й кинувшись у сіни, відчинила двері. Борис ввійшов у хату.

Привітавшись з нею й уклонившись бабці Юстинці, він кинув по кухні очима. В ній було лише двоє вікон — з одного й другого боку куточка. Ці вікна були малесенькі

своїм апокаліптичним собачим риданням? Ці думки бігли з Борисом, і він не міг їх спинити. Щоб хоч трохи їх затамувати, він біг навпростець, розсував своїми грудьми верболіз, і нарешті вбіг у свою хатину. Мотря читала Євангелію, а мати стояла коло вікна, виглядаючи його.

Паніматка Лукія підозріло глянула на нього й спитала:

— Чому ти так зблід, Борисе, і чому в тебе так очі світяться?

— Очі світяться?

— Так. Де ти був?

— У Мартина Яковича.

— Чув щось про Вовкодава і що з ним вирішили наші сатанисти?

— Чув, звичайно чув, — відповів Борис поважно, як відповідають дорослі.

Мати й Мотря підійшли до нього ближче.

— Що чув, Борисе? Говори, — спитала мати нетерпеливо.

— Погане, — сказав Борис, стуляючи вуста й сумно хитаючи головою. — Дуже погане... Ще не було в нас такого...

— Кажі, не муч нас, — сказала Мотря крізь сльози.

— У неділю вранці червоні бригади рознесуть нашу церкву. Так наказав їм Вовкодав зробити.

В хаті стало тихо, й раптом її сколихнуло Мотрине голосіння:

— О, Господи! О, Господи, рятуй нас, — залементувала вона, схопившись за голову.

— Візьми себе в руки, Мотре, — вгамувала її мати й звернулася до Бориса: — Ще що, сину?

— Ще що? В понеділок червоні бригади викачуватимуть у наших людей хліб. Грабуватимуть усе, що побачать і знайдуть. Мартин Якович сказав, що москалі задумали наших недовисланих і недостріляних людей голодом виморити.

— Так само сказав мені твій батько, коли від нас відходив, — сказала паніматка Лукія, спинивши Бориса, який вхопився за клямку. — Ти куди?

— Ти знаєш... — відповів Борис.

— До бабки Юстинки й Ганнусі?

— До них.

— Матимеш час, то вступи до Костура, а я зайду до Зайчихи...

Борис не йшов, а біг униз своїм городом, потім долиною до бабчиної Юстинчиної хатини. Останніми днями цією дорогою ввечорі чи вночі було бігти небезпечно, щоб не зустрітися з якоюсь бідую і не вскочити в неї. Але ця дорога була коротша від тієї, що йшла селом, і тому Борис міг нею швидше прибігти до бабки Юстинки й Ганнусі.

Незабаром він промчав Івановою Антоненковою долиною, і ще кількома над річечкою, і не зчувся, як опинився на бабчиному обійсті. Пробігши городом, він зупинився для безпеки за невеличкою стиртою соломи й затаїв подих. Довкола була мертва тиша, лише десь на вербах, на долині, час від часу каркали пробуджені ворони.

У бабчиній Юстинчиній хатині вже світилося. Переконавшись, що йому нічого не загрожує, він підбіг до хатини, став збоку під стіною й глянув у бічне віконечко. Бабка Юстинка й Ганнуся ще не спали — бабка тягнула з кужеля нитку, а Ганнуся витерала рушником помите начиння. Борис не наважувався стукати в вікно, щоб не порушити тиші, а вирішив увійти в двері. Але двері були зачинені на засув. Тоді Борис легенько шкрябнув по шибці. До віконця відразу підійшла Ганнуся.

— Це я, Борис, Ганнусю, — сказав він стиха, притулившись губами до шибки.

Ганнуся хитнула йому головою й кинувшись у сіни, відчинила двері. Борис ввійшов у хату.

Привітавшись з нею й уклонившись бабці Юстинці, він кинув по кухні очима. В ній було лише двоє вікон — з одного й другого боку куточка. Ці вікна були малесенькі

— по півметра висоти й трохи меншої ширини, і їх Борис називав не вікнами, а віконечками. Тому в цій кухонці вдень було темнувато й до того ще прохолодно, бо до неї був малий доступ сонячного проміння. Але в цій кухонці день-у-день у печі топилося, тож у ній було тепло, і бабці Юстинці й Ганнусі жилося в ній непогано.

Оглянувши хату, Борис зупинив свій погляд на Ганнусі. Обличчя в неї було чисте й рум'яне, й виглядала вона свіжо, так, ніби з нею позавчора й учора нічого не сталося. Він тільки бачив по ній, що вона хоче щось сказати йому, але не зважується. У цьому їй допомогла бабка Юстинка.

— Ми чекали-чекали на тебе, а тебе ніби з'їли собаки, — сказала вона, журливо похитуючи головою.

Борис винувато глянув на неї й Ганнусю й опустил голову.

— У нас собаки не їдять людей, а люди людей їдять, — сказав він. — Я хотів побачитись з вами сьогодні вранці, але ніяк не міг. Хотів опівдні, але в село вскочив Вовкодав, і я метнувся довідатися, чого його нечиста сила принесла до нас.

Бабка Юстинка махнула рукою, мовляв — нехай його дідько вхопить, а Ганнуся спитала:

— І довідався?

— Авжеж, що в неділю вранці советська влада розвалить нашу церкву.

— Нашу церкву! — скрикнула бабка Юстинка. — Цього гріха вони не зроблять.

— Побачимо, бабуню, після завтра, — сказав Борис, щоб не нервувати її. — А в понеділок почнуть викачувати в людей хліб.

— Викачувати? — майже з вереском спитала бабка Юстинка. — Чи ж вони татари? . . . Як це викачувати?

— Вимітати й забирати всю їжу.

— По нашому — це грабувати. За що? За які провини?

— Що колгосп не виконав подвійної хлібоздачі державі.

— Подвійної?

— Аякже, люди кажуть, що колгосп засіяв лише половину посівної площі, а хліб давай за всю. Тому половину не виплаченої колгоспом хлібоздачі наклали на колгоспників та індусів. І ніхто з них, а також ви й ми, бабуню, не могли виконати їхньої розбухлої хлібоздачі. Ви знаєте це.

— Знаю... Я збрала з городу сім пудів жита й з них чотири пуди віддала державі. Тепер давай державі ще п'ять пудів. Звідки?!

— Звідки? Советська влада не питає — звідки, а каже — здавай! А ні, то викачаємо весь хліб за те, що не здаєш його, за те, що не працюєш, як треба, в колгоспі, за те, що не коришся советській владі, а найбільше, що хочеш мати владу в своїй хаті.

Ганнуса пильно дивилася на Бориса й захоплено слухала його. Вона хотіла щось сказати, але бабка Юстинка випередила її.

— Я знаю чого хочуть наші люди, — сказала вона переконливо. — Бачу й чую це. Але не можу повірити, що теперішня влада забере в мене весь мій хліб з городу й навіть ті нещасні фунти кукурудзяного й соняшникового насіння, що минулого року я дістала в колгоспі на мої трудовні.

— І візьмуть ті фунти... весь хліб виметуть — так сказав Вовкодав сьогодні на мітингу в сільраді.

— Весь хліб? А що ми з Ганнусею будемо їсти?

— Нічого, — відповів Борис, здвигнувши плечима. — Нічого, якщо не заховаєте щось з їжі...

Бабка Юстинка тяжко зідхнула.

— Ні, ні, дитино, — сказала вона. — Такого за паскудного царя не було, а советська влада каже, що вона наша влада і за нас стоїть. Вона цього не зробить...

Борис жалісно глянув на бабку Юстинку й Ганнусю, і в нього від хвилювання виступили на очах сльози.

— Зробить, — сказав він. — Викачала ж увесь хліб у бабуні Русальської і її дорогою вдушила. Це саме було б з Ганнусею, коли б їй не пощастило втекти.

— Це правда, — сказала Ганнуся, що весь час мовчки прислухалася до них. — У нас хліб, і з хлібом усе викачали, а мою бабуню, як я чую, не довезли до В'язівки. Коли б не Борис, я теж пропала б.

Ці Ганнусині слова ще більше схвилювали Бориса, і він підійшов до бабки Юстинки й узяв її за руки.

— Бабуню, — сказав він благальним голосом. — Сховайте, будь ласка, щось з хліба... і добре сховайте... інакше...

— Ти знову співаєш своєї, — сказала з докором бабка Юстинка.

— Знову... — Розчиніть сьогодні тісто, а решту заховайте де-небудь так, щоб не знайшли.

Бабка Юстинка визволила з Борисових рук свої руки й твердо сказала:

— Я не вірю, що свої ограбують мене — бідну й немічну вдову, тому не ховатиму нічого.

Борис не здавався. Він далі хотів переконувати бабку Юстинку, але Ганнуся подала йому знак очима перестати. Він згодився з нею й, після короткої мовчанки, спитав у бабки Юстинки:

— Чи хтось бачив у вас Ганнусю?

— Сусіди бачили, — відповіла бабка Юстинка. — І питали, де я дістала таку поміч. А я їм сказала, що в рідні в Добропіллі. Тепер їсти не дуже, то й віддали мені зайвого рота.

Борис з тяжким сумом дивився на бабку Юстинку й майже пошепки сказав їй:

— Якщо ограбують вас, то я не дам вам пропасти.

— Я вірю тобі, — погодилася з ним бабка Юстинка. — Вона лукаво глянула на Ганнусю, яка не зводила очей з Бориса, й додала: — Ти маєш гарного хлопця, Ганнусю.

— Маю, — відказала зніяковіла Ганнуся. — Але я ще мала для хлопців.

— Виростеш, — сказала бабка Юстинка. — А як виростеш, то тримайтеся обоє, щоб не загубитися, бо тепер дуже часто люди пропадають...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Коли Борис повертався додому, то вже потемніло й сутінки спустилися до землі й укрили її своєю чорною ковдрою. У долині вітер стихав, ворони в гніздах засинали й тільки зрідка чулося собаче захрипле ридання.

Ще недавно в такі вечори люди відпочивали на призьбах: чоловіки з люльками в зубах політикували, жінки й дівчата дзвінко сміялися, і їхню розмову й сміх було чути в далеких кутках села. Тепер цього не було. Ніби хтось позагонив їх до хат і позамикав у них. У селі вже третій рік не чулося парубоцьких і дівочих співів. І тому ця зловісна тиша й порожнеча нагадувала Борисові якусь епідемію, що в давнині навіщала села.

Борис змалку дуже переживав страшні події, які відбувалися в його селі. Мучився ними й часто ходив з болем у голові, не усвідомлюючи в дитячому віці, що й чому все це діється й для кого і для чого. Але його світовідчуття, як він казав, блискавично перевернулося догори ногами. Це зробила „Історія України”, яку зберіг його батько й одного дня ознайомив з нею чотирнадцятилітнього Бориса, вважючи його вже за дозрілого юнака. Ця книга стала Борисові не тільки за вчителя, а й друга-супутника.²⁴ Занурившись у неї, Борис незабаром відчув себе зовсім іншим, ніби в цій книзі знайшов себе. Тому після цього почав глибше заглядати в життя, що оточувало його, а також інакше ставитися до людей і до самого себе.

Тепер, повертаючись від бабки Юстинки й Ганнусі додому, він думав про них і їхнє майбутнє. До них, як і до всіх інших його односельців, наближався погром і людоббивство, як якась свавільна й дика буря. Перед цією свавільною й дикою бурею бабука Юстинка відмовилася рятувати себе і з собою його, Борисову, Ганнусю. Тому він

---

²⁴ Справжні „Історії України” московські комуністи знищили, замінивши їх своїми сурогатами.

мусить рятувати їх, як може. Але як? І в нього відразу визріла відповідь... Не відкладаючи, він зараз таки повернеться на бабчине Юстинчине подвір'я, увійде в комірчину й погляне, що в ній є. Якщо щось є, то він виріє в соломяній стирті яму, накидає в неї поживи, зрівняє яму з соломкою й затовче її ногами. Він уявляв собі, що буде з бабкою Юстинкою, коли вона дізнається про втрату поживи, але пізніше як дякуватиме йому, що врятував її життя й його Ганнусі.

Повернувшись таким чином на бабчине Юстинчине подвір'я, Борис тихо підійшов до комори. Двері в ній були замкнені. Борис якусь мить думав, що йому робити. Потім автоматично провів рукою зверху по одвірку й натрапив пальцями на ключ. Радіючи з цього несподіваного успіху, він швидко відчинив двері, увійшов у комору й обережно зачинив їх за собою. Хвилину постояв у темряві, подумав. Потім засвітив сірник і кинувся перевіряти бабчине Юстинчине багатство. В лівому куточку під стіною він помітив півмішечка жита, коло нього в білих саморобних торбинках борошно, кукурудзяне зерно й соняшникове насіння. У правому кутку з десяток гарбузів і з два десятки червоних і білих цукрових буряків. Борошна було в торбинці дуже мало, — можливо бабка Юстинка тримала його під своїм ліжком або під піччю.

Думати Борисові не було часу — треба було діяти. Якнайшвидше діяти. Тому він вийшов з комори, вирив на соломяній стирті яму й десь за кілька хвилин наповнив її до половини гарбузами й буряками. Гірше було з перенесенням жита. Всього жита він не хотів ховати, бо це б під час викачування хліба викликало б у червоної бригади підозру до бабки Юстинки. І червоно-бригадчики почали б обстукувати в хаті стіни, валити піч, лежанку, копати в хаті долівку, а найгірше — могли оглянути соломяну стирту. Отож йому треба було якнайшвидше дістати порожній мішечок і всипати в нього половину жита. Такого мішечка поблизу нього не було. Він кинувся за ним шукати, і знайшов його на дні у бочечці в кутку коло по-

рога. Швидше пересипав з мішечка в мішечок половину жита, перший поставив на місце, а другий відніс і вкинув у солом'яну яму. Незабаром так само додав до цього мішечка дві торбинки з кукурудзяним і соняшниковим насінням, одну неповну торбинку з борошном і кілька буряків і гарбузів. Усе це накрив зверху соломою й затоптав її ногами. Після цього поволі зліз із стирти, замкнув комору й, поклавши ключ зверху на одвірку, сповнений радістю, метнувся додому.

Удома Бориса чекала несподіванка: він побачив у хаті свою старшу сестру Ликеру. Вона, гірко плачучи, розповідала матері про втечу від свого брутального чоловіка — вчителя в початковій школі в недалекому селі Петрівці. З Борисовим приходом вона стихла, але мати сказала їй розповісти все й після цього їй стане легше. Тому мати з Мотрею були в замішанні й не спитали в Бориса, де він бував так пізно. Мати лише сказала йому налити склянку молока і з хлібом повечеряти.

— То твій учитель одурів зовсім? — спитала мати в доньки.

— Зовсім, — відповіла крізь плач Ликера. — Щоночі приходиться додому п'яний, блідий з запаленими очима, брудно лається, погрожуючи: „Задушу, каже, тебе, попівське кодло!... Однієї ночі я втекла до сусідки, другої знову, а тепер додому...

Ликера тяжко заридала. Невисока й щупла її постать, ніби під вагою, вгнулася, звисивши молоде, але змучене обличчя. Вона ледве стояла на ногах, і Мотря схопила її за стан і посадила на лаву.

— Бог винагородить тебе за твої муки, — сказала Мотря сестрі розчулено.

Борис, відклавши склянку з недопитим молоком, спитав у Ликери:

— Звідки твій учитель повертається вночі додому?

— З гулів.

— З гулів?

— А звідки? Зв'язався з Вовкодавовою комуною й

удень з нею хліб викачує в нещасних колгоспників та ін-дусів, а вночі з нею горло заливає.

— Нехай викачує, — сказав Борис. — Не сьогодні-завтра Резнік викачає його...

— То в вас уже викачують хліб? А як з церквою? — спитала мати.

— Давно вже закрили і зсипають у ній награбоване зерно. А в вас хіба ще не закрили церкву й не грабують людей?

— Ще ні... — відповіла паніматка Лукія ледве чутно. Усі мовчали, дивлячись один на одного.

— Після завтра вранці, — сказав Борис з палахкотливим гнівом, — дикуни рознесуть нашу церкву, а в понеділок піchnуть війну з колгоспниками.

— Говори тихше, Борисе, — сказала паніматка Лукія, показуючи рукою на вікна.

— У нас уже кінчається війна, — сказала Ликера.

— Яке ж це велике в вас горе, — проказала Мотря скорбно.

Усі затихли: в хату доносилося з села собаче гавкання і скавуління.

— А як люди? — спитав Борис.

— Люди? — відповіла Ликера. — Сидять у хатах... не дихають...

— Сидять?...

— Сидять. Бо хто тільки писне, то по ньому...

— Хапають?

— Відразу. Багато озброєних ходить у селі...

— А що їдять люди? — спитала паніматка Лукія.

— Те, що встигли заховати в кишнях і пазухах... і десь приткнути, якщо встигли... Дехто перемолочує патином солому, а дехто ходить по полю й визбирує загублені колоски чи картоплини. Але їх людолови хапають або й, навіть, убивають на місці...

— За загублені колоски й картоплини? — спитав Борис.

— За розкрадання соціалістичної власності — кажуть. Такий закон у Москві вийшов і сам Сталін, кажуть,

з Кагановичем підписали. — Всі пильно дивилися на Ликеру. — А хіба в вас не ловлять і не вбивають людей?

— Покищо ні, — відповіла Мотря.

— Покищо ні? — спитала паніматка Лукія. — А Лукаша? Знайшли ж забитого під тином. Також і Петро Вареник пропав безвісті. Кондриха каже, що він пішов з Ніфонтом до сільради й слід пропав по ньому. Тепер бідна ходить до сільради й за ним умліває.

— Нехай не умліває, — обізвався Борис.

— Не видумуй, Борисе! — втихомирила його мати.

— Нехай не умліває, бо вже по ньому, — сказав Борис майже пошепки.

— Звідки ти взяв оце?

— Мартин сказав мені.

— Мартинові не завжди можна вірити.

— Мартин усе знає. Сказав мені — Петро проговорився... і його розміняли²⁵ в Різника.

— Щось подібне... але ти держи язик за зубами.

— Я не купався в маковинні.²⁶

— Я знаю, що ти вже дорослий, тому кажу тобі. — Паніматка Лукія запнулася хустиною й сказала: — Ви помалу стеліться, а я на хвилину піду до Зайчихи.

На небі котилися волохаті хмари, котилися величезним ланцюгом, якому не було початку й краю. Тому небо було передосінньо-чорне, як це часто буває ночами в кінці серпня й на початку вересня. Довкола в закам'янілу тишу час від часу вдиралися курячі, качачі й гусячі викрики, які вкривали собаче гавкання й скавуління. Паніматці Лукії ці одчайдушні нічні викрики домашньої птиці були знайомі — це місцеві советські володарі й їхні попихачі, яких звали активістами, ходили по чужих хлівах і курниках, виловлюючи в них курей, качок, гусей і принагідно поросят, що їх вони споживали вночі на своїх ор-

²⁵ Вбили.

²⁶ В Україні кажуть, що хто купається в маковинні, — може втратити розум.

гіях. У ці небезпечні ночі краще було сидіти в хаті, і тому паніматка Лукія не йшла, а бігла до Зайчихи.

У Зайчишиній хаті було темно. Втративши під час Першої світової війни чоловіка й лишившись бездітною вдовою, вона день-при-дні працювала — спочатку на своєму полі, а потім у колгоспі, а вечорами здебільшого лягала. Як вона казала, разом з курми, щоб другого дня встати вдосвіта. Бо вона, як і багато наших роботящих людей, жила за приказкою: Хто рано встає, тому Бог дає. Паніматка Лукія пам'ятала цю Зайчишину звичку, але тепер вирішила розбудити свою сусідку, щоб врятувати її від загибелі. Тому вона легесенько постукала їй у вікно. В хаті почувся шерех, але Зайчиха не обзивалася.

— Відчиніть, Одарко, — сказала паніматка тихо, — Це я — ваша сусідка Лукія.

У хаті заскрипіли кухонні двері й незабаром відчинилися сінешні.

— Я бачу, що це ви, паніматко, — сказала Зайчиха. — Хтось горить, що ви так пізно розбудили мене?

— Гірше, — сказала паніматка Лукія. — Зачиніть двері й ходімо в хату. — Обое зайшли в кухню. — Не світить світла, Одарко, — я довго в вас не буду.

— Що трапилося, паніматко, — спитала Зайчиха нетерпляче, зачиняючи кухонні двері.

— Ще нічого, але трапиться. Тому я прийшла повідомити вас.

— Повідомити?

— Та-ак! У сусідніх селах советська влада хліб викачує в людей.

— Викачує? Як це?

— Заходить до хат і забирає все, що можна їсти. Після завтра забиратиме в наших людей.

— По нашому — грабуватиме?

— Називайте, як хочете... Але якщо не набридло вам жити, то сховайте щось із їжі... Цієї ж ночі...

— Сховати? А чого я маю ховати? Податок я виплатила.

— А другий за колгосп, що недавно наклали. Випра-
тили?

— А чого я маю за колгосп платити? Хай колгосп за
себе платить. Я день і ніч журюся, щоб витримати до но-
вого тим хлібом, що я принесла в торбинках минулого
року додому за мою працю в колгоспі.

Дивіться, Одарко! Я попередила вас, а ви робіть, як
хочете.

Зайчиха зі смутком в очах похитала головою й тихо
проказала:

— То кажете, що ці злодії грабують?

— Так мені сказали й так я вам кажу.

— Коли ви так кажете, паніматко, то я дещо захо-
ваю. Я завжди вірила вам і з цією вірою хочу далі бути
з вами...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Цієї ночі Борис віддав своє місце на лежанці Ликері, а сам ліг у малесенькій кімнатці, що була напроти сіней — між кухнею й великою кімнатою. Сестри чекали на матір, і лягли разом з нею, коли вона повернулася від Зайчихи.

Борис ніяк не міг заснути, його обсіли думи про батька, і він не міг їх спинити. Щоб загасити їх, він вирішив піти у Вишеньки до батька й поглянути, як він почуває себе в сестри своєї. Піти, не відкладаючи, до нього. Таки завтра. До Вишеньок було йти десь три години з невеличким гаком. Він вийде по полудні й буде там надвечір.

Розв'язавши цей вузол з батьком, Борис ніби відчинив у своєму мізку двері думам про Ганнусю. Він дивився широкорозплющеними очима в темряву й думав і думав про свою улюблену дівчину. Яка вона нещасна. Молодесенька, як те деревце, яке тількищо пробилосся з землі, а пережила вже за кількох старих. До її батьків (відтоді, як почала вона пам'ятати) вдиралися страшні люди, яких одні називали комуністами, інші — советською владою, а ще інші — злодіями, і серед ясного дня грабували все в хаті, в коморі, в стодолі й у хліві, що її діди й батьки набули тяжкою працею. Стероризованих, з вигуками „буржуї” й „націоналісти”, ставили під стіну й стріляли понад їхні голови. Потім, регочучи, шпурляли їх, і незабаром мучили знову, поки зимою 1930 року не схопили їх і не вивезли туди, звідки за советів ніхто не повертається додому. Тож у кінці з великого роду Русальських лишилася лише бабуня з внучкою Ганнусею з а в д я к и їхній тяжкій епідемічній хворобі, якої вони трималися й усе робили, щоб якнайдовше її протягнути.

Тепер й о г о Ганнуся лишилася без батька й матері, без бабуні, без вишень, яблунь і груш, які вона, Ганнуся,

так ревно доглядала, як саму себе, підстригала їхні коси й часто влітку гасила водою їхню спрагу. Хто ж доглядатиме її, що ніби зіркою засяяла для нього. Він, Борис, сьогодні й завжди...

Прокинувшись удосвіта, Борис сів на ліжку й почав згадувати сни, які всю ніч прилітали й відлітали від нього, як птахи. Але найбільше розгортався його найлюбіший сон, огортаючи його своїми невидимими руками. Це був сон про його Ганнусю. І тепер, знову схопившись за нього, Борис не ворушився. Сидючи в хвилях любого сну, він не почув, як рипнули двері, не почув шереху материних ніг, які босоніж наближались до нього. Ось вона розпростерла над ним руки, не торкаючись ними до нього й майже не дихаючи.

— Ти встаєш уже, сину? — спитала вона в нього, здавалося, напівсонного.

Борис тріпнув головою й поволі підвів її.

— Я вже встав... давно встав, — відповів він. — Ти щось хотіла?

— Думала, чи не провідати б сьогодні батька... Поглянути, як він там без нас...

— О, так! Я вирішив іти до нього по полудні. А зараз...

— Підеш до Ганнусі...

— Піду, — сказав він правду матері, хоч також хотів дізнатися, чи бабка Юстинка помітила пропажу продуктів.

Він швидко вмився, проказав „Отче наш”, випив склянку парного молока й закусив хлібом.

— Іди долиною, — сказала мати, — щоб ніхто тебе не бачив. І візьми кусок сала для бабки Юстинки й Ганнусі.

Він узяв кусок сала, загорнутий хустинкою, і вийшов з хати на подвір'я.

Пройшовши кілька кроків — зупинився й нащулив вуха. Навколо було так тихо, що він чув тільки тріпо-

тіння листя й більші ніякого іншого звуку — ні людського, ні тваринного, ні пташиного. Борис насупився й стояв на місці. Ця пронизлива тиша була такою вразливою й холодною, що йому тяжко було стояти...

У цю хвилину в його хаті відчинилися двері й на порозі з'явилася мати.

— Ти ж не барися, Борисе, — сказала вона. — Не засиджуйся...

Стрепенувшись, Борис кивнув матері головою і подався городом на долину. Йшов поволі. А як за пагорбом сховалися вікна його хати й мати не могла його бачити, він раптом зірвався з місця й кинувся бігти.

Біжучи крізь верболіз над річечкою, він ні про що вже не думав, — тільки про Ганнусю. Ось він незабаром прибіжить до неї й скаже їй, що цей кусок сала він приніс їй і бабці Юстинці, і вони можуть їсти його з хлібом або вживати як закришку для борщу чи каші. У кожному разі він дасть цей кусок сала Ганнусі й нехай вона й бабка Юстинка роблять з ним, що хочуть.

Потім усі троє вийдуть надвір і посідають на призьбі. Вона дивитиметься йому в очі, але він скаже їй, щоб не сумувала, бо він зробить усе для неї, щоб охоронити її від злих людей. Він це здійснить, бо він уже дорослий, — про це сказала йому його мати. Тому він постарається дістати їй спідничку, кохтину, черевички, а на зиму він віддасть їй свою свитку, а сам ходитиме в старому й полатаному батьковому кожушку. Яка ж вона буде рада, як солодко всміхатиметься до нього...

Тим часом, коли він поспішав долиною під ряним вербовим гіллям, на небі хмари розійшлися і яскраво засяяло сонце. В Бориса на душі стало веселіше й у голові краще спліталися думки.

Переходячи в долині людські садиби, він швидко дійшов до бабчиної Юстинчиної долини, і в нього в грудях швидше й міцніше закалатало серце: на бабчиній Юстинчиній долині він побачив бабку Юстинку й Ганнусю. Десь перед Борисовим з'явленням вони простелили домороб-

не полотно, щоб воно вибілювалося на сонці. Тепер сиділи коло нього на варті, щоб хтось не потягнув його, бо під Советами босячня, як казала бабка Юстинка, тягнула все, тягнула вдень і вночі, що лише попадало їй під руки. Борис трохи невпевнено підійшов до них і з обома стиха привітався.

Обидві сумно відповіли йому. Ганнуся болісно блиснула своїми карими очима з яскравими іскринками й зігнула над полотном голову.

— Добре, що завітав до нас, синочку, — сказала з глибоким смутком бабка Юстинка. — В нас така біда, що не хочеться нам жити.

— Біда? Яка біда? — спитав Борис, здогадуючись, про яку біду вона говорить.

— Хтось уночі ограбив нас у коморі.

— Забрав усе?

— Дещо залишив, злодіяка, але того що лишилося, вистачить нам їсти може на два місяці. — Бабка Юстинка гірко заплакала. — І Ганнуся весь час оглядається, чи ти йдеш до нас...

Борис зніяковів, схиливши голову. Кусок сала муляв йому під рукою, і Борис відчув, що коли він дасть кусок сала Ганнусі, то бабка Юстинка може подумати, що це тільки для Ганнусі. Тому він зопалу протягнув пакуночок з салом бабці Юстинці.

— Це мати передала Вам на закришку, — сказав Борис. — А їжею не журіться, — я дістану її вам.

— Дякую за сало, — сказала бабка Юстинка. — Тепер сало можна побачити хіба вві сні.

Вона розгорнула його й дивилася на нього з якоюсь побожністю. Тримавши його обома руками, обережно понесла його до хати.

Борис стояв і дивився на Ганнусю, не знаючи, що йому робити. Але в цей скрутний для нього час підвелася з трави Ганнуся й, обдавши його своїми іскристими очима, сказала жалісно:

— І навіщо було бабці Юстинці таке наговорити на мене, що нібито я весь час оглядаюся, чи ти не йдеш...

— Авжеж... Таке наговорити, — сказав Борис співчутливо.

— А може й правду бабуня сказала, бо я таки трохи оглядалася...

— Яка ти гарна...

— Ти кращий, бо ти прийшов...

Деякий час вони стояли мовчки, дивлючись пильно один одному в очі. Раптом Ганнуса схопила його за руку й сказала:

— Хочеш — побавимося в жмурки?

— Побавимося, — відповів Борис, і вони, тримаючись за руки, побігли далі під верби.

Сонце підбивалося вище й не тільки яскраво світило, але й пригрівало. Але під вербами ще дихала вранішня прохолода. Борис з Ганнусею бігли в ній, насолоджуючись п'янливою блискістю. Зупинившись біля столітньої жовтої верби, Ганнуса зав'язала хусточкою Борисові очі й сказала:

— Стій тут, а я сховаюся.

Борис притулив голову до верби й крикнув:

— Уже?

— Шукай, — відповіла Ганнуса.

Борис скинув з очей хусточку, глянув довкола й за недалеким кущем верболозу помітив Ганнусину синю спідничку й смагляві, ніби виточені, її ноги. Підбігши до неї, він крикнув „раз, два, три!” й повернувся назад до верби. Вона підійшла до нього й глянула засмученими очима.

— Ти бачив, де я сховалася, — сказала вона крізь сльози.

— Не бачив... їйбо не бачив, — виправдувався Борис.

— Ні, ні, ти бачив. Правда?

— Я відразу помітив тебе, як скинув хусточку з очей.

— То ти підгледів мене?

— Ні... Чому ти сховалася за таким ріденьким кушем?

— Ріденьким? Я не бачила тебе з листя.

— Та ж ти сховала лише своє обличчя в листі, а спідничку й ноги забула сховати.

Вона якийсь час не зводила з нього своїх палких і іскристих очей.

— Забула?! — вигукнула вона й зареготала. — Тепер я буду тебе шукати.

— Гаразд.

— Думаєш, що я боюся? — спитала вона з гордістю підлітка, що хоче вдати дорослого.

— Ні. Ти ж не боялася вночі бути на полі, а потім у верболозі?

— Не боялася й боялася...

Борис зав'язав їй хусточкою очі, і Ганнуса почала стукати паличкою по вербі, промовляючи:

— Раз, два, три... Йшла я й ти. По березі, по крутому, по пісочку золотому...

Тим часом над річечкою Борис виліз на вербу, яку оточував густий і високий кущ бузини. Крізь бузинове листя він дуже добре бачив Ганнусю, але їй було тяжко побачити його.

— Шукай! — крикнув він до неї.

Вона скинула хусточку, кинула її під вербу й метнулася до найближчого верболозового куща. Від нього — до другого, потім до — третього. У кожному кущі розгортала гілки, згиналася, щось говорила до себе, але в пошуках не здавалася. Так вона оббігала всі найближчі кущі. Потім зупинилася, витерла піт на чолі й тихо проказала:

— І де він сховався?

Після цього вона, як вихор, метнулася в напрямку до річечки. Оббігаючи біля неї кущі, вона весь час шепотіла:

— Я знайду тебе! Знайду! Тому не обзивайся!

Вона знову бігала від куща до куща, а Борис тихо сидів на вербі й боявся шелеснути, щоб Ганнуса не по-

думала, що він навмисне виявив себе, й не образилася на нього.

Вона довго так бігала, потім сіла під бузиновим кущем, що сховав Бориса в своїй короні, і раптом заплакала.

Борис скочив з верби в бузиновий кущ і, вилізши з нього, став над Ганнусею зі сповненими смутком очима.

— Чого плачеш, Ганнусю, — спитав він задихаючись. — Чого?

Я перешукала всі кущі й не знайшла тебе, — відповіла вона плачучи.

— Тому ти плачеш?

— Я думала, що ти втік від мене.

— Втік?

— Я думала, що ти не схотів бавитися зо мною, як колись у нас, у бабуніному садку, і втік від мене..

Борис сів напроти Ганнусі й узяв її за руки.

— Не плач, Ганнусю, — прошепотів він. — Я не тікатиму від тебе, не тікатиму ніколи..

Вона розчулено дивилася на нього, і її очі горіли райською втіхою.

— Ніколи? — спитала вона і, звільнивши свої руки з його рук, охопила ними його за шию й поцілувала його в руку.

Від цього Ганнусино поцілунку йому стало млосно.

— Ніколи, — прошепотів він їй на вухо. — Мені так добре, з тобою... так добре... Ганнусю... — Він зам'явся на мить і сказав пошепки: — Я хочу щось тобі сказати. Але ти не будеш гніватися на мене?

— Гніватися? Не буду.

Борис відхилив від неї голову й палко глянув їй у вічі.

— Хочеш бути моєю дівчиною? — спитав він дрижачим голосом.

— Хочу, — відповіла вона, не зводячи з нього сповнених очей ніжністю.

— Чому ти так любо дивишся на мене?

— Бо дуже хочу бути твоєю дівчиною.. А ти будеш моїм хлопцем?...

— Завжди.

Ганнуся схилила свою голову Борисові на плече, і він схилив їй свою, і обое завмерли в незнаному досі їм зворушенні. Над ними ласкаво світило сонце й на віттях ніжно шепотіло листя. А поблизу, за кілька кроків, дзвінко плюскотіла річечка, як далека чарівна музика, як спів жайворонків у липневому небі. Десь над ними в небі сумно курликали журавлі, ніби скаржилися, що їм на зиму треба покидати їхні засиджені гнізда. Борис з цими журавлями порівнював Ганнусю, її батьків, її бабуню й багато інших, які, курликаючи, як журавлі, проходили повз нього, але ніколи не верталися в свої засиджені гнізда.

Нарешті Борис підвів голову з Ганнусиного плеча. Ганнуся стрепенулася від цього й жалісно глянула йому в вічі. Борис розгадав її думку.

— Не журися, Ганнусю, — промовив він до неї. — Я вже дорослий — так сказала мені моя мати...

— Чудово! — вигукнула радісно Ганнуся. — Чи я також?

— Ти також, але не зовсім...

— Не зовсім?... Ти теж не зовсім, бо не маєш вісімнадцяти...

— Але я хлопець, і робитиму для тебе все, що роблять дорослі.

— Що?

— Здобуватиму тобі їжу, одяг, черевички, а на зиму кожушок і повстяки.

— А я? Що для тебе робитиму?

Борис задумався.

— Мати робить усе для мене — варить, пече, пере й латає мою білизну, пришиває гудзики, а ти — поки ми не разом — вишиватимеш мені сорочку.

— Авжеж, — сказала Ганнуся захоплено й знову скрикнула: — Яка я рада, що я вже майже доросла!...

— Це так. Я вже сказав тобі, але щоб моя мати й бабка Юстинка не знали про те... що ми з тобою майже дорослі...

— Чому?

Борис зніяковіло дивився на Ганнуся.

— Бо я встидаюся...

— І я... — проказала Ганнуся пошепки.

Вона соромливо опустила очі й знову схилила голову Борисові на плече. Він притиснув її обома руками до себе й від близькості з нею відчув, як у нього в жилах забухала кров. І його всього охопила така солодка млість, ніби він опинився десь у виплеканому в мріях фантастичному сузір'ї під самим сонцем...

Борис повертався додому пахучою долиною й у його душі всіма барвами веселки розцвітала гордість. Він мав дівчину. Його, з рожевим личком, карими іскристими очима, маленьким прямим носиком, вишневими вустами й понад усе з таким рідним усміхом, що його він тільки бачив у своєї матері. О-о, цей усміх! Він був тепліший від сонячного проміння й п'янкіший від літнього польового леготу...

Борис дихав так легко, немов би замість повітря втягав у себе якусь чудову музику. В його вухах весь час дзвеніли Ганнусині слова: „Я дуже хочу бути твоєю дівчиною”... І від цього, здавалося Борисові, навколо нього створився новий світ, оповитий райдугою, уклечаний зорями, залитий пахощами квітів. То тут то там на городах сумно гомоніли похмурі господарі й зідхали мовчазні жінки, але Борис проходив повз них зосереджений у собі, не реагуючи на сумні чоловічі слова ні на тажкі жіночі зідхання. Він немов би прокинувся й увійшов у реальний світ тільки тоді, коли підійшов до хати й узявся за клямку. Відчинивши двері й побачивши матір, у його уяві рядом з нею з'явилася Ганнуся, і він промовив у собі: „Я люблю вас однаково й любитиму так завжди”...

Паніматка Лукія сиділа за столом під образами й пильно й неухильно дивилася на образ Божої Матері, під яким постійно, вдень і вночі, горіла невеличка зелена лампадка. Паніматка дивилася на цю старовинну лампадку, можливо ще від її прапрадіда, яка з давніх давен переходила з роду в рід, і так нарешті від паніматчиної Лукіїної матері перейшла до неї. Це була паніматчина найбільша реліквія і водночас найбільша її святість, особ-

ливо цими тяжкими, несамовитими й загрозливими днями.

Побачивши біля дверей Бориса, паніматка облегшено й радісно зідхнула. Але це тривало лише мить. Її обличчя знову вкрилося хмарою невблаганої загрози. У ці небезпечні дні мати була дуже рада Борисовому щасливому поверненню додому, але тепер не розлучалася з сумом, бо йому, її синові, треба було йти до батька в небезпечну дорогу — босоніж двадцять кілометрів пішки. Але не дивлячись на небезпеку на своїх і чужих дорогах, Борис вирушав у повному спокою...

Тим часом мати спитала в нього:

— Як там бабка Юстинка й Ганнуся, — раді були закришці?

— Дуже, — відповів Борис. — Я трохи посидів і побігав долиною з Ганнусею.

— Нудьгує бідна...

— Нудьгує... Я хотів довше з нею побути, але не було часу. Поспішав додому, щоб іти до батька... А де Мотря й Ликера?

— Пішли по сіль до споживчої крамниці.

— Не варто було йти, бо в ній нема солі й нема нічого. Порожньо в ній. За сіллю треба йти до В'язівки. Але... краще їм сидіти вдома й не рипатися...

— Я сказала їм, але вони вийшли провітритися, бож весь час сидять у хаті...

Незадовго після цієї розмови раптом відчинилися двері й до хати вбігли Мотря й Ликера. Обидві були простоволосі з запорошеними слідами від сліз на обличчях, обидві не переставали плакати й обох не можна було заспокоїти. Паніматка й Борис відразу здогадалися, що сталося з ними, й дивилися на них співчутливо.

— Заспокійтеся, — гамувала їх мати. — Не плачте — ви знаєте, що Москва сльозам не вірить... Де, хто і як на вас напав?

— Коло кринички, — відповіла Ликера все ще ридаючи. — Вони погано обзивали й дуже зневажали нас. На нещасну Мотрю накинудися...

— Хто? — спитала мати збентежено.

Ликера захлиналася плачем, а Мотря на колінах молилася до ікони Божої Матері.

— Хто? — спитала гнівно мати.

— Ніфонт.

Той злодій?

— Той та ще й Пожарём Яшею Задовим... Хотіли Мотрю затагти в садок, але я з вереском кинулася до них і покусала їм руки й подряпала їм обличчя. На мій і Мотрин вереск почали сходитися люди... і обидва советчики, брудно лаючись, відійшли...

На останньому слові з Ликериних грудей знову вибухнуло ридання. Вона підійшла до Мотрі й, ридючи, почала заспокоювати її, щоб після переляку привернути її до себе. Мати з тяжким сумом дивилася на них, весь час похитуючи головою. Борис укинув у торбинку шматок хліба, по парі огірків і помідорів і майже пошепки промовив:

— Я йду до батька. Ви ж за мною замкніть двері й сидіть у хаті. Взавтра я повернуся додому й полагоджу в селі все, що буде треба.

— Іди, сину, долинами, щоб влада не побачила, куди ти йдеш, — сказала мати. — А за селом іди полями, так буде безпечніше..

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Небом знову посунулися швидкі, сірі, насуплені й сердиті хмари. Час від часу — з-під них вискакувало обросле хмарами сонце, також насуплене й сердите. Долиною, якою йшов Борис, тяглися сум і туга. Під тягарем сірих і тяжких хмар, навислих над вербами, вгиналося гілля й скручувалося на ньому листя. І трава, по якій ішов Борис, здавалося йому, темніла, гнулася й припадала до землі. Борис дивився на все це, що пливло перед його очима, і відчував біль у серці. Що все це віщує? Чим усе це закінчиться? Чи буде він свідком неблаганого страшного, чи з цими хмарами попливе в безвість? Такі думки гнітили Бориса, і з ними він вийшов у степ.

А хмари темніли, переверталися й неначе б стогнали. Борис поспішав. Тут, на розлогому полі, де він тепер ішов, перед колективізацією він пас свою корову. Коли ж два роки тому комуністи, чи нові пани, як називали їх люди, загарбали в селян землю й загнали їх у колгоспи, то дітям колгоспників та індусів заборонили пасти їхні корови на колгоспних, чи як частіше називали, панських ланах. Тепер корови колгоспників пасли чередники на збитій і майже голій толоці. Сільська влада заборонила пасти отцеву Никифорову корову на толоці, тому Борис пас її десь у ровах або на обніжках між запущеними колгоспними полями.

З такими думками й спогадами Барис доходив до сусіднього села Дерев'янки. Десь з версту²⁷⁾ від неї він побачив на пшеничній стерні жінку й підійшов до неї. Їй було з сорок років, але своїми жиликами на руках, ногах і на обличчі вона нагадувала стару бабуню. На її тілі були сліди тяжкої фізичної праці, а в очах — пережиті душевні муки.

— Що ви робите тут, тітонько? — спитав Борис у неї. — Шукаєте щось?

---

27) Трохи довша від кілометра.

— Шукаю, шукаю, синочку, — відповіла вона, глянувши на нього скорбними очима.

— Що шукаєте?

— Що? — Вона злякано дивилася на Бориса.

— Кажіть, не бійтеся. Я не комсомолець.

— Я бачу.

— То кажіть.

Її обличчя облилося **радістю**, і вона **всміхнулася** крізь сльози.

— Колоски збираю...

— Колоски?

— Атож. Учора й позавчора чужі й свої злодії ограбували нас усіх у Дерев'янці.

— Усіх?

— Усіх... і всю їжу забрали, і долівки покопали, й печі порозвалювали...

— Печі розвалили?

— Та-ак! Шукали хліба в них і під ними. Навіть хліб з печі повиймали і з столів позабирали... Тепер такий людський рев у селі, люди, як худоба, ревуть... Прикладіть вухо до землі, і ви почувете...

— То ви оце вийшли колоски збирати?

— Атож. Мушу дітям дати їсти, поки не впіймали мене..

— Хто?

— Та ж советські злодії... Сьогодні тут на стерні потовкли Карпа Пилипенка за колоски, а кількох чоловіків і жінок відвезли до В'язівки...

— За колоски?

— Атож. Карпа потовкли, а інших схопили і сказали, що кожному так буде... Що наше поле й колоски, загублені на ньому, вже не наше, а соці...соці... ніяк не можу вимовити цього слова.

— Соціалістичне.

— Атож... кажуть сам... чийсь батько Сталін, сказав убивати тих, що збирають колоски.

Борис злякано дивився на неї.

— То й вас можуть тут убити?

— Нехай... Може зроблять щось з моїми дітьми, бо я вже не можу дати їм їсти.

Борис стиснув зуби, щоб стримати сльози.

— Скільки ви вже назбирали колосків?

— З десяток... а може й більше... Ще знайду кілька, і сьогодні буде дітям кулешик. А завтра...

— Я поможу вам збирати.

— Ні, ні, синочку! Краще тікай звідси, поки не впіймали. Тікай, і мені безпечніше буде. Я в чорному — мене не дуже видко.

В Бориса покотилися з очей сльози. І він, ховаючи своє обличчя, потиснув її порепану руку й швидко подався до Дерев'янки.

Борис ішов польовою дорогою, а не стовбовим шляхом, на якому хтось з советської влади міг би його спинити й допитуватися, хто він, звідки й куди прямує. Незабаром він почав наближатися до дерев'янківської околиці. Підійшовши майже до неї, раптом зупинився й прислухався. З Дерев'янки несло жалібне собаче гавкання, чути було рев худоби й разом з тим людський плач і голосіння. Згадавши слова жінки, що збирала на полі колоски, він уявляв собі, що там діється, в тій ограбованій і сплюндрованій Дерев'янці.

А над ним, на небі, з несамовитою швидкістю сунулися хмари. Ці каламутні, майже чорні хмари, здавалося йому, клекотіли, як між камінням річка. Від них на полі темніло, і Борис, обійшовши село, зупинився коло вітряка з поломаними крилами й продіравленими дерев'яними стінами. Замість дверей у ньому тепер була діра, і Борис ввійшов у неї. В цей саме час блискавка освітила поле й після неї вдарив грім.

Після нього з неба линув величезний дощ, укриваючи толоку водою. Але на щастя цей дощ тривав недовго. Чорна хмара відійшла на південь, очищене сонце знову освітило небо й поле, і Борис, підкачавши штани, пішов полями далі.

Ще було далеко до вечора, як він увійшов у Вишеньки. В нього, як завжди, коли він заходив у них, починало швидше битися серце й робилося гаряче в грудях. Від однієї думки він зворушувався, що побачить свою, по

батькові, бабуню, яку він дуже любив, побачить тітку Соломію і її родину, в якій примістився його батько.

Увійшовши в Вишеньки, він зупинився, думаючи, до кого в першу чергу вступити. Звичайно, в першу чергу він зайде до тітки Соломії, щоб побачитись з батьком, а потім — до бабуні. Отож, ідучи знайомим селом, у Бориса ще швидше билося серце й ще дужче бухкала кров у жилах.

Але ця безмежна радість, викликана недалекою зустріччю з батьком, раптом розсіялася й зникла. Дивлячись на один і другий бік вулиці, він не впізнавав цього села, якого не бачив понад два роки. Це було квітуче й прегарне село, яке пишалося в вінку білих акацій, темно-зелених і густолистих берестів, під якими пахтіли вишні, черешні, сливи, яблуні й груші. Цього тепер невидно було, ніби все це проковтнула земля. Проковтнула садки й тини, що захищали їх від будьякого втручання. З обох боків вулиці Борис бачив спорожнілі й оброслі бур'яном двори, з яких обвалені хати дивилися на нього сумними очима скривлених вікон. У дворах не видно було нікого... Часом вигляне хтось з віконних дір і відразу сховається за стіною.

Дивлячись сумно на все це, Борис не задумувався, що це і як це сталося, бо все це виглядало так, як у його Світлім. За своєю щоденною працею у Вишенському колгоспі „Шлях до комунізму”, люди позапускали свої хати й двори, а за браком палива (суспільна солома гнила в степу) повирубували в дворах дерева й садки. Чимало людей розтягнули на паливо свої хліви й стодоли, і в колишніх гарних і впорядкованих дворах тепер виглядало так, ніби ними пробігла скажена буря.

Борис тяжко зідхнув і подався далі вулицею. Ось уже він підійшов до тітчиної Соломіїної садибки й раптом на проти неї зупинився. Дивлячись на неї, він не вірив своїм очам. Чи це вона, чи не вона — та незабутня садибка? Два роки тому тут за тином ішли рядком зі сходу на захід стрункі й пишні тополі. Їх було з вісім. Тепер не було ні однієї. У дворі, де колись росла трава, розрісся бур'ян — лобода, щир, калачики й інше пас-

кудство, навіть майже вкриваючи собою доріжку з хати на вулицю. Немазана хата з темними плямами на обтертих стінах зажурено дивилася на Бориса двома віконцями.

Серед цього страшного оточення Борис побачив свого батька. Він з опущеною головою сидів під хатою на призьбі. Коли Борис увійшов у двір, отець Никифір підняв голову, поволі підвівся й попростував назустріч синові. Десь серед двора вони зішлись й обнялись. Отець Никифір, все ще тримаючи сина в обіймах, поцілував його в голову й почав гладити її своєю майже висохлою рукою.

— Чого ж ти, сину, йшов так далеко? — спитав він жалісливо.

— Щоб побачити тебе, — відповів Борис, не відриваючи очей від нього. — І ще... я дуже скучив за тобою... І всі ми дуже скучили...

— І я за вами, — сказав отець Никифір, і на його глибокозапалих очах виступили сльози. — Він обняв Бориса за стан і повів його до призьби. — Сідаймо отут, сину, та й поговоримо трохи собі...

Сонце, здавалося, зачепилось за обрій, вітер зовсім стих, у дворі ніби все заснуло. Отець Никифір глянув у боки й тихо, але багатозначно сказав синові:

— Отут я живу. Бачиш, отут...

Борис ще раз оглянув двір довкола себе.

— Я не впізнав дядькової й тітчиної хати й садиби, — сказав Борис. — А де ж дядько й тітка й їхні сини?

— В колгоспі. Весь день у колгоспі...

— То ж я бачу, що двір заріс і хата валиться.

— Весь тиждень працюють... Навіть у суботу й у неділю. Вдома нема часу ні до чого. Навіть — помолитись... Та й нема де. Бачив — Вишеньки вже без церкви...

— Наше село також буде без церкви... Взавтра буде...

Отець Никифір сумно похитав головою.

— Краще ходімо в мою господу, — сказав він. — Покажу тобі, де ми будемо спати.

— Ходімо. Я піду взавтра вранці додому, — сказав Борис.

— От і добре, — згодився з ним отець Никифір, уві-
вши Бориса в хлів. — Оце моя хата, а оце моє ліжко, —
додав він, показавши рукою на застелену рядниною со-
лому під стіною.

— То ти живеш у стайні?...

— У стайні? Ні, сину, я живу в коровні. Оця моя хата
колись була стайнею, але як забрали в твого дадька, тітки
й їхніх хлопців коні до колгоспу, то стайня стала коров-
нею. У ній нещодавно жила корова й жив я.

— Нещодавно?

— Авжеж, бо нещодавно вночі дядько Свирид з
хлопцями зарізали корову, щоб врятувати її від совет-
ської влади. Тепер, як бачиш, сам живу в цьому хліві.

— Чому в хліві?

— Бо в Соломійній хатинці ледве вміщається четве-
ро... Вони тягли мене туди, але я впросився жити тут. Не
знаю, як надовго...

Отець Никифір глянув з безпросвітним смутком на
Бориса й зігнув голову додолу.

— Не знаєш, як надовго? — спитав Борис.

Отець Никифір не відповів на це, але щоб змінити
цю болючу тему, спитав у Бориса:

— А як там — у нашому Світлому?

— Погано, — відповів Борис. — Дуже погано...

— Дуже?

— Советські собачники, так їх, називають люди, ви-
рішили — завтра розвалити церкву, а післязавтра — гра-
бувати людей...

— У вас тільки вирішили... а в нас і в сусідських се-
лах, уже ограбували, а в інших ще грабують. Ходять з
хати до хати й забирають усе. Чисто все, що може лю-
дина їсти. Забирають, як кажуть вони — під „метьол-
ку”.²⁸⁾ Тут такий плач, крик і вереск... Тих, що не пус-
кали грабіжників у хату, вбили або відвезли у В'язівку.
Тут небезпечно ходити вулицями, та ще комусь чужому,
з чужого села. Тому не раджу тобі йти до бабуні й дядь-
ка Миколи й тітки Насті. Переночуєш отут, і як тільки

---

28) Міглу.

почне благословитися на ранок — іди додому. Іди полями й ярами.

— Я йшов так сюди.

— Дуже добре. Дивися довкола себе. Пильнуй себе. Тепер, у цей диявольський час, як кажуть люди, був ти й нема тебе...

— Цього я не забуваю ніколи, — сказав Борис. — Як тітка Соломія, дядько Свирид і їхні хлопці? Як живуть вони?

— Побачиш... Ось вони якраз ідуть. Отець Никифір з сином вийшли з хліва на подвір'я.

У дядьків Свиридів і тітчин Соломійн двір зайшло четверо: дядько Свирид, високий і худий, подібний на зсохле дерева; тітка Соломія з порепаним і невеселим обличчям, яке мало що змінилося, коли побачила свого племінника; два хлопці на вигляд були дуже втомлені. Побачивши Бориса, злегка махнули йому головами й посунули ногами в хату спати.

Дядько Свирид і тітка Соломія спинилися коло Бориса. Дядько оглядав Бориса мовчки, а тітка обняла його, жалісливо промовляючи:

— Племінничку мій, чи ж це ти? Я ж так довго не бачила тебе. Як же ти виріс. Як же ти змінився. Ніби став не той, як я бачила тебе востаннє...

Слухаючи оце, дядько Свирид з пересердя відквасив губи, кажучи своїй жінці:

— Чого ти розквоталася? Запрошуй хлопця в хату. Нехай хоч посидить з нами, бо нічим його гостити. Нічим! Усе вимели в нас.

— А що ж ви їсте? — спитав Борис, — Що ви сьогодні їли?

— Сьогодні під час копання цукрових буряків ми з твоєю тіткою їли буряки... Крадькома їли. А хлопці гризли кукурудзу з качанів під час чищення кукурудзи.

— Крадькома?

— Атож, — відповіла тітка Соломія плачучи. — Їли крадькома, бо весь час наглядали за нами осавули, як ті шуліки.

— Осавули, — спитав Борис, знаючи, про кого йде мова.

— Так називають старші люди колгоспних бригадирів, — відповів дядько Свирид.

— У нас називають їх ще гірше, — сказав Борис. — То кажете, що ці шуліки наглядають, щоб люди не їли?

— Та так, бо Сталін, кажуть люди, видав з Кагановичем такий закон, що наше не наше, а соціялістичне. А хто їсть соціялістичне, то той, кажуть, розкрадає його, а розкрадачів соціялістичної власности хапають або й убивають на місці.

— А що ж ви будете їсти? — спитав Борис.

— Поки працюємо на полі, то там щось хапнемо в рот. А пізніше побачимо.

До Бориса підійшла тітка Соломія й шепнула йому на вухо:

— Я трохи заховала з давніх років ячменю й проса й оце зараз варитиму куліш з ячменю. Якщо голодний, то приходь — дамо тобі, як гостеві, кілька ложок.

— Дякую, — відповів Борис. — Я маю скибочку хліба з собою. Мені досить буде.

— А ти прийди, — сказав дядько Свирид.

— Спробую, — відповів Борис.

Обое господарі зайшли в хату, а Борис сів на **призьбі** коло батька, який весь час сидів мовчки.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

А надворі вже почало темніти. В останні серпневі дні й у перші вересневі природа не здавалася, намагаючись затримати своє тепло, свою прозорість і пахучість. Тому в ці дні, як завжди, розгулювалося „бабине літо”, ладуючи свої нитки на невидимих надпільних кроснах. Ще недавно в селах у цю пору року хлопці й дівчата, не дивлячись на втому після денної праці на своїх полях чи в своїх господарствах, сходилися по кутках²⁹⁾, співали столітніх пісень, обмінювалися жартами, сміялися, весело гомоніли. Тепер у Вишеньках, так само як у Світлому, як Борис не прислухався — не чув нічого. Ніби він сидів десь на якомусь далекому заспаному полі, куди навіть не прилітали пташки. В селі була якась заморожена тиша, в якій, здавалося, закам'яніли навіть собаки. Після поголовного ограбування советською владою сільського населення ніби кожна жива істота залізла в себе й тільки мізкувала, як зберегти своє життя.

Борис безперервно вглиблювався в свої думи. Потім він підвів голову і глянув на зажуреного батька.

— Хто це чинить у нас таку напасть і для чого? — спитав він у нього.

— Хто? Наш хижий сусід, — сказав батько вперше синові, чого не наважувався казати йому в його дитячі роки.

— Хижий сусід?

— Еге ж, москалі, які від царя Петра називають себе росіянами. А також з ними інші інтернаціональні зайди й наші яничари.

— Але чому... чому вони чинять таку страшну напасть?

— Щоб знищити наших селян.

— Селян?

---

²⁹⁾ У частинах села.

— Авжеж, бо селяни найтвердіші й найміцніше тримаються свого — українського й України. Так само було з українцями в наших містах, але їх кілька разів десяткували, а тепер десяткують наших людей по селах, а в містах добивають.

Ці батькові слова викликали в Бориса таке величезне враження, що він довгий час дивився на батька широко розкритими очима.

— То вони хочуть знищити всіх українців? — нарешті спитав Борис здушеним голосом, який ледве дійшов до батька.

— Виходить так... що вони хочуть знищити нашу націю...

Було вже майже темно, але Борис ще бачив, як у батькових очах палахкотіли вогники. Батькові слова й ці палахкотливі вогники ніби перевернули Борисові мозок, ніби врізбилися в нього в найглибші глибини, і Борис відчув, що вони завжди існуватимуть у його мізку. Він не сказав цього батькові, а тільки обняв його й міцно притиснув до себе.

— Я люблю тебе... дуже люблю, батьку, — сказав він, тулячи своє обличчя до батькового.

— Я знаю, — прошепотів отець Никифір. — Тому гордість моя цвістиме... І я далі не боятимусь нічого... бо ти заступиш мене...

— О-о! Батьку! Любий мій батьку! — вимовив Борис лише ці слова десь аж із глибини душі.

Якусь хвилину обидва мовчали. Потім батько сказав синові:

— Ти будеш спати на моєму „ліжку”.

— З тобою?

— Ні, Борисе. Будеш сам спати, бо мене вночі не буде тут. Я піду...

— Куди?

— Молитися...

— Вночі?

Отець Никифір злегенька махнув головою.

— Вдень видко — можуть упіймати.

— З ким ідеш молитися?

- Не знаю з ким і не знаю де...
- Не знаєш з ким і не знаєш де?
- Вночі приходять по мене й ведуть. Хто веде й куди — не кажуть, але щоразу в іншу хату. Церкву тутешню, ти вже знаєш, — розвалили... Люди моляться в хатах. А вчора вночі ми молилися в лісі...
- В лісі? — спитав Борис стурбовано.
- Авжеж, щоб не напасти на комсомольців, які стежать за нами...
- Шпигують?
- Виходить так... Учора, кажуть люди, хтось у нас у полі забив секретаря Райпарткому Льоньку Волкова, коли він їхав до В'язівки.
- Вовкодава?
- Так кажуть.
- І шофера?
- Шофера відпустив.
- Будуть мститися гепеушники...
- Вони вже помстилися. Сьогодні вранці кількох не-вигідних їм схопили й відвезли до Району й розстріляли на цвинтарі..

Отець Никифір замовк, і Борис стояв мовчки. Дивлячись просто себе, він раптом помітив на подвір'ї людську постать, яка поволі наближалася до хати, де вони сиділи.

— Хтось підходить до нас, — сказав Борис пошепки.

— Це по мене, — відповів отець Никифір. — Не йди, Борисе, в хату, бо в ній нема чого їсти. А йди у стайню. В ній на стільчику візьмеш маленький окраєць хліба, який учора дали мені люди. З'їж його й лягай спати. На світанні я збуджу тебе й випроваджу в дорогу. — Помовчавши трохи, він сказав: — Іди, синочку, відпочивай, а я піду... піду до нещасних... Я щоночі з ними...

Борис відчув, як у нього з очей котяться по щоках сльози. Щоб спинити їх, він з усієї сили стиснув зуби й, підводячись, підвів за руку батька.

— Я гордий, що маю тебе, — сказав він пошепки, стискаючи батькові руку.

Обидва зайшли в хлів. Отець Никифір засвітив свічку, одягнув свитину й, підійшовши до людської поста-ті, подався з нею на вулицю.

Відпровадивши очима батька, Борис сів на призьбу. Сидів з розжареними думками, викликаними розмовою з батьком. Він починав розуміти, що робиться в його Ук-раїні, хто робить цю страшну роботу й для чого. Він гли-боко відчув, що він обновився й виріс до незмірної ви-соти й заглянув туди, куди перед тим навіть у мріях не міг заглянути. З яким палахкотливим піетизмом він, Бо-рис, дивився у своїй уяві на свого батька. Він був для нього *колос*, якому, здавалося, не було кінця...

З цими думками Борис підвівся з призьби й поволі попрямував до хліва. В ньому ліг на долівці на батькове „ліжко”, яке нібито було ще зігріте батьком з учораш-ньої ночі...

Отець Никифір розбудив Бориса й тихесенько сказав йому вставати. У стайні було темно й так само в віконеч-ку, що виходило з неї надвір. Борис схопився й, дивля-чись у віконечко, думав, чому батько розбудив його так рано, а не на світанні, як казав йому ввечорі. Це занепок-оїло його.

У цю хвилину блимнула свічка і Борис, дивлячись на батька, з переляку завмер: батькова голова й обличчя були побиті й на них виднілися сліди запеченої крові. Борис кинувся до батька.

— Що сталося з тобою, — скрикнув він, відчуваючи, як він пітніє від страху.

— Ш-ш-ш... — вгамував отець Никифір сина, під-нявши руку. — Нічого не сталося. Бачиш — я живий. Побили лише трохи...

— Трохи? Та в тебе на обличчі немає здорового міс-ця. Тебе побили дуже... дуже... Ой, Боже мій, що ж те-пер робити?

Борис не зводив очей з батька, який нагадував йому замордованого, що оце підвівся з гробу. Але його страш-не обличчя, що було більше поза життям, як при житті, освічувала саркастично-незламна усмішка, з якою без-страшні й волелюбні люди спокійно йдуть на смерть.

Отець Никифір поцілував сина в голову, обняв його за шию, притягнув до себе й сам щільно притулився до нього.

— Борисе, моя дитино, — сказав він з ніжністю, яка з'являється в рідних у час небезпеки. — Тепер часи апокаліптичні й не таке ще може статися зо мною. Ти сильний хлопець і сприйми оце, що я сказав тобі, спокійно. Не плач і не падай у відчай... і матері й сестрам своїм скажи, щоб і вони зробили так само. Сьогодні влада напала на нас і кров, як бачиш, з нас пустила. А декого вже нема між нами. Завтра ще когось не буде й, можливо, мене між ними...

Отець Никифір тричі попросив у сина прощення й тричі вклонився йому. Борис тричі відповів батькові „Бог простить”, обняв батька й заплакав...

— Тепер з Богом, сину, — сказав отець Никифір. — Іди городами, щоб часом тебе не спіймали й не спитали, хто ти і що ти тут робиш. Повернешся додому, — скажи матері й сестрам, що я живий і... більш не говори нічого...

Отець Никифір ще раз поцілував сина в голову, і Борис поволі, ніби під тяжким тягарем, вийшов з хліва на подвір'я...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Борисові тяжко було йти з болючими думками. Тому він прискорював хід, щоб хоч частково позбутися цих думок і щоб хоч трохи заспокоїтися. Але думки не лишали його, і він час від часу біг, проте це не помагало йому. Пройшовши досить довгу дорогу, він не зчувся, як опинився в глибокій балці під своїм селом.

Сонце вже зійшло, але Борис не бачив його в цій балці. Він тільки бачив відблиски від нього, які лилися з поля, і своїми, здавалося, свічками освітлювали балку. Борис дивився на неї, не відриваючи очей. Фактично він дивився на росу, яка в сонячних відблисках вигравала всіма кольорами. Це було справжнє чудо, і, дивлячись захоплено на нього, йому здавалося, що він попав у інший світ, у якийсь казковий світ.

Тим часом сонце заглянуло в балку, освітило її, і він стрепенувся, ніби прокинувся з якогось чарівного сну. Він знову опинився в реальному світі з своїми думками й болями.

Ця балка була довга, широка й бездеревна, тільки під її верхами тяглися тернові й буркунові кущі. Вона була відкрита й тому на ній усе було видно, як на долоні. Така місцевість була небезпечна Борисові, тому з неї треба було йому якнайшвидше вибратися.

Усвідомивши це, він метнувся до підверхів'я і з куща глянув на другий бік, на скошене й зібране пшеничне поле. На полі було багато людей, які гуртками, по кілька осіб, визбирювали на стерні колоски в мішки й віддавали бригадирам. Борис здвигнув плечима і, вискочивши з свого захисту, попрямував попід кущами на долину, яка вела його у Світле.

Пройшовши трохи, він нараз почув жіночий плач. Вірніше це не був плач, а тужливе голосіння, яке час від часу обривалося схлипуванням. Борис постояв трохи й, вийшовши з верболозу, побачив на трав'яній галяві жінку. Розстелюючи саморобне конопляне полотно, вона весь

час лементувала, хитала головою й утирала пальцями на щоках сльози. Її лементування занепокоїло Бориса, і він вирішив спитати в неї, чого вона плаче і, якщо треба, то їй допомогти.

Він підійшов і спитав у неї. Вона жалісно глянула на нього й схопилася за голову.

— Ой, що ж вони роблять? — знову залементувала вона. — Та чи ти бачив, що вони роблять?

— Роблять? Що роблять? — спитав Борис, приголомшений її риданням.

— Та ж вони, антихристи, розвалюють нашу церкву і трактором розтягають її стіни. Ой, Боженьку, та чи це вже кінець світу? — Вона схопилася долонями за щоки й на весь голос заголосила.

— Чи ви бачили, як вони розвалюють церкву? — спитав Борис.

— Бачила... бачила. Все бачила... Бачила, як рудий Задов ламав хреста на церкві. І також бачила, як він зліз і як Трохимиха скочила до нього й мало не вирвала в нього очі.

— Трохимиха?

— А хто ж? І не було кому боронити її, бо влада вислала всіх чоловіків на поле повизбирювати загублені колоски. Це також не на добро... — Вона знову заголосила, хапаючись пальцями за своє волосся. — Ой, що ж ці кацапи роблять у нас?

У Бориса з очей бризнули сльози, і він, зігнувши голову, побіг підтюпцем в середину села. Ідучи, він чув у дворах лементування жінок і гавкання собак, але, не зупиняючись, ішов з затисненими зубами.

Увійшовши в середину села, Борис не пішов до Ганнусі чи додому, де його нетерпеливо виглядали, а подався до Мартина Квітницького. З Мартинового двора він міг побачити все, що відбувалося коло церкви, а також дізнатися, що ще відбулося в його відсутності.

Мартин, його дружина Фросина й донька якраз стояли коло хати й пильно дивилися, як комсомольці з кількома активістами довалювали церкву. Дзвіниці й бані вже не було. Лишилися тільки дерев'яні стіни, які трактор

розтягав гаками. На вулиці, під церковною огорожею, ламали руки й лементували жінки, але їх комсомольці відгонили дрючками, обкидаючи їх паскудними словами.

— Бачиш, що робить ця татарва, — сказав Мартин Борисові, саркастично регочучи. — Тягнуть силою нас до диявола. Майже всіх чоловіків вигнали в поле, щоб не перешкоджали їм валити церкву й разом з цим щоб вибирали загублені колоски на стерні. — Мартин покликав Бориса ближче до себе. — Знаєш чому? Коли взавтра ограбують людей, то голодні нічого не знайдуть на полі...

— Вони й не підуть, — сказав Борис, — бо йти на поле суворо заборонено. Сам Сталін смертною карою заборонив колоски збирати... То кажете чоловіків вигнали на поле.

— Авжеж. Силою вигнали. Вранці з району прибула *комуна*³⁰⁾ з гвинтівками й револьверами — як на війну: чоловіків вигнала в поле й почала коло церкви з жінками воювати. Найгірше прибила Трохимиху... яка хотіла вирвати очі в Задова, щоб більше не ламав хрестів на церквах. І її напівживу потягли жінки додому. — Мартин узяв рукою Бориса за плече й майже пошепки спитав у нього: — Повертаєшся від батька з Вишеньок?

— Хто вам сказав?

— Ніхто. Учора по полудні я лазив у верболозі й бачив, як ти скрадався на захід сонця. Що ти там бачив у селах і в Вишеньках?

— Нічого.

— Нічого?

— Я йшов полями й нічого не бачив, але чув...

— Що чув?

— Жіночий і дитячий плач і голосіння.

Про батька й що сталося з ним, Борис не хотів Мартинові розповідати.

— То кажеш плачуть і голосять? — Мартин сумно глянув на Бориса і з тяжким подихом додав: — Завтра також наші жінки плакатимуть і голоситимуть. Можливо, навіть, почнуть цієї ночі й на світанні.

— Довідалися від вашого Гриця?

---

³⁰⁾ Так у селах називали комуністів.

— Так, від мого прогнилого комсомольця. Але ніде не згадує про нього, бо буде по ньому, як по Петрові Вареникові.

— Не бійтеся... Ви знаєте мене, — відповів Борис і, стиснувши руку Мартинові, швидко вибіг з його двора на вулицю. Він не пішов повз розтягнену й розібрану церкву, рештки якої спочивали на купах, а швидко вскочив у Наумів Черноусів двір і подався його городом на долину.

На Наумовому городі він зустрівся з Наумом, який, не дивлячись на Борисове „страшне” соціальне походження, Бориса не цурався. Можливо ще й тому не цурався, бо був близьким приятелем Борисового брата Маркіяна, який пару років тому зник і відтоді не було від нього жодної вістки. Наум був старший від Бориса, але менший на зріст, одружений, завжди з веселою усмішкою.

— Чого летиш, ніби з шила зірвався? — спитав Наум цього разу без усмішки на обличчі. — Бачив нашу церкву?

— Бачив, — відповів Борис.

— Чи чув ти, що завтра влада викочуватиме хліб у людей?

— Чув.

— Треба щось робити...

— Ти маєш голову на в'язях то зроби щось, — сказав Борис і в поспіху побіг долиною.

Незабаром він зайшов у бабин Юстинчин двір і побачив у ньому обох — бабку Юстинку й Ганнусю. Бабка Юстинка тіпала на тіпальниці коноплі, а Ганнуся складала пачіски на купу. Борис привітався з ними й, дивлячись на них, від хвилювання не знаходив слів, щоб розпочати розмову. Розпочала її Ганнуся, яка не зводила з нього очей, сповнених радістю.

— Учора ввечері й сьогодні вранці ми весь час чекали на тебе, — сказала вона.

— Я не міг прийти, бо вчора по полудні помандрував у Вишеньки до батька.

— А ми чекали й дуже боялися за тебе...

— Боялися?

— Дуже, бо сьогодні вранці комуністи бігали з наганами від хати до хати, хапали чоловіків і вигонили на поле. Церковного старосту Брижу й паламаря Мовчана схопили, зв'язали й відправили до району.

— Брижу й Мовчана? — спитав Борис.

Ганнуся збентежено глянула на бабку Юстинку.

— Обох повезли, — ствердила бабка Юстинка. — Повезли закривавлених, і не знаю, чи довезуть їх живими до В'язівки. — Бабка Юстинка глянула в боки й тихенька сказала: — Тепер усюди лазять бушівники ³¹⁾, то краще ходімо до хати.

У хаті бабка Юстинка розпалила в печі, а Ганнуся схопила Бориса за руку й сіла з ним на лаві. Дивилася на нього так, ніби дуже давно не бачила його.

— Розкажи, як там в інших селах? — спитала вона. — Так само, як у нас?

— Гірше, — відповів Борис.

— Як це гірше? — спитала бабка Юстинка недовіриливо.

— В інших селах советська влада ограбувала вже людей...

— Ограбувала?

— Ограбувала. Забрала всю їжу з кожної хати. Всю їжу. Навіть хліб із столів, навіть з печей. Навіть насіння квасолі, гороху, чечевиці з склянок. Навіть часник і цибулю... І жінки й діти в тих селах голосять... Я зустрів на полі жінку — колоски на стерні збирала. Сказала — кого зловлять на полі з колосками, то приб'ють.

— Цього не може бути, — сказала бабка Юстинка.

Борис дивився на неї благальним поглядом.

— Бабуню, — сказав він. — Захуйте оте, що недокрали у вас. І захуйте насіння і спечений хліб. Захуйте сьогодні!...

— Захуйте, бабуню, — сказала крізь плач Ганнуся.

— Захуй, якщо хочеш, а я не ховатиму, — відповіла бабка Юстинка. — У мене нічого не візьмуть — я бідна. Та й нічого брати в мене...

---

³¹⁾ Так декотрі селяни називали большевиків.

У хаті вселилася тиша — напружена тиша. Було чути як тріпотіла крильцями на шибці запізнiла муха, а також — останні крики й вигуки збісiлих комсомольцiв коло четвертованої церкви. Борис якийсь час дивився на бабку Юстинку й, кивнувши їй головою, вийшов, а за ним вибігла Ганнуся.

— Не гнiвайся на неї, — мій хлопчику, — сказала вона, обнімаючи його. — Вона добра бабуня. Дуже добра...

— Я не гнiваюся на неї, а навпаки, люблю її, бо вона заблудла...

Борис якусь хвилину пильно дивився на Ганнуся. Потім раптом притиснув до себе й поцілував її в уста. Відірвавшись від неї, він подався швидким кроком на долину.

Ганнуся зворушено дивилася на нього. Охоплена млістю, вона не рухалася, щоб якнайдовше затримати це невідчутне досі найсолодше почуття у своєму непорочному тілі.

Тим часом Борис уже йшов долиною додому. Пробивався доріжкою між кривулястою річечкою й верболозовою стіною. Ішов поволі, щоб якнайдовше затримати на своїх устах тепло й солодощі Ганнусиних уст. Він почував усім своїм серцем, що зрісся з нею, як дуб з дубом корінням, і що цей чудовий світ має вартість для нього тільки з нею. Він не уявляв свого життя без неї й тому мусів берегти й боронити її всіма своїми силами. З цими думками він йшов додому і з ними ввійшов у хату.

У хаті він застав свою третю сестру Олесю. Вона була бліда з темними басаманами під очима. Борисові тяжко було впізнати оцю його сестрицю, нещодавно найвизначнішу в селі красуню, перед якою мліли парубки, а старі не могли на неї надивитися.

З Борисовим приходом у хаті запала могильна тиша. Схвильований Борис не зводив з сестри очей, а та стояла з опущеною головою.

— Що сталося? — спитав Борис у неї...

— Чоловік привів до хати іншу жінку, — сказала вона гнівно. — То що мені було робити?

— Пожалітися владі.

— Владі? У влади кожен має по дві або й по три жінки... І я втекла від свого советського володаря...

— Добре зробила... Будемо разом жити й терпіти.

Ці слова Борис промовив, як дорослий, як господар цієї хати, і вони ніби вивели всіх із суму і їм ніби стало легше.

— А як батько? — спитала мати в Бориса, щоб змінити тему розмови.

— Батько живий... Сумує за нами. Був дуже радий, що я навідався до нього, — оповів Борис коротко, щоб не вдаватися в сумні подробиці.

— І ми сумуємо за ним... А як у Вишеньках?

— Зробили з церквою те саме, як у нас сьогодні, і викачали всі харчі в людей... а завтра почнуть викачувати в нас...

Мати непомітно для доньок махнула рукою, щоб Борис замовк, і стиха сказала:

— Ти, сину, втомлений... Тобі спочити треба...

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Після безсонної ночі паніматка Лукія схопилася вдо-
світа, накинула на себе куртку й, вийшовши хуленько з
хати, підкинула корові сіна й видоїла її. Нашвидко на-
поївши, вбігла в хату й сіла біля вікна.

Корова, городець, чотири вулики з бджолами — оце
було все її господарство. Все... Вона дивилася з вікна
на подвір'я, бачила на ньому порожнечу, і їй не вірилося,
що вона бачить її.

Ще так недавно на цьому подвір'ї не стихав рух і
тваринні й домашньо-пташинні звуки. На ньому чулося
свиняче рохкання, овече мекання й куряче сокотіння. Тут
лопотіли крильми невеликі зграйки гусей і качок і, на-
віть, кілька індиків виспівували свої індичачі пісні. А над
ними гуділи бджоли, несучи з поля мед до своїх шумли-
вих безвіконних хаток. Але з 1929 року, коли советська
влада почала загонити українців у колгоспи, почало но-
чами все зникати. І не лише в отцевім Никифоровім гос-
подарстві. Спочатку з його курника почали зникати кури.
Паніматка Лукія і її дочка думали, що це тхір занадився
до курника. Але незабаром, однієї ночі, підстерегли, що
це був, як вони казали, двоногий тхір. Та не один, а два
— здоровенний Ніфонт Крук і Владик Вухатий, яких па-
німатка Лукія відразу впізнала. Звичайно, на них, пред-
ставників сільської советської влади, жалітися не було
кому. І не можна було жалітися, бо в таких випадках ка-
рали не злочинців, а потерпілих, обвинувачуючи їх у во-
рожному наклепі на советських працівників і знеславлен-
ня їх в очах советського громадянства.

Таким чином за курми почали зникати качки й гуси,
а однієї ночі тихо й непомітно вдосконалені злодії ви-
тягнули з хліва поросся. Після цього паніматка Лукія не
чекала, поки зникнуть з господарства всі її свійські пти-
ці. Вона вирішила кілька їх з'їсти вдома, а кілька — від-
дати сусідам. Так вона й зробила, лишивши лише зга-

дану корову, яку всі звали „мамою”, і чотири вулики з бджолами, які всі називали божими „птицями”.

Усе це й городець при щоденній праці могли лише сьак-так прогудувати паніматчину Лукіїну родину. Придбати якусь одягу чи взуття, — про це не можна було й думати, бо не було за що. Навіть коли б якихось пару карбованців знайшлося, то за них нічого не можна було купити, бо в колгоспній споживчій крамниці з днів примусової колективізації було порожньо.

Передумуючи все це, паніматка Лукія не відривалася від вікна. Її дочки й син уже повставали, повмивалися над цебром, з'їли по скибочці житнього разового хліба й запили його ячмінною кавою з краплинами молока. Поснідавши так, посідали навколо стола й мовчки дивилися на матір. Тільки Борис підводився, вештався по хаті, підходив до матері й якийсь час заглядав з нею в вікно.

— У нашому селі під час викачки хліба буде гірше, як було в інших селах, — сказав він пошепки матері.

— Гірше? — спитала вона.

— Гірше, — ствердив Борис. — У суботу вранці хтось забив Вовкодова...

— Льоньку Волкова?

— Так. Хтось спинив коло Вишеньок у яру його авто й продірявив кулями Вовкодава.

— Хто це сказав тобі?

— Батько, а батькові дядько Свирид...

— В о н и зроблять пекло в нашому Світлому... — сказала паніматка Лукія заклопотано.

Барис притулив вухо до шибки.

— Я йду надвір, — сказав він, відхиляючись від вікна. — Зачиніть за мною двері.

— Не йди, — спинила його Мотря. — Чуєш, не йди! Дві інші сестри мовчали.

— Іди, — сказала паніматка Лукія. — Ляж у вишнику й послухай, що робиться в селі.

— Я хочу послухати, — відповів Борис.

— То йди, — сказала мати.

Борис вийшов, і паніматка Лукія, засунувши засувом двері, повернулася до кухні й знову сіла коло вікна. На-

сторожено дивилася надвір, а дочки на неї. Чекали на Бориса. Час ішов, а його не було.

Сонце виринуло з-поміж хат і освітило паніматчине Лукіїне подвір'я. На ньому спориш і трава були вкриті росою — зі слідами близенької осени. Хоч було ще тепло, але споришеві й трав'яні листочки почали вже надягати руді шапочки. Тому сільські люди, яких замість селян уже третій рік називали колгоспниками, почали одягатися в дрантя, а на ноги натягати різні шкарбани, яких на всю родину не вистачало. Багато людей, щоб заощадити своє взуття, ходили босі до першого снігу.

Навіть зараз сусід Яким Костур стояв босий коло своєї стирти соломи й пильно приглядався до хат по той бік долини. Потім раптом обернувся й побіг до хати. У цю хвилину повз вікно пробіг Борис і постукав у двері. Почалося, подумала паніматка Лукія, й пустила його в хату. Не зупиняючись, він ускочив з сіней у кухню, і до нього майже підтюпцем підбігла мати. Глянувши на нього поглядом, який опановує людину лише в час страшної небезпеки, прошепотіла до Бориса:

— Почалося?

Зблідлий із застиглим обличчям Борис ледве помітно махнув головою.

— Почалося. Люди ревуть і голосять у селі, як у різниці, — сказав він глухо, ніби здушило йому горло. — Вони йдуть уже нашою вулицею... заходять до кожної хати.

— До кожної?

— Олешко Кондришин сказав мені... У них уже були...

— У них? У комнезамців?

— У комнезамців... Кондриха воювала з ними. Хотіла Ніфонта Крука ножем ширнути, але він звалив її на землю. „Ви вбили мого Петра”, — кричала вона. „А тепер хочете нас усіх голодом убити!” У неї все забрали. Навіть хліб із печі... і піч розвалили...

— У бідної вдови?

— А що їм? Вони не дивляться, чи багатий чи бідний, а в усіх і все беруть, що попадеться під руки... Вони

розбилися на дві групи на вулиці й одна пішла до Костура, а друга до Зайчихи.

— Що ж вони візьмуть у цих бідних людей? — спитала паніматка Лукія.

— Усе, що знайдуть.

Три сестри не ворушилися, немов би закам'яніли...

Усі почули крик знадвору. Паніматка Лукія побачила з вікна під стиртою соломи босоногого, розхристаного й розпатланого Якіма Костура, який вибіг з хати й біг на долину, а за ним гнався Ніфонт і міліціонер в руках з револьверами.

— Стій, стерво! — кричав Ніфонт. — Ти не втечеш від нас! — Він схопив Якіма ззаду за сорочку і звалив його на землю. — Де ти сховав хліб, підкуркульський гаде!

Костур засовав ногами й ударив ногою Ніфонта вище коліна. Ніфонт у гніві викрикнув і вдарив чоботом Якіма в груди, прибивши його до землі. Потім схопив його за ногу, а міліціонер за другу й поволокли нещасного до хати.

Паніматка Лукія, яка спостерігала цю страшну подію, і Борис, що бачив її через материну голову, ніяк не могли повірити собі, чи це вони бачили в моторошному сні, чи ще в страшнішій дійсності. Перший отямився Борис — він вибіг у сіни й повернувся з сокирою. Усі глянули на нього злякано, за винятком Олесі, яка вибухнула реготом.

Паніматка Лукія гнівно глянула на Олесю, а потім на Бориса.

— Віднеси, Борисе, сокиру в сіни й поклади її на місце... І не жартуй з сокирою.

Борис неохоче відніс сокиру й повернувся назад у кухню. У цей час на подвір'ї загупотіли чоботи й після цього затарохкотіли від кулаків двері.

— Діти мої, — прошепотіла паніматка Лукія. — Дивіться, слухайте й мовчіть... бо ви ще молоді... Особливо ти, Борисе... Відчини їм двері, сину...

Борис відчинив двері, і в сіни ввалилася розпанахана юрба...

РОЗДІЛ ШІСНАДЦЯТИЙ

Їх було семеро й усі були паніматці Лукії й її дітям відомі. Перший, що вскочив у сіни, був здоровенний Ніфонт Крук, а за ним рудоволосий Яша Задов. Коли б вони були тільки вдвійку, то й їх було б досить, такі вони були хижі й кровоненоситні. Але за ними ввійшов у сіни Ніфонтів брат Гриша Крук, світлянський червоний цар з жорстокими очима, і з ним рожевощокій Ясько Хлистун, і непоказний, але гадячий, як скажений пес, комнезамаць Мина Царевич. Останніми зайшли уніформовані представники з району — огрядний міліціонер Биков з гвинтівкою і невеликий гепеушник Міша Голдін з великим револьвером при боці. Усі спинилися в сінях крім міліціонера, який з гвинтівкою стояв на порозі. Побачивши в сінях цю страшну людську зграю, паніматці Лукії і її дітям здалося, що їхні душі пішли у п'яти. У сінях і в кухні деякий час тривала така тяжка й напружена тиша, як це тільки буває перед бурею. Одні дивилися на других непорушними поглядами. Потім у цю напружену тишу ввірвався Гришів Круків голос.

— Чого стоїш? — звернувся він до паніматки Лукії.
— Показуй, де твій хліб?!

Паніматка Лукія показала рукою на протилежні двері в другій половині хати, куди кілька днів тому для безпеки перенесла з комори залишки житнього й кукурudzяного зерна, а також борошна й крупи.

— Ідїть, дивїться, — сказала вона ледве чутно, але всі її почули.

— Ходи з нами, — сказав Гриша.

Паніматка Лукія стояла на місці.

— Ходи з нами, сказано тобі, — визвїрився до неї Мина Царевич, штовхнувши її. — Чого ламаєшся, як невинна дєвочка?

Усі три паніматчині Лукїїні дєчки заверещали, а Борис підскочив до матерї й став за її спиною. Мати рукою вгамувала дєчок і спинила Бориса.

— Ти, Мино, не штовхайся, бо й тебе можуть штовхнути, — сказала вона й оглянулася назад до Бориса: — А ти, сину, йди до сестер, я сама все полагоджу.

Паніматка Лукія ввійшла в другу половину хати і з нею — п'ятеро. Міліціонер лишився в сінях на порозі на варті.

— Покажи, що маєш для держави, — звернувся Гриша до паніматки Лукії.

— Оце що бачиш у мішечках, відрах і кадовбі, — відповіла вона. — Оце все що я маю...

Гриша засунув руку в один і другий мішечок з житом і кукурудзою, а потім у відра й кадовб з борошном.

— Оце все, що лишилося для держави?! — спитав він, змірявши паніматку Лукію гнівним поглядом.

— Оце все, — відповіла вона.

— Дивіться, як вона заливає! — викрикнув Гриша. — Де ти діла решту жита й кукурудзи, що зібрала цього й минулого року в себе на городі?!

— Де ти діла?! Де?!... — загуділо довкола неї.

— Де? Заплатила ним податок державі, а також частину продала за безцінь кооперативі, а решту ми з'їли.

— З'їли? — протягнули Ніфонт Крук і Владик Задов призириливо.

У їхні голоси вдерся Минів Царевичів хрипливий голос:

— А що держава буде їсти? Що? Щоб ви холери наїлися!

Його штовхнув Міша Голдін у спину.

— Заткни, дурню, свою хавку, — сказав він сердито. — Чуєш?

— Чую, — товаришу уповноважений, — відповів Царевич, згинаючи голову. — Але я не можу інакше говорити з буржуазією.

У хаті залунав розкотистий сміх.

— Не можеш? То говори так, щоб у мене в вухах не лящало.

— Говоритиму тихше, товаришу уповноважений.

Тим часом Гриша Крук почав допитувати паніматку Лукію:

— То це все твоє зерно, борошно й крупа?
— Усе, — відповіла паніматка Лукія.
— У тебе на городі росли соняшники. Де ти поділа соняшникове насіння?
— Збила олію.
— Олію? Де вона?
— З'їли. Он у кутку ще пляшка лишилася з олією.
— А де твої буряки, гарбузи й картопля, що росли на городі?
— З'їли.
— З'їли, з'їли, з'їли! — вигукнув Гриша.
— Авжеж. Ми з отцем Никифором за два роки виплатили кілька податків зерном, м'ясом, молоком, яйцями... Частину родиною з'їли, а оце, що лишилося — беріть...

— Брешеш, — спинив її Гриша. — Ти сховала хліб, як і твої сусіди... Хотіла советську власть обманути? Не обманеш!

До Гриші підскачів Мина Царевич.

— Я внесу лопату й рискаль і шукатимемо хліб у хаті.

— Лиши для інших, — сказав Гриша. — Второпав? Ця хата й усе в ній і надворі належить уже державі. — І звернувся до всієї червоної бригади: — Що з попадею й попадятами робити?

— Видворити з хати, — відповів Ясько Хлистун.

Усі принишкли і глянули на Мішу Голдіна. Він обвів їх суворим поглядом, махнув їм головою й вийшов з хати.

У хаті створилася з одного й другого боку могильна тиша. Та раптом усі паніматчині дочки заверещали, а Борис, задубівши, дивився на матір палахкотливими очима. Паніматка Лукія помахом руки вгамувала своїх дочок і, заспокоївши Бориса, глянула на Яська з палючим гнівом.

— Що ти сказав? — спитала вона в нього.

— Видворити тебе й твоє попівське кодро з хати.

— Не видворите, бо чините це незаконно.

— Незаконно? — перекривив її Гриша. — Советський закон написано не для вас — буржуазії, а для робітників, селян і трудової інтелігенції.

Паніматка Лукія стала в кухонних дверях з піднесеними руками, нагадуючи своїм виглядом укопаного хреста.

— Я не вийду з моєї хати, бо, ще раз кажу, чините це незаконно, — сказала вона, напружуючись і стискаючи кулаки. — Ця хата з діда-прадіда моя хата, збудована тяжкою працею їхніх рук... а також моїх і моїх дітей рук. І ще не вийду тому, що голова сільради Ясько Хлиштун під час мого розводу з отцем Никифором запевнив мене, що сільська советська влада лишить мою хату, мене і моїх дітей у спокої.

Такого не було! — гаркнув Ясько.

— Такого не було й **не могло** бути! — підтримав його таким самим загрозливим голосом Гриша й звернувся до своїх співбригадників: — Чи було таке?

— Не було! — загуділо кілька голосів. — Це їй приверзлося.

— Бачиш, такого не було, — сказав люто Гриша. — А як не було, то ти ведеш ворожу пропаганду. — Він зробив крок до неї й показав рукою їй на двері: — Геть звідси — з державної хати! Давай, давай! Не ламайся!...

Паніматка схопилася руками за одвірки і крикнула не своїм голосом:

— Це моя хата, і я не вийду з неї!

— Реб'ята! — гукнув Гриша до своєї ватаги. — Допоможіть їй і її пущверінкам вийти з хати!

— Аякже, аякже, ми їм допоможемо, — почувлося кілька голосів.

Перший кинувся до паніматки Лукії Яша Задов. Вилаявшись паскудно, він схопив її за руку й почав тягнути з дверей у сіни. В цю хвилину Борис зірвався з місця й з усієї сили вдарив Задова качалкою по спині. Задов поточився й упав навznak на глиняну долівку. Уся ватага заметушилася. До кухні вгнався Ніфонт і вдарив Бориса револьвером по голові, і Борис звалився до долу.

У сінях зчинився страшний крик і загудів тупіт, а кухню заглушив вереск і ридання. Задов, підводячись, падав, але після довгого силкування, крекчучи, підвівся.

Борис не ворухився. Гриша вдячно махнув головою своєму братові Ніфонтіві за успішне втихомирення Бориса, і сказав Ніфонтіві й Мині витягнути непритомного „буржуазного молокососа” надвір. Не чекаючи повторення, Ніфонт і Мина схопили Бориса за ноги і виволокли його через два пороги з хати. Лишивши його в кінці хати під кущем, повернулися в сіни й чекали дальшого наказу. У сіни також увійшов Міша Голдін.

— Кінчайте цю мазню й рухайтесь далі, — сказав він тоном наказу і став збоку під стіною. Гриша в знак згоди махнув йому головою.

— Виведіть ворогів народу на вулицю, — сказав Гриша. — Чого стоїте? Чи вам позакладало?

З сіней посипалися крики в кухню.

— Виходьте! Ну, давай, давай!

Бліда й нерухома паніматка Лукія стояла мовчки. До неї підскочило троє: Ніфонт, Яша і Мина. Яша й Мина зупинилися перед паніматкою Лукією, а Ніфонт відсунув її до одвірка й лагодився вже увійти в кухню. Але з глибини кухні виступила Олеся з хлібиною під пахвою а за нею — Ликера в руках з рядниною й Мотря — з подушкою.

— Відійдіть від нас, — сказала Олеся з несамовитою гордістю. — Ми самі вийдемо.

— Покладіть усе це на стіл, що ви взяли з собою, — сказав Ніфонт суворо.

— Це наше, поки ми ще в цій хаті, — відповіла Олеся.

— Це не ваше, а державне, — сказав Яша Задов.

— Покладіть, бо руки повикручуємо!... — визвірився до паніматчиних дочок Мина Царевич.

— Закрий свою хавку, сказано тобі, — спинив його Міша Голдін і звернувся до міліціонера: — Товаришу міліціонере, виведи їх з хати й двору.

Червона бригада розсунулася в боки й з-поміж неї виступив Биков у рuci з гвинтівкою.

— Незаконно? — перекривив її Гриша. — Советський закон написано не для вас — буржуазії, а для робітників, селян і трудової інтелігенції.

Паніматка Лукія стала в кухонних дверях з піднесеними руками, нагадуючи своїм виглядом укопаного хреста.

— Я не вийду з моєї хати, бо, ще раз кажу, чините це незаконно, — сказала вона, напружуючись і стискаючи кулаки. — Ця хата з діда-прадіда моя хата, збудована тяжкою працею їхніх рук... а також моїх і моїх дітей рук. І ще не вийду тому, що голова сільради Ясько Хлистун під час мого розводу з отцем Никифором запевнив мене, що сільська советська влада лишить мою хату, мене і моїх дітей у спокої.

Такого не було! — гаркнув Ясько.

— Такого не було й **не могло** бути! — підтримав його таким самим загрозливим голосом Гриша й звернувся до своїх співбригадників: — Чи було таке?

— Не було! — загуділо кілька голосів. — Це їй приверзлося.

— Бачиш, такого не було, — сказав люто Гриша. — А як не було, то ти ведеш ворожу пропаганду. — Він зробив крок до неї й показав рукою їй на двері: — Геть звідси — з державної хати! Давай, давай! Не ламайся!...

Паніматка схопилася руками за одвірки і крикнула не гвоїм голосом:

— Це моя хата, і я не вийду з неї!

— Реб'ята! — гукнув Гриша до своєї ватаги. — Допоможіть їй і її пущверінкам вийти з хати!

— Аякже, аякже, ми їм допоможемо, — почувлося кілька голосів.

Перший кинувся до паніматки Лукії Яша Задов. Вилаявшись паскудно, він схопив її за руку й почав тягнути з дверей у сіни. В цю хвилину Борис зірвався з місця й з усієї сили вдарив Задова качалкою по спині. Задов поточився й упав навznak на глиняну долівку. Уся ватага заметушилася. До кухні вгнався Ніфонт і вдарив Бориса револьвером по голові, і Борис звалився до долу.

У сінях зчинився страшний крик і загудів тупіт, а кухню заглушив вереск і ридання. Задов, підводячись, падав, але після довгого силкування, крекчучи, підвівся.

Борис не ворухився. Гриша вдячно махнув головою своєму братові Ніфонтові за успішне втихомирення Бориса, і сказав Ніфонтові й Міні витягнути непритомного „буржуазного молокососа” надвір. Не чекаючи повторення, Ніфонт і Мина схопили Бориса за ноги і виволокли його через два пороги з хати. Лишивши його в кінці хати під кущем, повернулися в сіни й чекали дальшого наказу. У сіни також увійшов Міша Голдін.

— Кінчайте цю мазню й рухайтесь далі, — сказав він тоном наказу і став збоку під стіною. Гриша в знак згоди махнув йому головою.

— Виведіть ворогів народу на вулицю, — сказав Гриша. — Чого стоїте? Чи вам позакладало?

З сіней посипалися крики в кухню.

— Виходьте! Ну, давай, давай!

Бліда й нерухома паніматка Лукія стояла мовчки. До неї підскочило трое: Ніфонт, Яша і Мина. Яша й Мина зупинилися перед паніматкою Лукією, а Ніфонт відсунув її до одвірка й лагодився вже увійти в кухню. Але з глибини кухні виступила Олеся з хлібиною під пахвою а за нею — Ликера в руках з рядниною й Мотря — з подушкою.

— Відійдіть від нас, — сказала Олеся з несамовитою гордістю. — Ми самі вийдемо.

— Покладіть усе це на стіл, що ви взяли з собою, — сказав Ніфонт суворо.

— Це наше, поки ми ще в цій хаті, — відповіла Олеся.

— Це не ваше, а державне, — сказав Яша Задов.

— Покладіть, бо руки повикручуємо!... — визвірився до паніматчиних дочок Мина Царевич.

— Закрий свою хавку, сказано тобі, — спинив його Міша Голдін і звернувся до міліціонера: — Товаришу міліціонере, виведи їх з хати й двору.

Червона бригада розсунулася в боки й з-поміж неї виступив Биков у рuci з гвинтівкою.

— Покладіть хлібину й речі на стіл і по-одному виходьте з хати, — сказав він недавнім господарям цієї хати. — Раз, два, три! Раз, два три!

Всі четверо вийшли мовчки. За порогом паніматка Лукія глянула за сином, але його коло хати не було.

— Де ви діли мого сина? — спитала вона в Бикова.

— Не знаю, — промимрив Биков.

— Ви ж стояли коло дверей?

— Відв'язися від мене!

— Де він дівся?

— Змився падлюка, — вилаявся Биков і махнув до неї рукою: — Провалюй з двору.

Усі четверо пройшли крізь фіртку на вулицю. Биков показав їм рукою місце під тином і ехидно всміхнувся:

— Оце ваша хата, — сказав він. — Господаруйте...

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

День поволі входив у своє повноліття. Сонце сяло промінням Борисові в очі й, щоб сховатися від нього, він підсвідомо затуляв їх долонями. Але проміння сялося між пальці, і Борис, відвернувши в бік голову, розплющив очі. Якусь мить лежав, не знаючи, де він і що з ним діється. Але в цьому очманінні він був не довго. Пам'ять освітила йому розум, і все, що недавно відбулося з його родиною і з ним у їхній хаті, відновилося в його пам'яті.

Перш за все він подумав, що йому робити. Він знав, що його обвинуватять в опорові советській владі. А за це, не дивлячись ні на вік, ні на соціальне походження, карали арештом, висланням, а часом і смертю. Тому він був у небезпеці. Він також знав, що своїй родині він зараз нічим не допоможе, що її, однаково з ним чи без нього, викинуть з хати на вулицю. Отож йому треба було тимчасово для власної безпеки відійти з цього місця й тим часом знайти якесь пристановище для своєї бездомної родини.

З цими думками він зірвався з місця й побіг своїм городом на долину. В цій дорозі він відразу вирішив попросити притулку своїй родині в недалекого сусіда Івана Антоненка, через двір якого часто проходив Борисів батько, ідучи до церкви, або повертаючись з неї. Цей чоловік був чесний і релігійний, і Борис був певний, що Антоненко дасть його родині тимчасовий притулок і що вона кілька днів перебуватиме в безпеці.

Думаючи так, Борис пробіг понад річечкою й, незабаром перескочивши її, опинився на Антоненковій долині. Нараз почув чоловічий крик і жіночий вереск і зупинився. Цей крик і вереск долітав з Антоненкового двору. Борис, упізнавши Максимів гучний голос, схопився з місця й помчав до Антоненкового садка, що оточував з заду й з обох боків Антоненкову хату. Присів під ти-

ном у малиновій гушавині і з неї глянув у двір. У ньому метушилася юрба людей, лаючись, кричучи й розмахуючи руками. Борис упізнав усіх. Це були, — відомий нам Давид Резнік, заступник голови сільради Павло Реп'ях, секретар сільради Владик Вухатий, голова колгоспу „Заможне життя” Клим Холод і два комсомольці Семен Баранюк і Титко Мотуз.

Максима Антоценка в дворі не видно було. Він мабуть забіг у хату, бо його розлютований голос долітав у двір крізь зачинені двері. Тим часом Владик і Семен по черзі били грубелезним поліном у двері аж двигтіла й ніби хиталася хата.

Нараз двері зірвалися з скоблів і гримнули в сіни. І не впали, як стояли, на долівку, а з Максимовою допомогою відлетіли в бік, і Борис побачив на порозі зблідлого Максима. Він стояв з піднесеною сокирою, зиркаючи на напасників лютими очима.

— То я воював за советську владу, щоб вона грабувала мене, мого батька, мою матір і знущалася з нас?! — крикнув він, тримаючи сокиру напоготові. — Ану підходьте, кому набридло носити голову!

Сказавши це, він кинув на кожного лютим поглядом і чекав на неминучу сутичку з напасниками. Але ніхто не підходив до нього. Усі дивилися на Резніка й чекали, що він зробить, щоб втихомирити колишнього нашумілого партизана.

— Не корч дурня, — звернувся Резнік до Максима. — Кинь сокиру й виходь до нас. Ти ж свій парень і тому поговоримо по-доброму.

З глибини сіней виступив Максимів батько — Іван Антоненко.

— Стій, Максиме! — сказав він, схопивши сина за плече. — не виходь! Будемо разом боронити нашу волю!

Батько вийняв з халяви ножа й став рядом зі своїм сином.

— Мене не підманять, батьку, — сказав Максим, — бо знаю, як вони по-доброму говорять.

Павло Реп'ях вихопив з кишені револьвера й націлювався на них. Але Резнік спинив його і, стиха щось сказавши йому, глянув на Антоненків з хижою усмішкою:

— Реб'ята,³²⁾ промовив він до своїх. — Тут кінчатимуть інші.

Усі вийшли на вулицю й повернули в сусідній двір. Тим часом Борис виліз із гущавини й чимдуж побіг назад на долину до бабки Юстинки й Ганнусі. Біжучи від страшної події, якої був свідком, він думав про захист для своєї нещасної родини. До нього з усіх боків села долітав чоловічий крик і жіночий та дитячий плач і голосіння, що нагадували йому В'язівську жидівську різницю, де різали худобу...

Борис біг, не зупиняючись. Сонце ще міцно відштовхувало осінній вересень, який, насуваючись, ночами вже дмухав холодним подихом, а ранками уквічував траву холодною росю. Але Бориса не турбувало ні соняшне проміння, ні роси, бо біг він під вербами, а ранок давно вже відійшов.

Час від часу він лише прислуховувався до людських криків, плачу й лементування, щоб визначити, звідки, з яких дворів вони виходили. І це не робило йому жодних труднощів. Він знав більшість людей у своєму селі й тому відразу розпізнавав, у кого викачували хліб, а в кого вже викачали.

Він біг, щоб якнайшвидше дістатися до бабчиної Юстинчиної хатини. Але на бабчиному городі він раптом почув бабчине Юстинчине голосіння, яке переривалося Ганнусиним плачем, і рвонув до бабчиного двору. Ще хвилина, і він з тяжким бодем стояв уже над бабкою Юстинкою, яка лежала ниць, б'ючись головою об землю, й зігненою над нею Ганнусею. Бабка Юстинка, захлинаючись, жалісно лементувала, а Ганнуса крізь плач заспокоювала її тужливими словами.

— Ой, Боже! Ой Боже, — лементувала бабка Юстинка. — Як ми тепер житимемо? Як? Боже, Боженьку наш...

Останні слова вийшли з її уст з таким жалісливим голосінням, від якого в Бориса все затерпло.

Ганнуса схопила своїми руками її за голову й притиснула до себе.

³²⁾ Хлопці.

— Бабуню... бабусенько... — проказала вона. — Ми виживемо... з голоду не помремо...

Зблідлий і, здавалося, закам'янілий Борис ніби прокинувся з кошмарного сну й ухопився за Ганнусині слова:

— Ви виживете... Кажу вам — виживете... я не дам вам померти з голоду...

— Як? Як?! — спитала Ганнуся в розпачі.

— Як? Побачите як...

Бабка Юстинка підвела голову й жалісно глянула на Бориса.

— Не помремо? — спитала вона, сумно хитаючи головою. — Не померли б, коли б я послухала тебе й приховала трохи нашого добра... А так все забрали... Навіть хліб із стола... Усе! Тільки встигла трошки гороху й квасольки вкинути в пазуху, що відклала на насіння. Але цього вистачить тільки на два-три рази попоїсти...

Вона знову захлинулась риданням, б'ючись головою об землю.

— Дуже добре, бабуню, що ви заховали трохи гороху й квасольки, — пробував заспокоїти її Борис. — Їжте на здоров'я. Але перед тим пройдіть з Ганнусею своїм городом та вибирайте загублені картоплини, бурячки, а під стиртою соломи зеренця.

Бабка Юстинка рвучко підняла голову, а потім сіла.

— Справді, Ганнусенько, пошукаємо, — сказала вона. — Підемо й пошукаємо, поки хтось інший не визбирав.

— Але збирайте так, щоб ніхто не бачив, бо советська влада й це забере...

Обидві дивилися на Бориса, освітлюючись радістю.

— А як з твоїми — також ограбували їх? — спитала бабка Юстинка.

— Так само, як усіх. Але нас дочиста... і в чому стояли вигнали їх на вулицю...

— На вулицю? Свят, свят, свят — на вулицю... І що ж вони там роблять?

— Сидять під тином.

— О, Божа Матінко! — скрикнула бабка Юстинка. — Біжи до них та скажи їм — нехай ідуть до нас з Ганнусею. В нашій хаті, правда, не помістяться — маленька,

то перебудуть у коморі. В ній і віконце є. Настелять со-
ломи та й будуть спати. Ге-е, Ганнусю?

Авжеж, бабуню. Нехай ідуть. Хто в хаті, а хто в ко-
морі — всі помістяться...

— Біжи, Борисе, й веди їх сюди, — сказала бабка
Юстинка. Але пантруй себе... Іди верболозом, бо до нас
наїхало повно гаддя із В'язівки. Ловлять тих, хто їм на за-
ваді, і кидають у холодну. Кажуть, що накидали їх туди,
як у бочку оселедців. І Охріма Федориного вкинули.

— Охріма? — спитав Борис здивовано. — Брат йо-
го Титко сусідів грабує, а Охріма вкинули в холодну?

— Охрїмову й Титкову матір грабували й Охрїм за
неї заступився. На нього наскочили барбоси й потягли
його в холодну. — Бабка Юстинка глибоко зідхнула й
додала: — Потягли за ноги, як скотину... Дивись, Бори-
се, щоб не схопили тебе.

— Дивитимусь, бабуню.

— Біжи, Борисе, верболозом, — сказала Ганнуса й
додала: — Я відпроваджу тебе трішечки...

— Лише трішечки, — згодився він. — А потім я
тебе...

Відійшовши трохи, вони взялися за руки й побігли
доріжкою на долину. На ній, під жовтою вербою, зупи-
нилися й якусь хвилину пильно дивилися один одному
в очі. Нараз сплелися руками й завмерли...

— Мені тяжко без тебе, — прошепотів Борис, але
Ганнуса його почула.

— Я завжди з тобою, — відповіла вона й поцілува-
ла його в руку.

— Зо мною... і не зо мною... — сказав Борис і поці-
лував її в щоку.

— Колись будемо разом... Зовсім разом, — сказала
Ганнуса. — Але нам так цілуватися не можна, як ти по-
цілував мене, бо ми не одружені...

— Це так... Вибач, — сказав Борис і поцілував її в
руку.

Вони знову сплелися руками й деякий час не ворух-
шилися. Потім Ганнуса торкнулася вустами його щоки
й, вирвавшись з його рук, швидко побігла доріжкою до
хати...

Борис поспішав долиною до своєї родини. Після зворушливого прощання з Ганнусею сумне довкілля знову обгорнуло його журбою і смутком, і Борис з важкими думками прискорював кроки.

Він ні на хвилину не забував, що його долина з вербами, город, хата й господарство вже не належали йому. Але він, як здавалося йому, ще був зрслий зі своїм господарством і ще тримався його. А тому він не міг отак собі — легко розпрощатися з ним, відійти від нього й його забути. Тому він вирішив пробігти ним, кинути на нього звичним оком й оглянути, чи не відбулися в ньому якісь зміни.

Ці зміни він відразу відчув, як тільки опинився на батьківській, але не своїй долині. Довкола нього було тихо, ніби все принишкло й застигло. Яблуні й груші ніби вгнулися й стояли з опущеним гіллям. Та й доріжка, яка бігла городом до хати, ніби повужчала й дуже терла йому босі ноги. Причину цих змін він не тільки відчув, а й побачив, коли підійшов до своєї невеличкої пасіки (своєї, бо батька не було й пасіку треба було йому доглядати). Усі чотири вулики були розкриті й довкола кожного було зграсоване болото.

Борис збагнув відразу, що сталося з його вуликами, й підійшов до одного. Вулик був без рамок, порожній, і тільки на дні в ньому чорніла купка бджіл. Він зігнувся над вуликом і глянув глибше в нього. Всі бджоли були потоплені, недавно, пів години чи годину тому, бо на дні вулика ще стояла вода, а довкола нього блищало розграсоване болото з свіжими людськими слідами. Борис глянув у інші три вулики — в них було те саме. Дивлячись на все це, йому здушило горло, і він схопився за голову й зарідав.

Схлипуючи ще, він подався на подвір'я й глянув на свою не свою хату. Хатні двері були на замку. Від хати він кинувся до хліва. У відчиненому хліві корови не було. Він став на порозі й знову зарідав...

З-за стирти соломи з'явився сусід Яким Костур з побитим обличчям і головою, на яких запеклася кров. Оглядаючись довкола, він схопив Бориса за руку й якимось рипучим голосом сказав:

— Тікай звідси, Борисе! Швидше тікай!

— Я маю час — утечу, — сказав Борис з якоюсь не-самовитою одчайдушністю.

— Знаю, що ти втечеш, але тікай швидше, бо як схоплять і не приб'ють тебе, то розмалюють, як розмалювали мене. Ти ж уже не на своєму господарстві, а на панському, чи соціалістичному, як тепер називають панське. Бачиш, порожня твоя хата на замку, на подвір'ї, в коморі й у хліві пуста й ти також тут чужий. Тікай, поки вони не спіймали тебе на панському.

— А куди я тікатиму? — спитав Борис з холодною усмішкою. — Нема куди... тільки до своєї родини... на вулицю, яка також панська...

— Тікай до Зайчихи.

— До Зайчихи?

— До неї. Вона всіх вас прийняла в свою комірчину в другій половині хати. Вони вже там... з годину там...

Від цієї Костурової звістки в Борисовій голові прояснилося, і він глянув на сусіда з почуттям вдячності.

— А як же ви? — спитав Борис у нього.

— Ходжу ще, слава Богу, не соціалістичними, а своїми ногами.

— Я бачу... влада не поламала їх на городі. Як же було з вами в хаті?

— Всю поживу забрали. Та ще й людожери розвалили піч і під ліжком викопали яму.

— У вас, у бідняка?

— У бідняка. Вони підряд грабують. Куркулів же **нема** — повивозили минулого й позаминулого року. То **тепер** на нас накиннулися.

— Чи ви сховали щось?

— Сховав трохи, але цього не вистачить до нового.

— То що ж ви будете їсти?

— Молотитиму соломі, може щось знайду під нею. А там... побачимо... Тікай, Борисе, швидше до Зайчихи!

Борис вдячно махнув Костурові головою й попрямував крізь зірвану з завісів фіртку до Зайчишиної хати.

Надворі стелилися сутінки. На вулиці не видно було нікого, ніби в селі все вимерло...

В Зайчишиній хатині двері були на засові. Борис легенько постукав пальцем в маленьке поколене віконце й тихо сказав відчинити двері. Незабаром стукнув засув, двері відчинилися й Борис увійшов у сіни.

— Ми не знаходили собі місця, чекаючи на тебе, — прошепотіла мати, стискаючи йому руку. — Слава Богу! Слава Богу, що ти повернувся.

Борис притулювся до матері й тихо запитав у неї:

— Всі тут?

— Слава Богу всі, — відповіла паніматка Лукія й заплакала.

Борис здогадався чому й не питав у неї.

— Не плач, мамо, — заспокоював він її. — Ми врятуємося...

— Чим? Тим що заховали від людожерів? Врятуємося до Різдва, а потім?

— Врятуємося, кажу. — Борис сказав це з таким переконанням, що мати не могла не повірити йому.

Обоє ввійшли в комірчину. У правому кутку її, що виходив на подвір'я, горів зелений каганчик напроти старовинної ікони Божої Матері. Ні каганчика, ні іконку паніматка Лукія не могла захопити з своєї хати, отож їх принесла і причіпила в кутку Зайчиха. У цьому каганчику ледве-ледве блимало світло, тому в комірчині майже було темно.

Борис кинув по ній оком. У кутку, під лампадкою, стояв невеличкий столик. Уздовж стіни, що виходила на подвір'я, тяглася лава в кінці з діркою для кужеля. З другого боку під стіною була груба й коло неї невеличка плита на дві канфорки. Звичайно, в цій комірчині не було жодного ліжка й жодного стільця. На долівці була лише купа соломи, на якій сиділи похнюплені всі три паніматчині дочки. Сиділи мовчки й не рухалися, як мумії.

Паніматка Лукія й Борис також сіли на соломі й занурилися в свої думи. Сиділи отак довго й може сиділи б довше. Але зовсім несподівано для них відчинилися двері й у комірчину ввійшла в руках з макітрою господиня цієї хати Зайчиха. Борис дивився на неї й не вірив своїм очам. За один оцей день обличчя в неї ніби зсох-

лося, потемніло й укрилося глибокими зморшками, а чорне волосся всіялося сивиною.

— Оце принесла вам трішки кулешику, — сказала вона. — Ріденького кулешику, але такий я їм сама, щоб тим грабіжникам повсихали руки... Їжте на здоров'я, а завтра самі з їжею промишляйте...

— Спасибі, Одарко, — сказала паніматка Лукія. — Як же ви? Чи все у вас забрали?

— Все вимели й пограбували. І лежанку, антихристи, розвалили.

— Розвалили?

— Атож. Шукали в ній хліба. Шукали, але не там. — Зайчиха підійшла ближче до гурту й сіла навпочепки. — Я сховала від них у соломі чотири не вимолочені житні снопи, і не знайшли їх антихристи.

Це Зайчишене відкриття наповнило Бориса такою радістю, що він зірвався з соломі й обняв Зайчиху за шию.

— Змолотіть ці снопи якнайшвидше й збережіть святі зернини з них, як свої очі, і ви доживете до весни.

— Я так зроблю.

— Але молотіть їх у хаті. Молотіть уночі, бо впіймають іроди й викачають.

— Я вимолочу так і триматиму в хаті з півсклянки зернин, тільки на один кулешик.

Коли Зайчиха пішла спати, а Борисових сестер, після її кулішу, почало хилити до сну, Борис задумав цього вечора перенести поживу з недавньої своєї соломі до Зайчишиної, але вирішив робити це для безпеки без матері.

— Куди ти зібрався вночі? — спитала мати.

— Піду до Костиря — як він там, спитаю.

— Іди, але не через наш двір, а вулицею. Двором нашим тепер іти не можна.

Борис у знак згоди злегка махнув головою й вийшов з хати.

Надворі було темно. Густа темрява ніби влилася в село й затопила його. Борис скрадливо підійшов до Зайчишиного тину, що відділяв її подвір'я від вулиці, і присів біля нього. На вулиці панувала тиша, яка, здавалося,

міцно тримала в своїх руках докільця. Ще мить, і Борис переліз через тин, перепоз вулицею й ускочив у свій двір. Біля комори прилип до стіни й якийсь час прислухався. У дворі ніби все завмерло — і вітер, і шерех, і, навіть осіннє розпачливе ридання цвіркунів. Усе докільця неначе насторожилося, причаїлося, чекаючи чогось.

Ця напружена тиша віщувала Борисові успіх. Йому треба було лиш дістати порожній мішок і взятися до роботи. Не гаючи часу, він скрадливо торкнувся рукою до дверей. Двері в коморі були відчинені. Обережно ввійшовши до неї, запалив сірник і кинув по ній оком. Він відразу натрапив на порожній мішок, схопив його, за гасив сірник і тихесенько вийшов надвір.

Незабаром Борис уже був на скирті. Він похапки розкинув солому й почав витягати з солом'яного сховища своє добро. Перш за все він переніс мішечки з житом і кукурудзою. Потім повкидав торбинки з борошном, крупою й макуху в порожній мішок і за одним махом переніс його під Зайчишину солому до мішечків з житом і кукурудзою. З цими найдорожчими продуктами для втримання життя його родини він впорався так швидко, що сам собі не йняв віри.

Але зовсім інакше було з гарбузами й буряками. Йому здавалося, що в той час, коли він наважився йти за ними, хтось нібито проходив вулицею. Борис припав до тину й завмер коло нього. Він не помилився. Вулицею пройшли дві постаті, заглядаючи в кожний двір, не проминувши двору Борисового й Зайчишиного. Борис відразу збагнув, що це були свої секоти, які перевіряли, що діється в господарствах після викачки хліба.

Перечекавши цю халепу, Борис кинувся до буряків і гарбузів. Це була довга й тяжка робота, яка, здавалося йому, вимотала з нього всі сили. Але коли все це добро склав у нову солом'яну діру, накрив соломною й утоптав її, то, зсунувшись на землю, став на коліна, тричі перехрестився й поцілував землю...

Коли він з'явився в комірчині, його сестри вже спали, а мати, впустивши його до хати, знову сіла на соломі й затулила долонями своє обличчя.

— Ти дуже блідий, — сказала ледве чутно мати. — Щось недобре почув у Костура?...

— Я не був у нього, — прошепотів він. — Я переніс їжу з нашої соломи до Зайчишиної. Але не кажи моїм сестрам про сховище. Ти знаєш, чому. Якщо будуть голодні, то все відразу з'їдять. А там треба буде стільки їсти, щоб не вмерти. — Він підняв долоні з матиного обличчя і сказав їй:

— Ми врятовані, матусю...

У нього з радості виступили на очах сльози. Пані-матка Лукія нічого не відповіла, а лише схопила руками його за ший і ніжно й довготривало поцілувала в голову.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Ще перед викачкою в колгоспників і в індивідуальників³³⁾ хліба з В'язівського району вийшов наказ, щоб селяни не виходили з сіл і сиділи в своїх хатах. Також районний уповноважений ГеПеУ Давид Резнік попередив на зігнаній сходці селян, щоб вони гуртом не збиралися, і що впійманих каратимуть смертю. Разом з проголошенням цього наказу почали в селі ходити озброєні ватаги з прибулих і своїх — представників районної і сільської влади. Тому залякані селяни показувалися з хат тільки, щоб доглянути своїх тварин і домашню птицю, якщо ще таке було в їхніх господарствах.

Ці несамовиті накази найбільше були спрямовані до тих, що були в советської влади на чорному списку, в першу чергу до паніматки Лукії і її родини. Тому після викачки хліба й конфіскації отцевої Никифорової і паніматчиної Лукіїної посілости, паніматка й її дочки показувалися з Зайчишиної комірчини лише щоб дихнути чистим повітрям. Мати й дочки також ублагали Бориса, щоб у цей небезпечний час не виходив у село, щоб бува не пропав, як пропали інші. Тому після страшної події в Антоненковому дворі й після останнього побачення з Ганнусею, він раз чи два вийшов на хвилинку з Зайчишиної комірчини, щоб зустрітися з сусідом Костуром або з кимсь з своїх однолітків і довідатися від них про останні сільські новини. Щодо Ганнусі, про яку він весь час думав, і щодо загрози, яка кожночасно могла впасти на неї — то мати також ублагала його не йти в цей страшний час до неї, бо бабка Юстинка жила недалеко від сільради, коло якої завжди вешталися свої й чужі комуністи й їхні вислужники.

Отож, вискакуючи на хвилинку з комірчини, Борис обома вухами прислуховувався про останні сількі по-

---

³³⁾ Комуністи, як уже згадувалося попередньо, індивідуальників принизливо називали і н д у с а м и.

дії. Десь з тиждень шаленіла в Світлому соціалістична викачка хліба, а з хлібом усієї поживи, що попадала червоним бригадам у руки. Цю небувалу в історії України й, можливо, в історії нашого світу викачку щодо її бруталності селяни назвали соціалістичною тому, що під час колективізації й після неї, це слово підкладалося під усе. Соціалізм, соціалістична власність, країна будуючого соціалізму або розкрадання соціалістичної власності — це слово, тобто — соціалізм у різному відмінюванні вживали всі партійно-советські представники.

У кожному разі протягом тижня прибулі й свої будівники соціалізму викачали в світлянських селян усю людську поживу, а також раніше чи пізніше на тиждень це саме вчинили в навколишніх селах. Усе це вивезли в районіві й обласні зерносховища, позамикали їх на кілька замків, щоб ключі були в кількох гепеушників, поставили коло зерносховищ озброєну варту й повернулися на свої місця. На своїх місцях всілася світлянська влада з постійною підтримкою міліціонерів і гепеушників із В'язівського району. Раз чи два на тиждень приїжджали в'язівські вожді для інструкцій.

Після тотальної викачки в світлянських селян хліба й усієї поживи залякані й прибиті горем люди поволі почали виходити з хат, щоб, перш за все, вивідати, що з ким сталося. Також і Борис, десь за кілька днів, не витерпів і вийшов з комірчини. Перш за все він пішов до свого ровесника Олешка Вареника, Петрового брата, якого відвезли до Резніка. У зв'язку з братовою пропажею, Олешко палав гнівом до советчиків і не тільки не боявся відверто говорити з Борисом, але, навіть, з ним дружити. Тому Борис був певний, що дещо вивідає від нього про сільські події.

Це було вже одного з вересневих днів, з яких поволі, але без упину тікало літо. Борис ішов босоніж вулицею, щоб зберегти на зиму свої блаженські черевики. Було таки вже добре холодно в ноги, особливо в пальці. Тому він поспішав.

Тут і там у дверях він бачив людей. Деякі з них перетрушували й перемолочували соломку, що якось лишилася на токах, визбируючи зернини. Дехто перешукував кукурудзання, чи при чищенні кукурудзи не пропущено якогось щасливого качана, а ще дехто переглядав соняшникові голови, шукаючи не вибитої насінини.

Те саме робила Вареничка, чи Кондриха, як частіше називали її в селі, коли Борис вступив у її двір. Побачивши Бориса, Кондриха дуже жалісно залемтувала.

— Усе, голубчику, забрали, — проказувала вона слово за словом крізь ридання. — Забрали мого Петруся, а за ним півмішечка ячменю, торбинку соняшникового насіння на олію і, навіть, паляницю зі столу. Забрали все, тільки роти й зуби нам лишили. Ой, нещастячко наше, та ще й яке велике... Що ж ми їстимемо? Що їстимуть наші й сусідські діти? В усіх позабирали хлібець... Де ж тепер ми візьмемо його?...

Кондриха дивилася на Бориса своїм благальним поглядом, прохаючи поради в нього. Борис стояв мовчки, ледве тримаючи душу в тілі.

— Врятуємося, мамо, — відповів Олешко, знаючи, що цими словами не заспокоїть її.

— Врятуємося? Як?

— Підемо на поле. Може щось загублене знайдемо. Може картоплину, бурячок... А колосків то вже назбираємо.

Борисові пригадалася жінка, що збирала колоски на полі, як він ішов до Вишеньок, і сказав Кондрисі:

— За збір загублених колосків, картоплин і буряків на полі карають тюрмою або й смертю.

— За загублене... й нікому непотрібне — смертю?

— Воно не наше кажуть, а соціялістичне...

— Панське, як було в мого діда? — сказала Кондриха ридаючи.

Борис глянув на неї й співчутливо похитав головою. Олешко взяв його за руку й потягнув у хату.

— Дивися, що зробили бандити, — сказав він, показуючи Борисові розкопану під столом долівку. — Шукали хліба під землею.

— У вас?

— У нас. Вони ні на кого не дивляться, а давай хліб. У нас тільки вирили яму під столом, а в Костура розвалили піч і вирили яму під ліжком.

— Чи знайшли щось у нього?

— Чорта лисого знайшли. Я не знаю, чому вони валяли й копали в його хаті? Він же голий, як бубон... А в Івана Буржуя? Вдень Максим нагнав грабіжників сокирою. А вночі вдерлися в його хату гепеушники, схопили Максима й вивезли його у В'язівку. І досі його нема. І кажуть, що ніколи вже не буде...

— Я бачив, як Міша Резнік з своїми собачниками втузився вдень у Буржуєвому дворі. Але як уночі схопили Максима — не бачив.

— І добре, що не бачив.

— Це правда, — сказав Борис.

— Влада викачала хліб в усіх — у людей і в нашого начальства. Але наше начальство діставатиме харчі з району.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю.

— Від голови колгоспу Кліма Холода або його жінки — вашої родички.

— Ти вгадав, але мовчи, бо відітнуть їм язика.

— Не бійся, я не роззявляю рота де не треба. Хто ж це діставатиме харчі з району?

— Не знаєш хто? Обидва Круки, Хлистун, Вухатий, Задов, Холод, ну й може конюх і чередник і може ще дехто.

— А що інші будуть їсти — в першу чергу їхні комсомольці й активісти, які викачували в людей і в себе хліб? — спитав Борис, щоб довідатися, що Олешко скаже на це.

— Їстимуть, що попаде на зуба, — відповів Олешко, й сумно всміхнувся. — Я заховав трохи квасолі й гороху. Та ще до цього мама може вибере з соломи зернини. Цього їй, мені і Йосипові хватить на тиждень-два, а там побачимо... Я тільки думаю й думаю — навіщо в о н и морять нас голодом?

Це питання для Бориса було дуже небезпечне й Борис вирішив на нього не відповідати.

— Спитай у своєї мами, — сказав Борис. — Вона скаже тобі...

Після зустрічі з Олешком Борис пішов Костуровим городом і понад річечкою попрямував до Ганнусі.

На долині, якою він ішов, уже добре пахтіло осінню. Сонце вже не гріло, а тільки мляво пригрівало. Тому земля була холодна й у Бориса мерзли ноги. Посоловілим небом сунулися сірі непривітні хмари, осідаючи все нижче й нижче над землею. На височезних жовтих вербах по-осінньому крикливо каркали ворони. Та й дні вже коротшали, ніби їх десь на сході й заході обтинали.

У селі залягла здушена тиша. Не було чути людської розмови, лише час від часу там то там по кутках лилося жіноче ридання й дитячий плач і вереск. Борис, чуючи це, насуплювався і від болю в душі кусав губи, щоб цей біль спинити. Але біль не лишав його і, щоб хоч трохи його спинити, він прискорив крок і йшов швидше.

Сонце вже було над вербами, коли він з долини повернув на бабчин Юстинчин город. Зупинившись, він перш за все приглянувся чи нема тут якихось небажаних очей. Після цього підійшов до стирточки соломи. На подвір'ї не було нікого, і він відразу подався до хатини.

Сінешні двері в ній були на засуві. Він підійшов до віконця й легенько постукав у шибку. У віконці з'явилася Ганнуся, відбігла й відчинила йому двері.

— Швидше, Борисоньку! Швидше заходь, — сказала вона, засуваючи двері.

Борис здивовано глянув на неї.

— Чому ти вдень замикаєш двері?

— А ти не замикаєш?

— Під час викачки хліба замикав, а тепер ні.

— Тепер ні? — спитала Ганнуся.

— Тільки вночі, а вдень не замикаю.

Бабка Юстинка, що поралася біля печі, лякливо витріщила на нього очі.

— Замикай, хлопче, вдень і вночі.

— Викачка ж уже кінчилася....

— Одна кінчилася, а друга почалася, — сказала бабка Юстинка, заглядаючи до печі.

— Друга почалася? Як це?

— Голодні люди починають викачувати, — відповіла Ганнуся.

Борис пильно глянув на Ганнусю, а потім на бабку Юстинку.

— Не второпав? — спитала бабка Юстинка. — Свої починають грабувати.

— Свої?

— Авжеж. Подуріли з голоду й хапають що попадеться в чужих дворах, щоб заспокоїти рев шлунку. Цієї ночі в мене пропало дві курки. То ми з Ганнусею сьогодні впіймали останні три, що лишилися, і я їх зарізала. Візьми одну, Борисе. Колись матимете, то віддасте.

Борис мовчав.

— Візьми, Борисоньку, — сказала Ганнуся.

— У нас нема... й не буде чим віддати.

Борисова відмова не подобалася бабці Юстинці.

— То що? — сказала вона. — Бери додому й їжте на здоров'я.

— Дякую, бабуню! — сказав Борис. — Я думаю, що ви з Ганнусею поїли вже горох і квасолю, що сховали в пазухах, і ті картоплини й бурячки, що знайшли на городі.

— Поїли, голубчику.

— То до курочок не матимете приправи.

— Не матимемо.

Борис зиркнув на них підбадьорливо.

— Будете мати, — сказав він. — Ось тільки смеркне — принесу вам трохи борошна й ще чогось...

— Борошна?! — скрикнули обидві.

— Борошна...

Ганнуся захоплено дивилася на нього, потім обхопила його руками й поцілувала. Борис схилив свою голову до її обличчя, але зустрівшись з бабчиними Юстинчиними очима, почервонів і опустив голову до долу.

— Я вже йду, — прошепотів він. — Але я буду тут, як тільки смеркне.

— Я відпровожу тебе, — попрохала його Ганнуся.
— Трішечки...

— Гарзд, але трішечки... — згодився Борис і взяв її за руку.

Бабка Юстинка безпорадно похитала головою.

— Не заходьте далеко, — сказала вона благаючи. —
Перед вечором і ввечорі страшно ходити...

Ми посидимо на призьбі, — відповіла їй Ганнуся.

На західньому обрії, здавалося, у хмарі потопало сонце, встеляючи небо червоними бризками. Ганнуся потягла Бориса до призьби.

— Тут хтось може нас помітити, — сказав Борис.

— То так, — згодилася Ганнуся. — Найбільш боюся я Степана Хвалебного. Під час викачки в нас хліба він дуже приглядався до мене.

— Нічого не питав?

— Не питав, а тільки приглядався...

— То краще сядемо за стиртою соломи.

Обійшовши її, сіли ззаду між нею й кучугурою соняшникового бадилля. Ганнуся прихилилася до Бориса й пошепки сказала йому:

— Я скучила за тобою... так скучила...

Вона поцілувала його в руку й не дихаючи, немов би застигла. Бориса ніби схопило вогнем, і він, скорше інстинктивно ніж усвідомлено притиснув її до себе й почав палко цілувати її в уста. Потім відірвався й розгублено глянув на неї.

— Прости, Ганнусю... прости мені... — прошепотів він злякано.

О, ні! — спинила його Ганнуся. — Не говори цього... не говори...

— Я не помітив, як сталося це, бо я... люблю тебе... люблю, як сонце...

— А я тебе, як небо... бачиш?...

Вона схопила його обома руками за шию й цілувала, й цілувала його в уста з таким запалом і пристрастю, як оце недавно він її.

Борис, здавалося йому, горів, шепочучи:

— Ганнусю... Ганнусю...

— Весь час я думаю про тебе... Думаю й думаю, —

лепетала вона, безперервно цілуючи його. — Я не можу вже без тебе бути...

— І я, — відповів Борис. — То що ж нам робити?

— Я хочу, щоб ти був мій... Зовсім мій...

— І я хочу, щоб ти була моею... назавжди... Але як це зробити? Церкви нема ні в нас, ні в сусідніх селах. А до ЗАКС-у³⁴) в сільраду не можемо йти...

Ганнуса тримала голову в своїх долонях, потім нараз підняла її й сказала:

— Підемо до твого батька й він нас звінчає.

— Не звінчає, бо в Вишеньках також нема церкви.

— То звінчає нас у хліві.

Ці її слова викликали в Бориса велику радість.

— Авжеж! Якось мені батько сказав, що скрізь є церква.

— Нехай лише поставить нам хреста на голови й поблагословить нас ним.

— Не знаю, чи поблагословить, бо ми ж не повнолітні.

— Ми вблагаємо його, — сказала Ганнуса. — Чи можемо завтра піти до нього?

— Аякже! — відповів Борис. — Підемо! Раненько підемо...

Вони знову палко обнялися й, Борис, підвівшись, підвів її за руку.

— Іди, Ганнусю, до бабуні, — сказав він, а я спробую дістати вам борошна. Пересипите його в кілька торбинок. Залиште одну в хаті, а інші повтикайте на горіщі під стріху. Коли ввечорі бабуня пектиме коржі, то нехай два коржикки спече нам на дорогу.

Уже вechоріло, коли вони розійшлися. Як тільки темрява укрила подвір'я, Борис кинув оком на вулицю. На вулиці було порожньо — йому треба було поспішати. Отож вилізши обережно на скирту, він витягнув з солом'яної ями торбину з борошном і одного гарбуза. За топтавши соломною вириту яму, він по-котячому зсунувся з стирти і з врятованими життєдайними речами поволі подався до бабчиної Юстинчиної хатини...

---

³⁴) Взяти цивільний шлюб.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Паніматка Лукія вдосвіта радо проводжала Бориса до батька, не знаючи, чого Борис вирішив так несподівано його провідати. Про ціль своїх відвідин він вирішив їй сказати, як повернеться з Вишеньок додому.

У кожному разі Борис поцілував на прощання матір і сестер і подався звичною дорогою до Ганнусі.

Долиною стелився туман і повівав холодний вітер. Бориса не дуже пронизував холод, бо він був у батьковій старенькій куртці й черевиках. Але туманові він був радий, бо туман віщував соняшний день.

Коли Борис пробирався долиною до Ганнусі, село ще спало. Тільки зрідка виривався десь з хліва свинячий вереск або коров'яче ревіння й відразу ці пронизливі звуки захлинались. Борис знав, що це голодні селяни нишком різали скотину, щоб рятувати від голодної смерті своє життя, своїх жінок і своїх дітей. Різали вони свою скотину *н и ш к о м*, бо різати її можна було за дозволом сільради, і при тому половину м'яса з зарізаної свині чи корови треба було віддати державі...

Борис ішов, не зупиняючись, щоб якнайшвидше стрінутися з Ганнусею й ще до сходу сонця вийти з нею з села в поле. Переходячи з долини на долину, Борис помітив, як люди один по одному виходили з хат і шукали чогось на городах. Інші заглядали в порожні чужі двори, а ще інші заманювали собак, щоб гирлигою прибити й притягти додому. Борис дивився на це несамовите страхіття й не вірив своїм очам. Це голод... голод жене їх за життям своїм і чужим, городами й дворами... Це голод угнався в Світле... Від цієї громоносної думки він почав тікати, і не зчувся, як опинився на бабчиній Юстинчиній долині.

Ганнуса вже чекала на нього під жовтою вербою — на призначеному місці. Побачивши його в смутку, вона невесело всміхнулася й спитала в нього:

— Щось сталося з тобою?

— Сталося? Ні, — відповів він, не кажучи їй, що тількищо чув і бачив, щоб не псувати їй настрою.

Він узяв її за руку, і вони пішли долиною.

— Ми будемо разом увесь день... а може й два, — прошепотіла вона по-дитячому. — Кажі, мій любоньку...

— День... а може й два? — спитав Борис. — Ми весь час будемо разом. Весь час...

— Завжди?

— Я щодня приходитиму до тебе... а потім щось придумаємо...

— Я люблю тебе, Борисе... Так люблю!...

— І я тебе... і я тебе... — сказав Борис і, стиснувши їй руку, пішов швидше.

Уже зовсім розвиднілося, коли Борис з Ганнусею обійшли ставок, піднялися з балки вгору й вийшли обніжками, бо на шляху хтось міг напасти на них і причіпитися, чого вони вештаються позаранках. Що більше, Борис довідався в Костура, що після викачки хліба комсомольці частіше виїжджають верхи на конях у поле й ще більше полюють за ограбованими людьми, які шукають у полі колосків чи іншої якимсь чином утраченої поживи.

Незабаром, зі сходом сонця, наші подорожні ввійшли в Хмарівку. Це село, як і Світле, лежало в балці, і тому Борис і Ганнуса не пішли головною вулицею, а долиною, яка тяглася з обох боків між садибами.

Сонце вже пливло над деревами, сиплячи пригаслим осіннім промінням. Але з його піднесенням потепліло й Борис з Ганнусею роззулися. Обое зв'язали на черевиках шнурки й повісили черевики на плечах, щоб, таким чином заощадити черевики на зиму й не обмотувати ноги ганчірками.

Тим часом, ідучи далі долиною, наші подорожні помітили у Хмарівці те саме, що бачили у Світлому. Окутані примарою голоду люди шукали лопатами й сапами на городах загублені картоплини й буряки, а інші перемолочували й перетрушували на токах солому. Так само в Хмарівці чулися передсмертні свинячі й коров'ячі крики. Дивлячись на ці пекельні страхіття, як селяни називали

вали советські події, Борис і Ганнуся прискорили крок і швидше подалися з села в поле.

У полі вони побачили ту саму картину. У полі так само люди ходили по ріллі, полнюючи за загубленою живою. Це були переважно жінки. За ними гасали сільські активісти, немилосердно луплячи їх дрючками або стьобаючи батогами й плітками. Щоб не попастися їм у руки, наші подорожні далі обминали стовбовий шлях. Але це не врятувало їх.

Десь напівдорозі до чергового села їх несподівано спинив один з таких лютих людоловів. Він був з розвигненим волоссям, ніби зробленим з дроту, з круглою розчервонілою пікою й чорними маленькими очима, в яких здавалося горів огонь.

— Ви що — колосся шукаєте, — накинувся він на Бориса й Ганнуся. — Ми вам дамо колосся!

Барис кинув здивованими очима на небезпечного людолова з замашним дрючком і спробував якнайшвидше відчепитися від нього. Тому він спокійно відповів:

— Ми не йдемо по колосся, а по справі.

— Куди?

— У Вишеньки.

— Чого?

— До нашої бабуні.

— Звідки?

— З Світлого.

— Провалюйте, але не лізьте на поля й не судачте³⁵⁾ зі злодіями.

— Не будемо, — сказав Борис і, схопивши злякану Ганнуся за руку, швидше повів її.

Пройшовши кілька ограбованих советською владою сіл, десь перед полуднем наші подорожні ввійшли у Вишеньки. Розташовані на березі річки Буг, Вишеньки вважалися містечком, але ним ніколи не були. Бо в центрі Вишеньок жило лише кілька жидівських родин, що займалися торгівлею й політикою, а навколо них жили українські селяни. У Вишеньках Борис і Ганнуся пішли по-

---

³⁵⁾ Не розмовляйте.

вільніше, щоб трохи спочити, зрівноважитися і свіжішими з'явитися до батька, тітки Соломії й її родини, а пізніше може ще відвідати бабуню, дядька Миколу й тітку Настю.

Підходячи до тітчиного Соломіїного двору, Борис ще здаля помітив батька, що сидів біля хліва на камені. Увійшовши з Ганнусею у двір і зблизька глянувши на батька, від одного погляду Борисові стиснуло в горлі й на очах виступили сльози. Зупинившись, він дивився на батька й не впізнавав його. Це був кістяк з черепом, обгорнутий жовтою, порослою волоссям шкірою. Тільки десь у заглибинах сиділи живі блискучі очі. Отець Никифір, упізнавши сина, поволі підвівся. Борис підбіг до нього, обняв його й притиснув до себе. Батько також обняв сина й опустив свою сиву голову йому на плече.

Коли по хвилині вони опустили руки і, плачучи дивилися один на одного, отець Никифір сказав синові, що перше в цю найрадіснішу хвилину прийшло йому в голову:

— Ти снівся мені минулої ночі, і я знав, що ти сьогодні відвідаєш мене. — Він привітно глянув на Ганнусю. — Ти також, моя дитино, прийшла з Борисом відвідати мене?

Ганнуса соромливо всміхнулася й кивнула головою.

— Це Русальської онука — Ганнуса, — сказав Борис.

— Русальської? А що сталося з Ганнусею бабунею?

— Ганнусину бабуню ограбувала влада й десь вивезла її. А Ганнусі пощастило втекти...

— Горенько ж моє, — з тяжким смутком проказав отець Никифір. — То Ганнуса тепер уже без батька, матері й бабуні. Повна сирітка. Де ж ти знайшов її?

— На долині в верболозі. Цілу ніч пробула в ньому, і я знайшов її на другий день. Вона була голодна й холодна й перелякана до смерті. Чи так Ганнусю?

Ганнуса знову кивнула головою. Отець скорбно дивився на дівчину, весь час похитуючи головою.

— Де ж ти притулив її сину? — спитав він.

— У бабки Юстинки. Але я часто навіднуюсь до Ганнусі, бо я, батьку, не можу бути без неї... Не можу.. І так само вона без мене...

Отець Никифір глянув співчутливо на обох і сказав:

— Отак-то? Розумію...

Обоє дивилися на батька зрошеними слізьми очима. Отець Никифір зупинив свій погляд на Ганнусі.

— Скільки тобі років, дитино? — спитав він у неї.

— Шістнадцять буде, — відповіла вона майже пошепки.

— А тобі, Борисе... Скажи їй, скільки тобі років, щоб вона знала.

— Вісімнадцять буде...

Отець Никифір дуже сумно всміхнувся.

— Молоді ви та ще й зелені... сказав він, тяжко вимовляючи слово за словом. Чи можу я вас просити, щоб ви хоч трішечки достигли?

Борис увесь тремтів. Пропустивши батькові слова, він почав його благати:

— Любий наш батьку! Одружи нас. Ти ж лише один священик у районі та ще мій батько. Якщо не одружиш нас, то ніхто вже не одружить...

Ганнуса, що спочатку закам'яніло стояла, раптом ніби пробудилася й, підскочивши до отця Никифора, впа-ла перед ним на коліна.

— Одружіть нас, батеньку, бо ми пропадемо один без одного, — сказала вона плачучи. — Змилуйтеся... Лише покладіть свою руку й хреста на наші голови.

Вона схопила його за обидві руки й почала їх цілувати.

— Устань, любя моя доню, — сказав зворушено отець Никифір, підводячи її за руку. — Устань, я благословляю вас, бо не можу не благословити. Ідіть у мою хату, і я звінчаю вас. А тим часом я покличу свідків — сестру Соломію, шурина Свирида і їхніх хлопців, якщо вони вдома.

За кілька хвилин у хліві зібралися всі, крім Свиридових і Соломіїних хлопців, які зраня були на праці в колгоспі. Отець Никифір поставив молодят на коліна,

прочитав над ними кілька молитов, поблагословив їх хрестом і поцілував їх у голови. В кінці привітав їх з одруженням і побажав їм довгого й щасливого подружнього життя.

— Тепер, дітоньки мої, сідайте на мою постіль і відсвяткуємо весілля, — сказав отець Никифір весело всміхаючись. — Я маю шматок коржа, що принесли мені люди. А тітка Соломія принесе нам водички та й ми поведелимося.

Тітка Соломія крім води принесла цибулину й трішки солі в сільничці і в додатку з отцевим і Борисовим та Ганнусиним коржами всі п'ятеро почали справляти весілля. Отець Никифір, як і всі інші, веселився мовчки, і лише озвався після довгої павзи.

— Я так закрутився з вами, що й не спитав, як же вдома, в нашому Світлому?

Борис не хотів розповідати батькові, що сталося з його родиною, бо кволий тілом і душею батько міг не витримати цього. Він обійшов це до наступної зустрічі, сказавши:

— У нас діється, як у вас, як у всіх селах, якими ми пройшли. Советська влада вимела „метьолкою” все до порошинки... і люди ревуть усіма голосами. А найстрашніше діти — вони нічого не хочуть знати, тільки давай їсти.

Отець Никифір опустив голову й дивився в землю. Тітка Соломія вмилася слізьми й витерла їх почорнілою й порепаною рукою.

— Таке саме горе й у нас, — сказала вона. — Я оце йшла селом, то від жіночого й дитячого плачу умлівала... Навіть дітям не дозволяють збирати на полі колоски й усе інше, що якось там загубилося. Як упіймають їх, то карають, як дорослих.

— У нас влада вислала людей на поле визбирати колоски й віддати їх державі, — сказав Борис. — Тому світлянські люди не йдуть на поле колоски збирати.

— У нас пішли, і влада їх схопила й відвезла до ге-пеушників у В'язівку, — сказав Свирид.

— Чи повернулися вони додому? — спитав Борис.

— Ні. Очевидці кажуть, що тих нещасних постріляли у В'язівці на цвинтарі. Влада повідомила, що людям не можна ходити не тільки по полю, а й селом. Особливо гуртом ходити! Чому це?

Свирид запитливо глянув на отця Никифора.

— Щоб люди не змовлялися проти влади, — відповів отець Никифір.

Це дуже збентежило Бориса.

— Ми хочемо відвідати дядька Миколу, тітку Настю й бабуню Палажку.

— Ідть з Богом, але обережно, — порадив отець Никифір. — Ти, сину, йди вперед, а Ганнуса трохи далі за тобою. Можете в бабуні переночувати, бо в нас не можна... Влада не дозволяє мені людей приймати. Навіть своїх — рідних... А ми й не надивилися один на одного... — Він з тяжким і болючим смутком глянув на своїх дітей і додав: — Тож не буду вас затримувати в себе... і не можу випровадити вас із двору. Та й, мабуть скоро й не треба буде...

— Не треба? — зупинив його Борис. — Не кажи так, батьку...

— Можливо й так... Не треба буде виходити, бо дні мої раховані... Мені здається, що ми вже й не побачимося...

— Не кажи так, батьку, — зупинив його Борис удру-ге й, обнявши його, заривав на його плечі.

Отець Никифір якийсь час не зводив з нього сумного погляду. Потім глянув на Ганнусю.

— Іди до мене, моя доню, — сказав він лагідно до неї. Коли вона підійшла, він огорнув її й Бориса обома руками, здавалося так, як пташка огортає крилами своїх пташенят. Поцілувавши обох у голови, сказав: — Ідть, любі мої діти. Ідть з Богом і несть Його й мою любов з собою...

Він провів їх до воріт і, вклонившись їм за старим українським звичаєм, поволі почвалав до хліва...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Уже було по полудні. Сонце пропливло синім небом десь три чверті свого шляху й неначе почало втомлюватися. Його проміння падало на землю скісно й тому не було воно вже таке ясне й тепле. Що більше, на нього час від часу налітали, як сірі птахи, хмарини й ніби крилами затуляли його. Землею почала сунутися прохолода. Борис і Ганнуся йшли вулицею босі й почали мерзнути. Йшли кроків з двадцять один від одного пильно розглядаючи людські садиби.

Вишенські садиби були подібні на світлянські: порожні, зарослі бур'яном, з обдертими хатинами, обсмиканими й обваленими дахами й перекошеними вікнами. В деяких вікнах замість шибок були торби з соломою. Лише в одному чи в двох дворах Борис помітив по кілька курей.

Із цих дворів виглядали купки почорнілої соломи — залишки з доколгоспних запасів для годівлі худоби й для палива. На вулицях не виднілося нікого. Борис лише помітив кілька людей у дворах, які з'явилися, як привиди, з-за хат і відразу за ними зникли.

Нарешті на одній із вишенських вулиць Борис повернув у дядьків Миколів двір і незабаром також увійшла Ганнуся. Це фактично був не двір, а дворик з невеличкою хатою, а далі — на захід від неї — з хлівом і стодолюю під одним солом'яним дахом.

Дядькова Миколова колишня біленька хата була з брудними потрісканими стінами й обляпанями дощами й забрудненими мухами вікнами. Борисові було відомо, що ця руїна в дядьковому Миколовому дворі сталася тому, що дядько, тітка і, навіть, бабуня Палажка день при дні зранку до вечора працювали в колгоспі й не мали часу не тільки доглянути своє господарство, а й після тяжкої праці нагодувати своїх дітей і відпочити. Тому Борис вирішив не згадувати в дядьковій родині про руїну,

яка примостилася в колишньому дядьковому зразковому господарстві.

Увійшовши у дядьків двір, Борис і Ганнуся сіли під хатю на призбі. Незабаром до них підбігли дядькові Миколові хлопчики. Замурзані й обдерті почали до гостей ластитися й щебетати. Почувши це, з хати вийшла невеличка дячина Настя, а вслід за нею височезний дядько Микола. Одні й другі були здивовані. Дядько й дячина були здивовані, що не сподівалися таких гостей побачити, а Борис і Ганнуся, — що чекали пізніше на дядька й дячину з колгоспу, а вони ось уже вдома. А тут, відразу після них, і бабуня Палажка вийшла. Всі по черзі обняли Бориса, пильно приглядаючись до Ганнусі.

— Це моя дружина, — сказав Борис з гордістю статечної людини. —

— Твоя дружина? — спитали водночас усі разом і по черзі почали обнімати й цілувати її.

— А хто ж вас і де одружив? — спитав дядько Микола.

— Батько в тітки Соломії.

— Ти ж неповнолітній, як же ти міг одружитися?

— Я підросту...

— Гляди. А поки це станеться — люби її як сестричку...

Борис бачив, що дядько Микола не жартує і в знак згоди хитнув головою.

— Ти не нападай на мого внука, — сказала бабуня Палажка. — Женився, то, виходить, так треба... Ходить, гостоньки, в хату.

Дядькову Миколову хату, як і більшість українських хат, ділили сіни на дві половини. В одній половині жили — дядько Микола з тіткою Настею і двома їхніми хлопчиками. У другій меншій половині жила бабуня Палажка, яка, не дивлячись на свою сімдесятку, була повною господинею в своїй хаті. Самітне проживання старих людей було досить поширене в Україні, тому їхні сини й дочки на своїх батьків не гнівалися й не нарікали.

Ідучи в хату, Борис сказав:

— Спочатку ми з Ганнусею зайдемо до вас, дядьку Миколо, а від вас до бабуні й у неї переночуємо.

— Хай буде так, — згодився дядько Микола. — Заходьте в хату.

Усі зайшли. Бабуня Палажка якусь мить захоплено дивилася на Бориса й Ганнусю, потім глибоко зідхнула й подалася в свою половину хати.

Борис з Ганнусею сіли коло вікон на лаві, а дядькові й тітчині хлопчики — коло їхніх ніг на долівці, дивлячись на них, час від часу потераючи своїми рученятами свої ноги.

Тим часом Борис оглянув хату. Перед колективізацією дядькова Миколова хата, за Борисовим визначенням, була, як лялечка. Була світла, чиста, з побіленими стінами, з вимазаною долівкою жовтою глиною. Вся піч була розмальована півниками, які нібито стрибали по ній, готові зчіпитися дзьобами. Стіл під час обіду чи вечері завжди був накритий саморобною скатертиною, вишитою трояндами й маками. З лівого боку коло дверей стояв мисник, наповнений різним начинням. З другого боку обидві стіни були обліплені фотокартками з усіх рідних, а між стінами з кутка дивилися з старовинних ікон Ісус Христос і Матір Божа. Під ними день-у-день і ніч-у-ніч блимала лампадка, створюючи своїм тьм'яним світлом у хаті святощі.

Тепер, по трьох соціалістичних роках, усього цього не було, ніби хатою пробіг ураган, зруйнувавши й забравши все з собою. Найбільш Борис дивився на стіну з фотокартками, а також на куток з іконами. Картки були частково повідривані, а деякі пороздирані, а ікон Христа й Матері Божої зовсім не було. Борис з хвилину дивився на цю руїну й догадувався, як відбулася вона, але, щоб упевнитися, спитав у дядька Миколи:

— Що це сталося з вашими картками й іконами?

— Що? Я скажу тобі. — Дядько Микола підозріло глянув у вікно, чи не підслуховує хтось надворі. Потім вибіг у снін, глянув з дверей надвір і, пересвідчившись, що нема нікого, ввійшов у хату. — Тепер, Борисе, перед тим, як хочеш правду говорити, — сказав він, — то треба дивитися на задні колеса.

— Ще й як, — протягнув Борис поважно.

— Отож я скажу тобі, що сталося з картками й іконами... Поздирали й повикидали...

— Хто?

— Нові пани з своїми жандармами, — сказав дядько Микола дуже гнівно. — Шукали бандити хліба — не знайшли! — то перекопали долівку і, як бачиш, розвалили лежанку, подзьобали й обірвали картки й поламали й побили ікони?

— Подзьобали, поламали й побили?

— Авжеж! Підняли звірячий крик, що картки й ікони ідеологічно не витримані. Так само зробили в бабуни-ній хаті. Підеш і побачиш...

— Я не хотів би цього бачити.

— А чи в вас було чистіше?

— Так само, — відповів Борис дуже сумно. — У нашій церкві поломили й потоптали всі хрести й ікони й викинули на смітник. Беріть люди на паливо, сказали.

— І люди брали?

— Ні! Лежало все це на купі, і потім комуністи й комсомольці розтягли на паливо.

Дядина Настя все це слухала з заломаними від горя руками.

— Чи ваших селян так само ограбувала влада, як наших? — спитала вона крізь сльози.

— Так само, відповів Борис. — І підряд усіх. Але дехто щось там трохи приховав, а дехто, дурний, нічого...

— Нічого? — майже скрикнула тітка Настя.

— Нічого, бо не вірив, що їх грабуватиме їхня робітничо-селянська влада.

— Тепер вони будуть тарахкотіти зубами, — зауважив дядько Микола співчутливо. — А чи ти, Борисе щось приховав і твоя мати?

— Приховав... Усього потрохи.

Ганнуся, що сиділа весь час мовчки, ледве чутно сказала:

— А ми з бабунею Юстинкою не сховали нічого, бо бабуня була певна, що советська влада не обдере її.

— А вона, ця советська влада, й обдерла її, — сказав дядько Микола. — Якщо виживе твоя бабуня, то вже

буде певна, що советська влада ще не раз обдере її... — Дядько Микола додав, зіздхнувши: — Я сховав трохи кукурудзяних качанів для корови. Але тепер будемо теребити й самі їсти. Також маю на горищі в сіні кілька ячмінних і вівсяних снопів з-поза минулих років. Отож тітка Настя робить з цього зерна затірку, і ми помаленьку їмо її. Може хочете спробувати, бо ми більш нічим не можемо вас почастувати.

— Дякуємо, — сказав Борис. — Дуже дякуємо. Ми взяли з собою два коржі... і не голодні. Ви обідайте, а ми підемо до бабуні.

Як ми вже згадували, — бабуня Палажка, отцева Никифорова мати, жила через сіни — в другій половині хати. Їй, високій і стрункій жінці було сімдесят чи, навіть, понад сімдесят років, — вона й сама добре не знала. Але вона ще помалу рухалася і їй, — як казала вона, краще було самій життя дотягувати.

Коли Борис з Ганнусею ввійшли в її кухоньку, вона напередими підійшла до них і знову почала обох обіймати, як це було під хатою. Її смагляве обличчя відкрилося блаженною усмішкою.

— Діточки мої! Любесенькі мої, — лепетала вона. — Я так дуже чекала на вас і не могла вас, мої внучечки, дочекатися...

— А ось і дочекалися, — відповів їй Борис. — І ми вже тут.

— Та ви ж з дороги — зголодніли. Чим же я, пташеняточка мої, вас угощу. Вареничків і періжечків уже нема. Минулого року трохи заробила на панщині зеренця, та вдерлися антихристи й усе пограбували. Тепер покищо живу на жебранині в Миколи. Він дає мені трішечки кукурудзяного й ячмінного зеренця на затірку...

В кутку біля лави Ганнуса побачила відро з якимись чорними шматочками й запитала в бабуні Палажки, що то таке в відрі.

— Советський хліб, дитино, — відповіла бабуня Палажка.

— Советський хліб?

— Советський. Нашого вже нема, то ми їмо советський. Оце вчора я настругала в лісі дубової кори, накопала коріння, тепер додаю до цього жменю кукурудзяних зернин, зітру в макітрі й спечу хліба. А покищо спробуйте ячмінної затірки.

Борис нерішуче глянув на Ганнусю.

— Ми з'їли два коржики, бабуню, — сказала Ганнуся. — Вечеряйте, будь ласка, без нас...

— Без вас? — скрикнула бабуня Палажка. — Де б я вечеряла без вас, моїх внученят? Сідайте на лаві — по-вечеряємо, чим Бог дав, і потім укладемося спати. Сідайте.

Борис замішано глянув на Ганнусю й сказав бабуні:

— Дайте нам по ложечці й ми покуштуємо, що ви їсте.

Бабуня Палажка насипала затірки їм у два блюда, і коли вони з'їли, сказала своїм гостям:

— Лягайте, внучечки мої на моему ліжку, а я полізу на піч.

— На вашому ліжку? — спробував заперечити Борис.

— На моему — порожне воно. Восени й зимою ночами я вигріваюся на печі...

Бабуня Палажка вклала їх, як дітей, у ліжко, накрила рядом і, погасивши каганець, полізла на піч. Борис і Ганнуся вперше обнялися в ліжку й незабаром заснули міцним сном...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Коли Борис з Ганнусею вийшли з Вишеньок, то день лише пробуджувався. Осінь наступала з усіх боків, вітер гуляв по полю, вкриваючи стежки й дорогу осінньою прохолодою. Наші молодята йшли в черевиках і в застібнутих куртках. Ішли мовчки. Коли ж край стежки сідали відпочити, Борис схилив Ганнусину голову собі на груди й, обнявши Ганнусю обома руками, затаював подих і не ворухився. Так само Ганнуся сиділа тихо в його обіймах, слухаючи биття його серця.

Отак, відпочиваючи чи йдучи польовими стежками й дорогами, Борис увесь час думав про своє нове становище, становище одруженого, яке міняло його особисте й родинне життя. Думав, що йому тепер робити і як тепер йому бути. Та й Ганнуся дивилася тепер на нього зовсім по іншому, і цей любий і до млости приемний її погляд він відгадував. Під час останнього відпочинку під Світлим він сказав їй:

— Я люблю тебе й люблю маму — не однаковою, але однаково міцною любов'ю. Обох люблю... Дуже люблю... і думатиму про вас однаково. Не скривджуватиму ні тебе, ні мами... бо ви — моє життя...

Ганнуся з невгомною гордістю й любов'ю глянула йому в вічі, й з усієї сили схопила його в обійми й пристрасно цілувала його в уста, в обличчя в голову без кінця...

— Любий мій... любий мій, — шепотіла вона, задихаючись з радості...

На небі з хмар винирнуло сонце, обливаючи наших подорожніх своїм запізненням, але ще теплим промінням, і їм здалося, що довкола них стало світліше. І вітер, що дув їм у плечі, ніби втихомирився й почав до них ластитися. Коли вони ввійшли в світлянську долину, то їм стало ще ясніше й тепліше, і вони роззулися й попрямували далі босоніж. Обабіч них співали цвіркуни, ніби вша-

новуючи своїми останніми цьогорічними піснями молоденьке і злите палкою любов'ю подружжя...

Повернувшись у Світле, Борис не втаював ні вдома ні в бабки Юстинки свого одруження з Ганнусею. І це не було несподіванкою ні в одній, ні в другій хаті, бо в обох хатах цього сподівалися. Усі заздалегідь бачили, що в Бориса й Ганнусі цим закінчиться. Не міг же Борис, як вони говорили, залишити повну сирітку та ще й уті-качку на призволяще. Звичайно, Борис з цим погоджувався, але перш за все він одружився з Ганнусею, бо вони зрослися і ніби стали однією особою. Що так з'єднало їх, вони про це не думали, а думали лише про те, що одне без одного не можуть жити. Паніматка Лукія спочатку засмутилася була, що Борис роками не доріс ще до подружжя, але, згадавши, що вона давно вже визнала його за дорослого, заспокоїлася. А ще коли Борис сказав матері, що він однаково піклуватиметься нею й Ганнусею, то їй зовсім полегшало на душі.

Між тим Борис домовився з матір'ю й бабкою Юстинкою, що він тим часом перебуватиме якісь дні з матір'ю і сестрами в Зайчишиній комірчині й якісь дні з Ганнусею в бабчиній Юстинчиній хатині. Ганнусю не братиме до матері й сестер в Зайчишину комірчину, бо там нема де комірникам розгорнутися. Борис також не забував, що час був небезпечний для кожного в селі, а особливо для нього — священичого сина. Тому він цього ж дня, після повернення з Ганнусею з Вишеньок, признався їй про сховище бабчиної Юстинчиної поживи й показав їй його місце.

Пізніше, коли смеркало, Борис уніс матері й сестрам із сховища в Зайчишиній соломі гарбуз, два буряки й по черпакові борошна й житнього зерна й сказав їм:

— Оце маєте на тиждень. Їжте так, щоб вистачило вам. Буду пробувати, щоб ще щось додати вам до цього.

Обізнана мати з тріумфальним усміхом дивилася на Бориса, а сестри з радости просльозилися.

Борис сказав усім надобраніч і вийшов з хати. Цього разу ніхто не спитав у нього, куди він відходить...

Борис поспішав до Ганнусі, до своєї дружини, як він називав її в думці. Учора він провів з нею день у степу, а ніч у Вишеньках. І сьогодні пів дня, але йому здавалося, що давно вже не бачив її. Цієї ночі, як і минулої, він знову буде близько біля неї, сплететься руками з нею, притисне її до своїх грудей й завмре у сні до ранку...

У полоні цих думок і уявлень він усе швидше й швидше наближався до бабчиного Юстинчиного подвір'я. Незабаром постукав у віконце, і Ганнуся відімкнула й відчинила йому двері. Ввійшовши в сіни він обняв її за замкненими дверима, і, йдучи з нею в кухню, опустив з неї руки, щоб бабка Юстинка не бачила його й її в обіймах. Але бабки Юстинки в хаті не було, і Борис спитав у Ганнусі, де вона.

— Пішла до Федори дізнатися що діється в селі, — відповіла Ганнуся невиразно.

— Що діється? Ми з тобою бачили, що діється. — Борис помітив, що Ганнуся хоче щось сказати, але не зважується. — Щось сталося, Ганнусю?

Вона мовчала.

— Кажі.

— Не сталося, а могло статися.

— Що?

— Хтось ходив у нашому дворі. Заходив у хлів і в комору...

— Комора була замкнена.

— Він відірвав замок.

— Нехай відриває. У коморі було порожньо.

— Я боялася, щоб він не зайшов у хату.

— Чи він пробував зайти?

— Пробував, але двері були на засуві. Він поторгав і відійшов.

Борис задумався й потім сказав:

— Це погано, дуже погано. Голод морить людей і робить з них злодіїв.

— Я боюся сама бути в хаті.

Борис схопив її, ніби вже захищаючи її від голодних.

— Не бійся, — сказав він. — Я буду з тобою й обороню тебе...

Якраз постукала в віконце бабка Юстинка, і Борис впустив її до хати.

— Як ви тут, мої любоньки? — спитала вона.

— Чекали на вас, бабуню, — відповіла Ганнуся.

— А я в Федори була — казала тобі, як ішла до неї, — сказала бабка Юстинка. — Біда в селі, Федора сказала. Звіріють голодні люди. А найбільше ті, що купу дітей мають. Діти просять хліба й верещать, як вівці під вовками. А батьки — що? — віддали дітям усе, що в пазуху чи в кишеню сховали від советської влади, а також віддали й те, що під соломою визбирали. Тепер нічого дати, то стружать із дерев кору, копають коріння і сновигають по чужих городах, хлівах і хатах, щоб щось дітям підхопити.

— Хтось нишпорив у нашому дворі, як ви, бабуню, вийшли з хати, — сказала Ганнуся.

— У нас нічого не знайдуть, — відповіла бабка Юстинка.

— Та-ак! Але треба дивитися... — Це підказало Борисові, що прихованого ним у соломі не вистачить надовго, а тому треба щось робити, щоб збільшити цю поживу. Він вирішив відразу взятися за це.

— Я піду по хліб насущний, — сказав він. — Ви ж замкніть двері й підпріть їх стовпом, що його я якось приніс у сіни. Я довго в селі не буду.

— Не йди, Борисе, в ніч, — спинила його Ганнуся.

— Я мушу, люба, — відповів Борис. — Інакше ми не врятуємося від голодомору...

Як саме збільшити приховану поживу, щоб дотягнути хоч би до весни, Борис надумав порадитися з Наумом Черноусом — бригадиром колгоспу „Заможне життя” й відомим нам Мартином Квітницьким. Бригадир Черноус приятелював з Борисовим старшим братом Маркіяном, який кілька років тому виїхав з села й після того слід пропав по ньому. Обидва оці чоловіки були дуже практичні й, як кажуть, дивилися на сучасне становище обо-

ма очима. Безперечно, один і другий мусіли приготувати свої родини до смертельної небезпеки.

Ці думки не виходили з Борисової голови, коли він прямував долиною до Наумового Черноусового городу. Над Борисом і довкола нього було темно й майже непроглядно, особливо на зігзагоподібній доріжці, що виляса між верболозом. Над вербами й під ними було тихо, ніби позасинали міцним сном усі птахи разом з крикливими воронами. Тому, щоб їх не пробудити, Борис намагався йти скрадливими кішачими кроками. Після ограбування советською владою світлянського населення денні, а особливо нічні з'яви й ходіння викликали у влади підозру й таких людей хапали й відповідно розправлялися з ними. Борис, звичайно, не хотів попасти в подібні капкани, які в ці ненависні дні загрожували зникненням або й раптовою смертю.

Як не було, але Борис без перешкоди дійшов до Черноусового городу, потім схилом на подвір'я й тихесенько постукав до Наума в вікно. Наум за зачиненими дверима спитав, хто стукає. Борис назвав своє ім'я.

— Який Борис? — спитав Наум.

— Маркіянів брат, — відповів Борис тихо. — Не впізнаєте мого голосу?

— Впізнаю. — Наум відсунув засув і відчинив двері. — Заходь у хату.

Борис увійшов, і Наум знову засунув засув. Обидва ввійшли в кухню. Наумова кругловида молодиця щось у печі варила. Маленький їхній синок спав у збитій з дощок коробці, що була за люльку. Коли Борис приглядався до всього в хаті, молодий, вродливий Наум глянув на нього насмішкувато:

— Чого ти мордуєшся ночами? — спитав він примружуючи свої привітні карі очі.

— Прийшов до вас позичити розуму, — відповів Борис з легенькою усмішкою.

— Якщо ти не маєш свого, то чужий не допоможе тобі... Чи чув ти щось про Маркіяна?

— Не чув нічого. Всі ми думаємо, що його гепеушники схопили й вислали білих ведмедів пасти, якщо до-

рогою не вдушили. Батько з матір'ю думали панахиду по ньому відправити, але покищо відклали. Може він десь живе й колись покажеться...

— Може, — сказав Наум. — Чув я, що влада обголила вас і поселила на вулиці.

— Обголила й поселила...

— Знаю... І ви тепер в Зайчишиній комірчині...

— Добра жінка приютила нас...

— Коли б не вона, то приютили б інші... І корову вашу потягнули.

— Потягнули... Навіть хліб зі стола... А в вулики на рамки води поналивали, бджіл потопили й рамки повитягали...

— І нічого не вдалося на чорний день сховати?

— Вдалося трохи, але цього не вистачить на довго...

— То що ж ви будете їсти?

— Оце я й прийшов порадитися з вами, що ми будемо їсти. Ви під носом були у влади й знали про чорний день раніше.

Наум почухав пальцями потилицю й журливо глянув на Бориса.

— У мене, бачиш, родина, — і я мушу думати про неї, — сказав він. — Але ... у вас також родина — без батька й Маркіяна, то я дещо вступлю вам... трохи кукурудзи...

— Які ви добрі, Науме, — майже вигукнув Борис з радості.

Наум кілька разів присадив його рукою.

— Не співай так голосно, Борисе, — вгамував його Наум. — Тепер не можна дуже розз'являти рота, бо всюди вилупилися московські очі й стирчать московські вуха. Кацапська комуна хоче заморити нас голодом, щоб ті, що лишаться, стали слухняні... й поволі зробити з них кацапів. Ти це сам знаєш — від батька, отця нашого Никифора...

— Знаю трохи... відповів Борис.

— Не забувай цього... Отож кажу тобі, що дещо вступлю вам... трохи кукурудзи... Минулого року я не почиствив кукурудзяних качанів і склав їх у стодолі на го-

риці й накрив соломою. Вони й пригодилися цього року. Порятую ними й вас і ще кількох людей...

— Ви дуже добрі, — сказав Борис тепер уже майже пошепки.

— Усі ми добрі крім кацапської влади й наших почервонілих собачників, і мусимо помагати один одному — хто чим може. Взавтра я почищу кільканадцять кукурудзяних качанів і візьмеш їх увечорі. Але йди до мене так, щоб ніхто не помітив тебе. Навіть повзи моїм городом для безпеки...

— Мене ніхто не помітить...

— Тепер ночі темні, але бережися... А покищо тримай кишені — насиплю тобі трохи кукурудзяного зерна на завтра... — Він насипав склянкою Борисові в дві кишені й сказав йому: — Тепер вилітай... думаю, що ти потрапиш додому...

Борис тріумфував від свого надзвичайного успіху. Але перед тим, як перенести свій скарб у кишенях додому, він, згідно з попереднім задумом, подався до Мартина Квітницького. Цього чоловіка Борис вважав за дуже розважливого, і якщо нічого не дістане від нього, то матиме якусь небуденну пораду! Тому Борис, за Наумовою порадою, переповз вулицю на другий її бік, а потім так само проповз колишнім своїм церковним городом і таким чином, опинився на Мартиновому подвір'ї.

Мартин Квітницький, як ми вже знаємо, жив напроти сільради, відгородженої від неї дощаним тином. З Мартинового боку сільраду затуляла скирта соломи, а далі на захід — вишневий садок. Борис постукав у заднє кухонне вікно з городу. Крізь це вікно Борис побачив, як Мартин підвівся й вийшов у сіни. Незабаром Борис був уже коло сінешніх дверей. На Мартинове питання Борис назвав своє ім'я, і Мартин пустив його в хату.

У Мартиновій кухні крім Мартина й Фросини Мартинихи не було нікого. Їхні дочки вже спали в суміжній кімнаті, а син Гриць, ще не повернувся з села додому. Був, мабуть, десь на зборах, бо був комсомолец, якому з вини батькових протисоветських поглядів не дуже довіряли.

Але Гриць, як одного разу сказав Мартин Борисові, ліз туди, як порося в тин.

Коли Борис увійшов у хату, Мартин видивився на нього, бо якийсь час не бачив його. Мартин охоче приймав Бориса, бо Борис, як визначив він, був не з порожньою головою, а крім того міг зачіпитися за одну з трьох його дочок. Привітавшись радісно з Борисом, Мартин сказав:

— Дуже добре, що ти вскочив до нас — поговоримо трохи.

— Не маєте з ким говорити? — спитав Борис, показавши пальцем на Фросину.

— Маю, але хатне говорення це те саме, що товкти воду в ступі. Я ж не буваю між людьми. Фросина й дівчата також. Гриць, як витягнеш щось з нього, скаже, і то не все, навздогад. Чужий він нам, ніби не в нас родився... Я чув, що ти був у батька. Як він, отець Никифір, тепер?

Живе в сестри в хліві.

— Не в матері?

— Нема чим годувати сина старенькій... Недавно, під час молитви з людьми в лісі, советська влада побила його й після того заборонила йому виходити з подвір'я.

— А як з харчами в нього?

— Так само, як у нас.

— Що ж отець Никифір їсть?

— Що нишком принесуть миряни, бо їх карають за це.

— Людоїди, — сказав Мартин гнівно. — Чув я, що й вас ограбували до нитки й у чому стояли вигнали на вулицю.

— І ночували б на ній, коли б не підбрала сусідка Зайчиха.

— Чув я.. чув я й це, Борисе... Чи приховала щось мати на чорний день?

— Мати ні, але я приховав трішки...

— Трішки? Це погано, дуже погано.

— А в вас хіба краще?

Мартин загадково всміхнувся, а за ним так само Фросина.

— У нас? — відповів Мартин на високій ноті. —
— У нас — куди краще.

— Маєте запас на всю зиму?

Мартин знову всміхнувся загадково.

— Не мали ми з Фросею нічого, як і твоя мати, бо московські й свої бусурмани все вимели з комори й перекопали землю в хаті й надворі. Але тепер маю. На всю зиму маю.

— На всю зиму? — скрикнув Борис і, злякавшись свого викрику, затулив долонею рота. Якусь хвилину розгублено дивився на Мартина й пошепки спитав: — Як же це ви маєте? Скажіть... Рятуйте нас, Мартине Яковичу!

— Скажу, неодмінно скажу тобі, Борисе, — почав Мартин тихесенько, щоб тільки Фросина й Борис почули. — Скажу... і що казатиму, — слухай обома вухами. Гриша Крук і Ясько Хлисту́н, оті патентовані бандити, ти знаєш їх....

— Їх кожен знає, — ствердив Борис.

— Авжеж, Борисе! Отож ці два посіпаки не допустили червоних бригадирів до своїх засіків з пшеницею в коморах.... Про це похвалився мені знаєш хто?

— Не вгадаєш, Борисе! Ніяк не вгадаєш, — нарешті втрутилася в розмову Фросина.

— Не хоч вгадувати, бо не вгадаю, — сказав їй Борис. — Тому кажіть хто?

— Похвалився нам наш Гриць. Він з одного боку дурний, але з другого боку, часом буває, розумний.

— Ваш Гриць?

— А хто ж? Він якось побачив на власні очі, як Ясько й Гриша вночі милувалися пшеницею в своїх засіках... Та ще й до того харчеві картки дістали з району. Вони, кажу я своєму набитому дурневі Грицеві, виживуть, а ти, збільшевичений штурпаку, з голоду здохнеш, а коло тебе й ми, твої батьки, що тебе сплодили, й твої сестри, по-здихаємо". „Я не здохну, і ви не здохнете коло мене”, — сказав Гриць з небувалою твердістю. Отак сказав. І знаєш, що він утяв?

— Не знаю.

— Зараз будеш знати... Учора ввечорі він підхопив порожній мішечок і свердлик, підійшов ззаду до Гриши-

ної Крукової комори, вивертів у ній дірку й наточив з неї повен мішок пшениці. Після цього забив чопиком дірку й пшенишне золото приніс додому.

Мартин переможно зареготав, а за ним від сміху майже заверещала Фросина. Борис дивився на них захоплено, з розкритим ротом.

— Він просто геній, ваш дурний Грицько! — знову викрикнув Борис, затуливши долонею рота.

— Більше, — сказав Мартин, — бо сьогодні пішов удруге до Гриші Крука в гості. І ти, голубчику, так само спробуй сьогодні, бо взавтра буде пізно.

Борисові від зворушення, здавалося йому, не попадав зуб на зуба, як це буває під час морозу.

— Я спробую, — сказав він. — Звичайно спробую... але я не маю ні мішечка, ні свердлика.

— Нема, то буде, — сказав Мартин. — Почекаємо на Грицька. — він уже мусить бути вдома.

Незадовго після цього рипнули двері, і Гриць з сіней покликав тата. Мартин узяв у нього з рук свердлик і в сінешній п'їтмі спитав:

— Куди ти йдеш так пізно?

— Пізно? — відгризся Гриць. — Для мене — це як раз у пору. У десятій ми, комсомольці, будемо раду радити.

— Яку ж ви будете раду радити?

— Яку? До тебе грубошкірого вона не дійде.

— Не будь дурний... Я без тебе знаю, що ви раду радитемете, як полювати за голодними людьми.

— Може й так. Тому сиди вдома й не рипайся...

Коли Гриць вийшов з хати, Мартин сказав Борисові:

— Він у мене з одного боку розумний, а з другого — йолоп. Але треба терпіти — син же. — Мартин подав Борисові свердлик, чопик і мішечок, витягнувши його з-під лави. — Звідси, Борисе, йди до московського барбоса — Гриші Крука. Іди городами й підходь ззаду комори. Верти дірку в дошці з лівого боку, деь з півметра від землі. Як вивертиш, відразу підкладай мішечок. Коли мішечок трохи наповниться, то міцно заткни чопиком дірку, закинь мішечок на плечі й ушивайся... І знову —

йди городами... городами, щоб не попався людоїдам у зуби, бо загризуть на місці...

— Дякую, дуже дякую, Мартине Яковичу. — сказав Борис зворушено. — Ви врятували наше життя, і я не знаю, як можу вам віддячити за це...

— Не поспішай дякувати, — відповів Мартин з дружельбною усмішкою. — Подякуєш, коли пшеницю принесеш додому.. І тоді також не треба дякувати...

Борис у захопленні стиснув Мартинові і Фросині руки й, міцно тримаючи порожній мішечок, свердлик і чопик, поспішно вийшов з хати. Він діяв дуже швидко, відповідно з Мартиною порадою. Тому, десь за пів години, з Гришиної комори він мав пшениці більш половини мішечка. Завдавши з якоюсь надзвичайною силою цей пів-мішечок на плече й, час від часу відпочиваючи, поніс додому.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Поволі холодніло. Невблагано насувалася зима, яку голодні світляни заклинали, щоб її не було. До холодів, не дивлячись на заборону з самого Кремля „розкрадати соціалістичну власність” вони повизбирювали на полях і городах загублені картоплини, буряки й колоски. Поперемолочували на токах давнішню солому, бо до свіжої колгоспної на полі поставлені владою вартові не допускали. Повизбирювали на токах усі зеренця. Нарізали в байраці й у лісі дубової кори і її з кількома зернинами терли маконами в макітрах і пекли з цього чорного, як сажа, борошна хліб. У вересні й жовтні все це з вирізаними домашніми тваринами й птицями з’їли і з несамошитим страхом глянули голодові в вічі, який став на весь зріст перед ними.

Ніхто не хотів умирати цією тяжкою й немилосердною смертю. Щоб урятувати від голодної смерті своїх жінок і дітей, вдурілі чоловіки почали, де тільки можна було, виловлювати псів, котів, щурів і мишей, обдирати їх, різати на шматочки й варити з них юшку. Інші голодні пішли у В’язівку до зерносховищ — визбирати коло них розсипані зернини, але вартові — гепеушники їх брутально відгнали, а більш настирливих і впертих людей хапали й кидали до переповненої голодними тюрми. Ще інші чоловіки йшли на залізничну станцію, чіплялися до поїздів й таким чином мандрували до міст за хлібом і іншою поживою.

Але в містах їх чекало те саме, що мали вони в селі — ГОЛОД, бо в містах лише міське населення діставало хліб на харчові картки. Тому в містах одні нещасні падали з голоду, інших гепеушники хапали в закриті вантажні авта й вивозили у поле до спільної ями, а ще інші з останніми силами з нічим поверталися з міст до своїх сел померти разом зі своїми родинами.

У таку безвихідно страшну пору вийшов з дому світлянський коваль Іларіон Дудар, щоб якимсь чином урятувати свою жінку й дітей від голоду, від якого всі лежали, хто де впав.

Цей велетень був коваль і столяр не простий, а обтесаний, як казали про нього люди. Він був великий майстер на всі руки — робив вози, брички, справляв різні машини, підковував коні, робив дуже складні речі з заліза і, навіть, прецизні рушниці. Коли советчики лишали без хліба й поживи селян, то й не забули за нього. Після цього люди перестали заходити до нього, бо не цікавилися нічим, а тільки їжею.

Отож після державної грабіловки³⁶ світлянських селян в Іларіонову хату відразу вдерся голод. Іларіониха почала різати й терти в макітрі все, що попадало їй під руки — сіно, кору, залишки січки для коней, що їх два роки тому забрали до колгоспу, і все це в різному вигляді їсти. Але коли похолодніло й земля почала замерзати, то й цього не стало.

Коли сталося це, Іларіон був певен, що в своїх приятелів і знайомих нічого з поживи не дістане, бо всі ці люди, як і він, залишилися без неї. Тому він вирішив шукати порятунку в сільській владі, тобто — в сільраді, для якої завжди робив різні складні столярські й ковальські замовлення.

Це було ввечері, коли він увійшов у сільраду. В закопченій кімнаті вже горіла газова лампа. За облупленим столом з правого боку сидів на своєму місці Ясько Хлиштун — голова. Напроти нього Владик Вухатий — секретар. На лаві, під вікном два брати Гриша й Ніфонт Круки, а в кутку, коло другого вікна, що виходило на Васишине подвір'я, стояв Яша Задов. Усі вони, а особливо Гриша й Ясько, дуже крикливо кидали один на одного розпеченими словами. З Іларіоновим приходом вони замовкли, витріщивши невдоволено на нього очі. Перш за все за те, що він вдерся в сільраду, не постукавши в двері, що здавна було заведено головачами в сільраді.

---

³⁶ Так селяни по-вуличному називали викачку хліба.

Зблідлий і виснажений голодом Іларіон зачинив за собою двері й, затуливши їх своєю здоровенною постаттю, мовчки дивився в землю.

У сільраді запанувала мертва тиша.

— Чого тобі треба? — нарешті звернувся Ясько до Іларіона.

— Роботи, — відповів Іларіон, підвівши голову. — Якої небудь роботи, бо жінка й діти вмирають з голоду.

— Роби вдома, то не будуть умирати, — відповів Ясько. — А ти замість того, щоб заробляти в кузні, ходиш за жебраниною по-під хати. У нас хто не робить, той не їсть.

Іларіон зміряв усіх гнівним поглядом і зупинив його на Гриші.

— Чи ви здуріли? Я ж прийшов до вас за роботою. Давайте, бо поб'ю вас, як гадюк.

Він весь здригнувся від гніву й, заскреготавши зубами, стиснув свої кулачища. Усі боязько переглянулися, а Гриша засунув руку в кишеню й схопився в ній за револьвера. Ясько підвівся й, підійшовши до Іларіона, легенько присадив його рукою.

— Чого розпалився? Тихше! Ми маємо роботу й дамо її тобі.

— Маєте? — спитав Іларіон схвильовано, і гнів зійшов із нього.

Ясько переглянувся з Гришою й Ніфонтом, показавши їм поглядом і виразом обличчя, що з небезпечним Іларіоном треба покінчити. Ті в знак згоди махнули йому головами.

— Маємо, — відповів Ясько Іларіонові й звернувся до Ніфонта. — Слухай, Ніфонте! Візьми молоток і цвяхи й поведи Іларіона до пожежної, нехай справить пожежну машину.

Ніфонт відразу здогадався про що тут ідеться й витріщився на Яська.

— Иди, чого стоїш? — сказав Ясько. — Візьми з собою свічку, сірники й молоток і покажи Іларіонові, що йому робити.

Не відважуючись самому кінчати з сильнішим від нього Іларіоном, Ніфонт вагався далі.

— Дайте мені свічку, — сказав Іларіон, — і я сам погляну, що бракує там машині.

— Ти сам, Ларіоне, нічого не побачиш, — обізвався Гриша і з притиском сказав Ніфонтіві: — Рухайся! По-веди чоловіка й покажи йому біду в машині.

Ніфонт насупився й почервонів від люті.

— Ти краще знаєш, де там біда, то йди з нами й покажеш.

Ясько, який мовчки міряв очима непокірних братів Круків і велетня Іларіона, зразу смикнув, що обидва брати не відважуються на одинці „втихомирювати” небезпечного Іларіона. Отож, щоб часом Іларіон не „втихомирив” когось з Круків, треба було всім іти.

— Я найкраще знаю, і я Ларіонові покажу, — сказав він до братів Круків і Яші Задова. Може треба буде підняти машину, то всі ми разом піднімемо її. Візьми, Ніфонте, молоток і цв'яхи. Ходімо... а ти Владикку лишайся в кімнаті...

Один за одним вийшли два Круки, Хлистун, Задов та Іларіон з сільради. Позаду — сільрадчики, а попереду — Іларіон. Усі попрямували до пожежної, яка впиралася західньою стіною в Васишин тин, а північною — в Мартинів.

Надворі вже добре потемніло, на вулиці перед сільрадою не видно було ні душі. Голодні й залякані люди сиділи в замкнених хатах, бо в Світлому вже тривали злодійства, що їх чинили збожеволілі люди від голоду. Тому коло сільради рухалося лише п'ять осіб. Іларіон ішов попереду, за ним Ніфонт з молотком і незасвіченою свічкою в руці, а далі Гриша з револьвером у кишені, Ясько й Яша.

Підійшовши до відімкнених дверей, Іларіон відчинив навстіж обидві їхні половини, ввійшов у середину і став при вході. Коло нього зупинився Ніфонт і засвітив свічку. Підійшовши до машини, сказав Іларіонові:

— Гляньте на пожежну машину.

— Дай свічку, то гляну, — відповів Іларіон спокійно. — Без свічки я нічого не побачу.

При світлі свічки цей велетень виглядав ще з жовтішим і більше осуненим обличчям, але в очах з великою рішучістю зробити з пожежною машиною діло й щось дістати за це для порятунку його родини й його самого.

— Давай свічку, не затримуй, — сказав він, протягаючи до Ніфонта руку.

Ніфонт запитливо глянув на Гришу й Яська. Ті махнули руками віддати Іларіонові свічку, і Ніфонт віддав.

Перевіривши пальцями головні частини в верхній половині пожежної машини, Іларіон зміряв поглядом кожного з його панів і сказав розчаровано:

— В машині все на місці, і нічого їй не треба.

— Нічого? — спитав Ніфонт. — А ви гляньте нижче й побачите, що щось їй треба.

— А чого ж, — погодився з ним Іларіон. — Можу глянути.

Віддавши свічку Ніфонтові він став навколішки й зігнув голову, щоб просунути її під машину. Але в цю мить над його головою розмахнувся в Ніфонтових руках молоток і замість голови, яка з непередбаченою для Ніфонта швидкістю опинилася під машиною, трахнув Іларіона по правому плечі.

— Ви привели мене сюди вбити! — заревів Іларіон нелюдським голосом. — Не вийде цього, ніяк не вийде, товаришочки...

З його горла замість реву вискочив колючий сміх, який перетворився в якийсь божевільний регіт. У цю хвилину він шарпнув голову з-під машини, щоб схопитися й випростатися, але його з усієї сили рубнув Яша Задов по шії пругом лопати. Кров сикнула з Іларіонові шії Яші в обличчя, й Іларіонова голова гримнула об землю.

Усі четверо, які хвилину не ворушилися, невідривно дивились на нерухомого Іларіона. Десь за хвилину Ясько з Ніфонтом запитливо глянули на Гришу — що з Іларіоновим тілом робити.

— Він може ще встати, — озвався Гриша й сказав Ніфонтові: — Трахни молотком йому по башці!³⁷ — Насуплений Ніфонт дивився в землю. — Не трахнеш, боягузе! — Він вихопив з Ніфонтових рук молоток й, загнавши його в Іларіонову мертву голову, сказав братові: — Кинь цього контрреволюціонера в тачку й відвези на Мартинове подвір'я.

— На Мартинове? Чому?

— Треба прибрати Мартина.

— Мартина?

— Мартина, кажуть тобі! Бери тачку! Он у кутку...

— Ніфонт, дивився на брата з лютим гнівом. Гриша вихопив з кишені револьвера й спрямував його на Ніфонта.

— Бери тачку, сказано тобі, і вкинь у неї Ларіона. Рухайся! Яша допоможе тобі.

— Не наступай так на брата, — сказав Ясько.

— На нього треба, — відповів Гриша, — бо іншої мови він не розуміє.

Ніфонт люто блиснув очима на брата, підкотив тачку й удвох з Яшею положили Іларіонового трупа в тачку. Ще мить, і обидва — Ніфонт з Яшею — вивезли тачку з Іларіоновим трупом у сільрадський двір, а звідти повезли до Мартинового двору.

---

³⁷⁾ По голові

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Другого дня вранці Борис повертався від Ганнусі до матері й сестер і ще здалеку помітив Олешка, який швидко наближався до нього. Коли обидва зішлись, Борис спитав у Олешка:

— Звідки ти так рано біжиш?

— Звідти, звідки й ти — від Мартина.

— Я не йду від Мартина.

— Не йдеш?

— Ні. А що там у Мартина?

— Що? Мартин забив Ларіона.

— Мартин?

— Та так. Забив у себе на подвір'ї.

— Малий Мартин забив здоровила Ларіона? — спитав Борис, витріщивши з подиву очі.

— Так сказала влада й зігнала людей, щоб дивилися на вбитого Ларіона.

— А що зробили з Мартином?

— Що? — Гепеушники схопили його й повезли у В'язівку. Сам Резнік з Голдіним потаскали його.

— А як сім'я?

— Грицько, кажуть, утік самокатом, але за ним наші собачники погналися. Дівчата розбіглися, а Фросина билася об землю, дерла обличчя і рвала на собі коси. А хата Мартинова, сказав Ясько, буде вже колгоспна, і він замкнув її.

В Олешка від смутку покотилися з очей сльози. Щоб приховати їх від Бориса, він зігнув голову. Але Борис помітив їх.

— Не плач, — сказав він. — Ти нічим не допоможеш їм...

— Я хочу їм допомогти.

— Як?

— Може підуть до нас жити... в комору, поки знайдуть щось інше.

Борис з великим жалем махнув рукою.

— До вас?... Вони, мабуть уже, втекли з села, щоб їх людологи не схопили й не вивезли. Втечуть подалі з села до своїх родичів, чи ще кудись...

— Може... — згодився Олешко. — Ти думаєш, що Мартин забив Ларіона?

— А ти?

— Я не думаю.

— Не думаєш?

— Ні, бо на Мартиновому подвір'ї я почув від якоїсь жінки, що Ларіона вбила наша влада.

— Влада?

— Авжеж... Ця жінка сказала, що Ларіон просив роботи в сільраді, а наші звірі не дали йому й дуже розгнівали його... Щоб відчепитися від нього, вони зарубали його...

— Не пригадуєш, яка це жінка казала?

— Може пригадую, а може й ні...

— Василиха, що живе коло пожежної? — спитав Борис примружившись.

— Може вона, а може й не вона... Хто б вона не була, але не кажи нікому, бо розміняють її...

— Не скажу, — відповів Борис переконливо. — Я догадувався, що вона все бачила, але не хотів називати її тобі, щоб ти не роздзвонив по селі.

— Я не роззявляю рота де нетреба.

— Я бачу, що ти не один день ходитимеш з головою... Як у вас з їжею?

— Усе з'їли, що мама сховала в пазусі й матраці й те, що ми з братом Йосипом визбирали під соломою й у полі при місяці. Тепер доїдаємо гарбуза, що його приніс Йосип уночі.

— І більше не маєте нічого?

— Мали собаку й кицьку, але хтось украв серед ясного дня...

Борис мовчки дивився на нього.

— Сьогодні, як стемніє, то я щось принесу тобі. Чекай на мене під своєю хатою й не кажи про це ні матері, ні Йосипові...

Якраз вони підійшли до греблі й під нею розійшлися. Олешко вийшов на вулицю, а Борис помандрував далі долиною...

Борис ішов над річечкою, скованою нічними приморозками. Тому вона вже не дзвеніла й не плюскотіла, як це було весною й улітку, а, здавалося, замовкла й у задумі заснула. Борис зажурено дивився на неї. В його селі, і в інших селах, якими він сам, а потім з Ганнусею проходив, голод нестримно й міцно сплітався з холодом, охоплюючи все своїми смертельними шупальцями.

Ідучи до матері й сестер, Борис невідступно думав про нещасного свого приятеля Мартина й безталанну його родину. Він весь час відчував, що колись місцеві й районні советські хорти схоплять Мартина, але ніколи не сподівався, що в нього, колишнього бідного й безземельного селянина, візьмуть хату й усе в хаті та на господарстві й зтероризують і розженуть його родину. Борис вирішив цього ж таки дня по полудні зв'язатися з Мартиноюю родиною і, як треба — допомогти їй.

Тим часом Борис швидко підводився стежечкою з долини вгору Костуровим городом, але його, Борисові очі, не відривалися від своєї долини й г о р о д у, які вже були не його, а соціялістичні, чи панщизняні, як називали селяни пограбоване добро советською владою. В такому настрої Борис ввійшов у Зайчишину комірчину до своєї родини.

Хоч надворі тріюмфував сонячний день, але в Зайчишиній комірчині з двома маленькими віконечками було напівтемно й холоднувато. Мотря розпалювала солом'яними віхтиками грубу, а Ликера й Олеся лежали горілиць на соломі з спрямованими в стелю обличчями. Вони день і ніч перебували в хаті, бо на вулиці на них накидалися з брудною лайкою комсомольці й сільські активісти, не даючи їм ніде проходу. Селянам, які приймали їх, ці ж комсомольці й активісти загрозували арештом і висланням до „білих ведмедів”.

Борис з тяжким подихом глянув на них і спитав у Мотри:

— А де ж мати?

— Варить у Зайчихи куліш з твоєї пшениці.

— А вчора що ви їли?

— Учора їли гарбузову кашу з кукурудзою.

— І як?

— Як? — сердито обізвалася Олеся, підвівши з со-
ломи голову. — І вмерти не вмреш, і жити довго так не
будеш...

Ликера сумним поглядом погодилася з нею.

— І вмерти не вмремо і яюсь виживемо, — сказала
Мотря, дивлячись на Бориса з певною надією. — Ми ду-
же вдячні тобі, Боисе, за пшеницю й кукурудзу.

— Дякуйте моему щастю, а не мені.

— Ти маєш ще?

— Маю, але цього разу я принесу вам крупи й може
трішечки борошна й жита. Жито, перед тим, як варити-
мете, то розітріть у макітрі.

— Розітремо... — Мотря мовчки дивилася на Бориса
й нарешті сказала: — У нас була Кондриха... В неї
страшна біда — нема чого їсти...

— Знаю, — відповів Борис. — Я бачив Олешка...

— У них зовсім нема чого їсти, — з тяжким поди-
хом сказала Мотря. — Ні пилинки, ні шкуринки... — У
комірчину ввійшла паніматка Лукія з пшеничним кулі-
шем у горщику. — Правда, мамо, у Кондрихи зовсім
нема чого їсти?

— Нема, доню, — зауважила паніматка Лукія. —
Учора мали лише по гарбузовій скибочці! Думали з'їсти
собаку й кота, але хтось украв їх... Тепер у Кондрихи
безхліб'я. Йосип і Олешко падають з сил...

— Уранці я бачив Олешка, і він розповів мені про
їхню біду.

— У них велика... дуже велика біда. Я віддала Конд-
рисі пригорщу твоєї пшениці, що лишилася в мене. Їм
буде її на раз чи два з'їсти, а ти ще чогось підкинь їм.

— Ввечорі підкину... я пообіцяв Олешкові.

— Добре, дуже добре. Сідай на соломку поїсти з на-
ми кулешику.

— Дякую. Я поснідав у бабки Юстинки й Ганнусі.

— Вони мають що їсти?

— Не мали, але я подбав про них, — відповів Борис з гордістю статечної людини. — Увечорі я також про вас подбаю... А зараз піду до Мартинової хати на розвідини.

Паніматка Лукія спинила його своєю рукою.

— Не йди туди, — сказала вона. — Там уже нема нікого. Дівчата втекли з села, а Гриця витягли холодного й голодного з рова, велосипеда забрали, а його вигнали геть за село.

— А Фросина?

— Фросину зімлілу кудись забрали люди...

Паніматка Лукія насипала донькам кулішу, і всі вони мовчки почали снідати.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Якось незадовго після приморозків і холодних осінніх днів однієї ночі випав сніг, невблаганно покрити землю і примерз до неї. Цей сніг зовсім знищив у Світлому людські надії — знайти в полі, на токах чи на городах яку небудь поживу. Шукати поживу в полі, на стерні чи ріллі, як ми вже знаємо, кремлівські комуністичні володарі заборонили постановою від 7 серпня 1932 року під карою смерті, але гнані голодом одчайдушні чоловіки й жінки йшли на смерть, щоб знайти кілька загублених колосків чи картоплин для себе і для своїх знесилених голодом дітей, які вдень і вночі, задихаючись у риданні, просили їсти. Кількох одчайдушних батьків і матерів сільська влада впіймала на полі, тяжко побила й відвезла їх до району, звідки вони ніколи не повернулися додому. Після цього безстрашні батьки й матері виходили на розшуки поживи вночі на поле в руках з коменюками або з залізними коцюбками, сапами й сокирами. Звичайно сільські вожді боялися вночі зустрічатися з ними в полі, і тільки вранці гасали по селі й під терором допитувалися в людей, хто вночі був на полі.

Як не було, але з снігом полювання одчайдушних батьків і матерів на полі за загубленою поживою закінчилося. В багатьох хатах у селі матері повитягали приховані на чорний день дрібненькі залишки їжі, як голі кукурудзяні качани й засушені картопляні, бурякові й гарбузові шкуринки. Все це терли з січкою й половою, пекли з цього коржики, з великою ощадністю їх їли й одночасно стругали з уцілілих вишень, яблунь і груш кору. Ті, що не мали вже цього, то почали забивати своїх котів і собак і їсти їх.

Але в ці апокаліптичні дні сталася велика несподіванка: між голодними людьми поширилася чутка, що колгоспи негайно мусять здати державі з котів і собак шкіри. Це в голодному селі викликало величезний подив і страх,

бо, поперше, такого податку за советів ще не було, а по-друге коти й собаки були одні із останніх засобів порятунку від голодної смерти. Домашньої худоби й птиці в селі вже не існувало: хто з'їв, а в кого влада конфіскувала за не виконання хлібоздачі під час хлібовикачки. Доведені майже до божевілля люди бачили й ще раз переконувалися, що ця советська кампанія з котячими й собачими шкірами, як і інші кампанії, пляново й з розмислом вела українських непокірних селян червоною московською владою до загибелі...

Так і сталося... Якось одного дня перед полуднем Зайчиха повернулася з села й принесла в хату погану звістку.

— Чи знаєте ви, що робиться в селі? — спитала вона в паніматки Лукії й її дочок.

— Не знаємо, — підповіла паніматка Лукія. — Якщо скажете, то будемо знати.

— Антихристи ходять по хатах і списують котів і собак.

— Котів і собак?

— А кого ж? Кажуть, щоб усіх списаних котів і собак привели на заріз до горбатого Саші. Привели сьогодні. Якщо не приведуть, то влада ходитиме по під хати й цих нещасних котів і собак стрілятиме.

— Стрілятиме?

— Авжеж. Я зараз заб'ю свою кицьку, бо Саша заб'є її й не віддасть мені з неї м'яса. Еге ж! Поки ті антихристи не прийшли, то ви свою забийте.

— Свою?

У комірчині паніматчині дочки підняли крик і лемент. Зайчиха вгамувала їх піднятою рукою, благаючи:

— Забийте свою кицьку, бо за годину чи дві заберуть її у вас... Перехрестіться, забийте й сховайте в соломі. Вони в нас усе забрали, а тепер хочуть кінчити котами й собаками, щоб прискіпити голодну смерть. Чи ви бачите це?

— Бачу, — погодилася з нею паніматка Лукія. — Так само бачу, як і ви. Але кицьки забивати не буду.

— Ми не дамо тобі, коли б ти й хотіла, — сказала Олеся і з сарказмом додала: — Якщо бандити її візьмуть, то вона їм горлом вилізе.

— Не гріши, Олесю, — сказала засмучена Мотря.

Зосереджена в собі Ликера мовчала.

— Робіть, як хочете, — сказала Зайчиха. — А я своєї кицьки антихристам не віддам. Сама з'їм, або віддам Кондрисі, бо, кажуть, у неї вже почали пухнути ноги... — Вона пильно глянула на паніматчиних Лукіїних дочок і спитала в них: — Ви бліденько виглядаєте. Чому не вийдете на повітря?

— Не можемо, — відказала Олеся.

— Болять ноги? — спитала Зайчиха.

— Болять душі, — відповіла їй Олеся.

Зайчиха, не зрозумівши, про що йде, знизала плечима. Але їй на допомогу стала паніматка Лукія.

— Моїм дочкам советська влада не дає проходу. При зустрічі з лайкою кидається на них. А ще одне — в сусідніх селах, кажуть, збожеволілі від голоду люди полюють за людьми... Це може докотитися й до нас. Тому мої дочки сидять у комірчині й тому... у них болять душі...

Зайчиха сумно дивилася на паніматчиних Лукіїних дочок і тихо проказала:

— Тепер я розумію...

Десь незадовго після цього знадвору докотився в Зайчихину хату людський тупіт і задвигтіли в ній двері.

— Відчини! — почувся за дверима суворий голос. У хаті всі замовкли. — Відчини, мати твою... — знову почувся той самий голос, у якому паніматка Лукія розпізнала голос Яші Задова.

— Це Задов зі своєю зграєю, — сказала пошепки паніматка Лукія. — Відчиніть, бо розіб'ють двері.

— Нехай розбивають, — відповіла Зайчиха сердито.

Напасники гупнули чимсь тяжким у двері й, зірвавшись з завісів, гримнули в сіни. На порозі з'явився Яша Задов у супроводі кількох осіб, серед яких паніматка розпізнала Степана Хвалебного, Титка Мотуза й Павла Реп'яха.

— То ви не пускаєте советську власть у хату? — крикнув рудий Задов, гнівно зиркаючи в один бік сіней на Зайчиху, а в другий — на паніматку Лукію.

— Не пускаємо, — відповіла люто Зайчиха.

— Значить ви проти советської власті, бо ми советська власть! Га! кажіть?

— Значить ми проти вас, — сказала Зайчиха й моргнула паніматці Лукії, щоб та мовчала.

Задов відштовхнув її в бік і крикнув до неї:

— Де твій кіт? Давай його сюди! — Він перевів погляд з Зайчихи на паніматку Лукію. — І ти давай свого кота. Чого запишалася, як г...но під лопухом.

Паніматка Лукія здригнула від гніву, але мовчала. Стиснену атмосферу розрядила Зайчиха.

— Я не маю кота, — сказала вона.

— Брешеш! У нас записано, що маєш. Чи так, товаришу Реп'яше?

— Конечно, — відповів Реп'ях.

— То в такому випадку давай кота.

— Я маю кицьку, а не кота, — сказала Зайчиха.

— Нас не цікавить — кицька це чи кіт, аби в котячій шкірі. Титку, — сказав він Мотузові, який збирав котів у мішок. — Загляньно в Зайчишину хату й кинь її кицьку в мішок.

— Зараз загляну, — відповів Титко й намагався вже вскочити в Зайчишину кухню, але в цей саме час Зайчиха гримнула своїм тілом на поріг і загородила Титкові дорогу.

— Геть з моєї хати, падлюко! — заверещала вона на всю хату.

— Переступи через неї й візьми її кицьку, — наказав Яша Задов Титкові.

— Я не можу, баба штурхає мене ногами, — пожалівся Титко.

— Трахни її чоботом під бік і переступи, сказано тобі, — втрутився Павло Реп'ях. Рухайся! Чи ти спиш?

Титко стусонув чоботом Зайчиху під бік, переступив через неї, вхопив на припічку сонну кішку й кинув її у мішок. Коли він з'явився в сінях, Яша спитав у паніматки Лукії:

— Де твій кіт?

— В коморі, — відповіла паніматка Лукія.

Яша кивнув головою до Титка Мотуза:

— Піди візьми її.

— Я сама візьму, — поспішила сказати паніматка Лукія, щоб не допустити міхоношу до комірчини, в якій були її дочки. Не чекаючи згоди, вона вскочила з сіней у комірчину, винесла з неї кішку й віддала її Титкові.

— А де твій пес? — спитав у неї Яша.

— Не знаю, — відповіла паніматка Лукія. — Був і не стало...

— Як це не стало?

— Хтось украв... А може ваші схопили...

Гляди, — сказав Яша недовірливо. — Якщо помітимо твого пса, то зробимо те саме тобі що й псові.

Паніматка Лукія глянула призириливо на нього, але нічого не сказала. Тим часом Зайчиха підняла голову й, пильно дивлячись на напасників, промовила глузливо:

— І вам так буде, як котам і псам. Ми **разом** виздихаємо з голоду...

Степан Хвалебний, що весь час стояв осторонь, хотів її вдарити, але Яша Задов спинив його.

— Лиши її, вона й так здохне.

Червонобригадчики, не поспішаючи, вийшли на вулицю, де на них чекав віз з курячою кліткою, у якій було кілька котів і псів. Одні з другими не ворогували, лише злякано дивилися на своїх напасників. Титко Мотуз вкинув з мішка в клітку дві кішки, і напасницька згряя повернула до Никодима, колишнього отцевого Никифорового сусіда.

Як не полювали червонобригадчики за котами й собаками, але їм пощастило вполювати з усього села десь близько півтора десятка.

Кілька з них, як ми бачили, силою схопили, а кілька застрілили в дворах і на вулицях і забрали з собою. Решту кілька сотень котів і собак голодні селяни забили й або відразу їх з'їли, або заховали м'ясо на чорний день.

Про провал котячої й собачої кампанії дуже гнівно заговорила районна влада. Одного дня, десь перед по-

люднем, у Світлому з'явився газик з Ванькою Дубініним — новим уповноваженим ЦеКа ВеКа-Пе (бе), гепеушником Мішею Голдіним і міліціонером Биковим. По приїзді Ванька Дубінін скликав партійців і комсомольців на партійно-комсомольські збори й у першу чергу накинувся на Гришу Крука, обвинувачуючи його в зриві котячособачої кампанії.

— То ти смієш бути партторгом партійного осередку? Який же з тебе партторг, коли хахли роблять, що хочуть, а ти посвистуєш у свій наган і кліпаєш своїми дурнуватими очима. Коли б ти попав до Сталіна чи Кагановича в гості, то знаєш, що вони зробили б з тобою? Ввігнали б живим у землю! — Дубінін зупинився, щоб з люті передихнути. — Ввігнали б! А я даю тобі лише сувору догану з попередженням. Розумієш, що це значить? І так само тобі, Ніфонте!

Зблідлі брати Круки з собачою відданістю дивилися на Дубініна.

— Це значить, додав він до своєї промови, — що в подібному випадку в вашому селі мій наган говоритиме з вами. Второпали?

— Второпали... Аякже, — відповів покірно Гриша за себе, брата й за всіх..

Дубінін зміряв усіх своїм хижим поглядом.

— Ідіть геть... і по-большевицькому виконуйте свої завдання!

Вийшовши з Голдіним з сільради до газика, в якому чекав на них міліціонер Биков і шофер, Дубінін оглянувся й сказав Голдінові:

— Ми плянували позбутися якнайбільше неприборканих хахлів десь перед початком цієї зими. Це ми форсували, як ви знаєте, товаришу Голдіне, викачкою в них усієї людської поживи й постановою ЦеКа від 7 серпня цього року про найвищу кару за розкрадання соціалістичної власності.

— Це, значить, за збір загублених колосків і картоплин на полі, — уточнив Голдін.

— Правильно. Також ще наказом про конфіскацію в мішочників котів і собак, як останнього їхнього порятун-

ку. Але, як бачите, більшість цих мішочників розшолопала нас і трохи ними запаслася...

— Тому це брудне діло з голодом протягнеться довше і з меншими втратами, — додав Міша Голдін сумно.

— На жаль, вийшло так, — сказав Ванька Дубінін. — Але цього буде для них досить. Ті, що залишаться в живих, не думатимуть уже про приватну землю й самостійну неньку Україну...

— Обидва сіли в газик, і Дубінін сказав до шофера:

— Поганяй до товариша Яська Хлистуна — голови сільради.

Коли газик з надзвичайними гостями зупинився коло Яської Хлистунової хати, то Ясько зустрів їх з усмішкою від вуха до вуха й запросив їх у хату. Всі три советчики вийшли з газика й швидким кроком попростували в хату розквітлого голови сільради. Дубінінів шофер Назар лишився в авті, бо його власник — високопоставлений партійно-советський пан ніколи й нікуди не брав з авта з собою, тим більше в такому, як оце, випадку. Назар був абсолютно безправний раб, з яким його власник міг робити, що йому завгодно. Назар, звичайно, носив у своїх грудях цілу скелю ненависти до свого рабовласника, але нічим і ніяк не показував її, бо не хотів загинути смертю мухи. Тим більше він мусів терпіти своє рабське становище в цьому 1932 апокаліптичному році за шматок хліба, який діставав, як панів шофер, на харчеву картку. З цим шматком хліба він міг сам якось вижити й часом ще поділитися з кимось з голодних, які вже почали з'являтися на вулицях і дорогах. Тепер Назар похмурим поглядом відпровадив Дубініна, а з ним Голдіна й Бикова й уявляв собі, що за кілька хвилин станеться в Хлистунової хаті.

Тим часом Хлистун з дурнувато-рабською усмішкою пропустив своїх надзвичайних гостей у хату і з зігнутою постаттю сам ввійшов за ними.

У кухні вже поралася коло плити Хлистунова жінка Явдоха, огрядна, зовсім не подібна своїм виглядом на її дрібнокістного чоловіка з хлопчачим рожевим обличчям. На розжареній плиті в великій чавунній сковороді під-

скакували шкварки з нарізаного сала й посередині між ними шипіла яешня. В кінці кухні, під вирізаними з газет портретами Леніна, Сталіна, Маркса й Енгельса, стояв обдертий стіл з подряпаними й подзьобаними ніжками, накритий замість скатертини доморобним рядном. З одного боку стола, між ним і стіною, тяглася десь на два-три місця лава, а з другого боку й посередині по одному старорежимному стільцеві з дірками в сидіннях.

— Сідайте, дорогі товариші, — покликав Хлистун гостей до столу, показуючи рукою на стіл.

Ті довго не змушували себе просити, сіли вривавшись поглядами в портрети советських вождів.

— Та ти, субчику,³⁸⁾ бачу, зовсім наш, — сказав Дубінін захоплено Хлистунові, показуючи йому портрети. — З тебе мусять усі брати приклад. Чи так?

Явдоха кинула на свого чоловіка сердитим поглядом.

— Буває так, а буває інакше, — відповів Хлистун дрижачим голосом, спіткнувшись на останньому слові. Але замість нього закінчила Явдоха:

— То був мій куток, і Ясько забрав його в мене...

Дубінін запитливо глянув на Хлистуна, а потім на його жінку.

— Забрав? Чому це ти забрав? — звернувся він до Хлистуна й утелющився в нього своїми глибокопосадженими очима. — Я не зробив би цього.

— А я зробив, бо інакше ви не сиділи б тут, — відповів Хлистун і опустил очі, щоб не зустрітися ними з сердитими жінчиними очима.

Міша Голдін, пройнятий підозрою, витягнув шию, щоб, згідно з своєю поліційною професією, допитувати Хлистуна, але Дубінін спинив його.

— Не сиділи б? Чому? — спитав він.

— Бо тут моя баба понавішувала різних святителів, лампадок і понатикала свічечок, — пояснив Хлистун своїм панам і тихо додав до цього: — Вона не свідомо, вибачте їй...

---

³⁸⁾ Вуркаганське принизливе слово, подібне до нашого слова негідник.

— Вибачити їй, — спитав Дубінін з усміхом, дивлячись на Голдіна й міліціонера. — Звичайно вибачимо, бо вона, твоя темна половина прозріє, як і всі наші хахлушки.

Тим часом Явдоха з похмурістю в очах наклала в тарілки яєшні, поклала їх перед панськими гостями, як вона називала їх, і перед своїм чоловіком. Хлистуна нагнув голову під стіл і випростався в руці з пляшкою оковитої³⁹⁾. З холуйською усмішкою він хотів щось своїм панам сказати, але Дубінін зупинив його:

— А-ах ти ж прохвост!⁴⁰⁾ Де ти дістав таку царську шамовку?⁴¹⁾ А-а?

— У В'язівці в Райсоюзі.

— В Райсоюзі?! — викрикнули всі троє разом.

— Райсоюзі. Як тільки ви повідомили мене, що сьогодні загостите до мене, я чимдуж махнув до В'язівки, до мого партизанського братухи. „Рятуй, кажу, мене. Завтра в мене будуть великі гості. Чим же я їх зустріну? Хлібом і кашею, які дістаю на харчеві картки?” — А він відповідає: „Для них я з-під землі щось вирию...”

Всі троє гості розкотисто зареготали.

— І вирив? — спитав Дубінін, все ще захлинаючись.

— Аякже! „Дюжина яєць і кіло сала для них досить?” питає він. „Досить”, кажу, але питаю в нього: „Де це ти, сучий сину, дістав таку розкіш?” „У радгоспі. Тільки там ще можна дістати, бо крім них ніде курей і свиней нема”. — „Може пару яєць і шматок сала знайдеш для голови Райвиконкому?” питаю я. „Це свій — пешка”, — відповідає він. „Нехай рубає⁴²⁾ те, що дістає на картки...”

— Бачу, він у вас, цей голова Райсоюзу, свій птах, — зупинив Дубінін Хлистуна. — А чи він так само іншими турбується, як нами?

---

³⁹⁾ Горілки.

⁴⁰⁾ Мерзотнику, пройдисвіте.

⁴¹⁾ Їжу.

⁴²⁾ (Вурк.) По нашому їсть.

Витріщивши на нього очі, Хлистун, здавалося, застиг з переляку. Міша Голдін кинув на нього недобрим поглядом і штурхнув його під бік.

— Товариш Дубінін питає, чи цей голова Райсоюзу благословляє інших яйцями й салом?

— Інших?. Нікого! Оце тільки вас... — відповів Хлистун, загікнувшись від страху.

— І навіть не благословляє тебе? — спитав Голдін.

— Нехай Бог боронить... — пробував відкараскатися Хлистун від гепеушника.

— До чого тут твій Бог? — крикнув Голдін до нього.

— Це за старою звичкою, — сказав зовсім переляканий Хлистун. — Я невірющий...

— А чи посилає твій приятель в село своїм батькам? — домагався гепеушник.

— Ні! Він умре, а не піше, я знаю його. Він дуже свідомий большевик.

Міша Голдін далі хотів допитувати Хлистуна, але Дубінін нерешкодив йому.

— Він, той голова Райсоюзу, свій чоловік, Міша, лиши його, — сказав Дубінін з притиском і звернувся до Хлистуна: — Як почуваш себе ти, ваш парторг, голова колгоспу й конюх?

Хлистун второпав, чому Дубінін спинив Голдіна, бо він, Дубінін, притягнув з Москви свою жінку з двома дітьми, які не відмовляться поласувати райсоюзівським салом і яйцями. Тому Хлистуновому приятелеві нічого не загрозувало, і Хлистун спокійно відповів Дубініну:

— Ми всі четверо, дякувати советській власті за харчеві картки, відчуваємо себе непогано. Ми якось виживемо. Але як буде з Воронюком — заступником парторга, комсомольцями, колгоспними бригадирами й ланковими? Вони не виживуть, бо не мають харчевих карток... Як буде з ними?

Уповноважений ЦеКа і секретар В'язівського Райпарткому глянув суворо на Хлистуна.

— Це не твоє діло — виживуть, вони чи не виживуть, — сказав він, відрубуючи слово за словом. — Думай про

себе, свою жінку й дітей, щоб ти протягнув з ними до нового врожаю.

У Дубініна в глибоких западинах люто блиснули очі й на обличчі засіпалися впалі й бліді щоки. Він швидко й мовчки доїв рештки яєшні з шкварками. Тим часом Міша Голдін проколював Хлистуна своїми маленькими чорними й пронизливими очима.

— Таких ідіотських питань ти більше не давай уповноваженому ЦеКа, розумієш? І мені також...

Хлистун весь сплотнів і промовив тремтливим голосом:

— Звиняйте,⁴³⁾ якщо не так сказав...

— Ти мусиш їм говорити, — не спинявся Голдін, — що вони проживуть без карток, бо всі вони сховали хліб від советської власті...

Міша Голдін зопалу налив по пів склянки горілки й сказав Дубінінові:

— Вип'ємо за здоров'я товариша Сталіна.

— Вип'єм! — підтримав його Дубінін.

Хлистун глянув на пляшку — в ній на дні лишилося трохи горілки.

— Допийте до кінця, — сказав він гостям.

— Це ми лишаємо тобі, щоб твій розум не заснув у твоїй башці, — відповів йому Дубінін, ехидно всміхнувшись.

---

⁴³⁾ (Рос.) По нашому вибачте.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Ограбованим владою людям ставало від голоду так само темно вдень, як і вночі. У листопаді й у першій половині грудня, знеможені й знесилені вживанням тяжко-травленої їжі, здебільшого потовченої кори з соломною й різним бадиллям, люди почали пухнути. В першу чергу діти й підлітки...

Десь у першій половині грудня хтось постукав у шибку до паніматчиної Лукіїної комірчини. Паніматка Лукія варила куліш у Зайчихи, тому до віконечка підійшов Борис і гукнув до сестер:

— Чи знаєте ви, — хто стукає? Олешко!

Борис скочив у сіни, відчинив двері й, ухопивши Олешка за руку, втягнув його до комірчини. Побачивши його, всі паніматчині дочки схопилися й кинулися до нього. Його тяжко було розпізнати. Замість свіжого й веселого обличчя вони побачили опухле, подібне на якесь розбухле печене яблуко, з якого виглядали вицвілі сині очі з вибачливим поглядом. Знеможені недоїданням і змарнілі паніматчині Лукіїні дочки не вірили своїм очам, чи це він чи ні.

Вони бачили, що з ним сталося, але не питали в нього, щоб не завдати йому мук. Лише Мотря заломила руки й заплакала. Борис, дивлячись на нього, співчутливо, спитав:

— Чи ти їв сьогодні?

— Ні, — відповів Олешко з вибачливим поглядом, який не сходив з його запалих очей.

Він ніби осунувся й сів на долівку.

— А вчора? Чи ти їв вчора?

— Не їв.

— І позавчора не їв?

— Позавчора? Позавчора з'їв... — він зам'явся й опустив голову.

— Що ти позавчора з'їв?

— Мишу, — відповів Олешко й заридав, затуляючи долонями обличчя.

Борис обняв його за шию.

— Не плач, Олешку, — сказав Борис. — Це добре, що ти з'їв мишу, а то б не було тебе отут сьогодні. А як ти з'їв її — цілу?

— Ні, обібрав ножем і з'їв.

Він опустил долоні з обличчя й знову глянув на всіх з вибачливим поглядом.

— І після цього не їв нічого?

— Ні. Ходив по городах — усе позамерзало, все під снігом...

— А як твоя мати, як брат Йосип?

— Йосип пішов до міста за хлібом і досі його нема. Мати вже з тиждень не встає з ліжка. Дуже опухла. Пила лише воду, а оце вчора перестала пити...

В Олешка полилися з очей сльози, і він знову затулив долонями обличчя. У комірчину ввійшла паніматка Лукія з горням кулішу в руках.

— А це хто? — спитала вона, глянувши на Олешка.

— Олешко, — відповіла Мотря. — Покажи, Олешку, нашій мамі своє обличчя, нехай вона гляне на тебе.

Олешко не ворушився.

— Покажи, Олешку, — попрохала його Олеся. — Нехай побачить наша мама, як виглядає советський голод. Не встидайся.

— Я не встидаюся, а плачу, що довів себе й мою маму до цього...

— Ти довів? — спитала паніматка Лукія.

— Так, бо вірив владі й не сховав нічого.

Він розкрив своє обличчя й глянув на паніматку Лукію глибоко-запалими очима, з яких по опухлих щоках котилися сльози.

— Боже мій... Боже милостивий, — жажнулася паніматка Лукія. — Ти голодний... дуже голодний...

Олешко пильно дивився на неї, як дивляться ті, що шукають порятунку. Паніматка Лукія насипала в мисочку кулішу й подала її першому — Олешкові.

— Їж поволі дитино, — сказала вона. — Отак, одну ложечку кулішу... відпочинь трохи, а потім бери другу. Потім третю, щоб не пошкодити собі... Розумієш?

Олешко злегенька кивнув головою.

— Їж поволі, — продовжувала паніматка Лукія. — І щоранку приходь сюди підкріпитись... Більше не маємо чим тебе рятувати. Але раз на день досить буде, щоб ти вижив...

Олешко, дивлячись на паніматку Лукію, струсив головою й з радости заплакав. Усі паніматчині Лукіїні діти дивилися на матір з гордістю й безмежною любов'ю. У комірчині запала тиша — всі їли. Борис також, бо минулої ночі ночував з своєю родиною в Зайчишиній комірчині, щоб уночі забезпечити її черговим приділом. Коли всі попоїли, Борис сказав матері:

— Олешкова мати дуже опухла — ходімо до неї...

— Ходімо... зараз же ходімо, — відповіла паніматка Лукія.

Вийшли на вулицю втрійку — паніматка Лукія, Борис і Олешко, бо по одинці у Світлому ходити було небезпечно. Навіть у денну пору...

Ішли вони засніженою вулицею, якою останній раз проходив Борис минулої осені. На цій вулиці Борисові були знайомі всі двори і їхні господарі. Але тепер Борис не впізнавав у першу чергу самої вулиці. Минулими зимами вона була втоптана людьми й домашніми тваринами. Тепер була встелена незайманим снігом, як білим піском у якійсь дикій пустелі, лише з Олешковим слідом, зробленим годину тому від його хати до Зайчишиної.

У господарствах рідко де були тини. А нещодавно обрамовані двори білими акаціями, стрункими та дивовижними тополями й пишними кленами й берестами тепер дивилися на вулицю сумною порожнечою. Не маючи чим опалювати хат, бо вимолочена солома була „священною й недоторканою соціалістичною власністю”, голодні люди з плачем і стогоном вирубали в своїх садибах всі дерева — здирали з них кору на їжу, а облуплені стовбури спалили в печах. Дехто навіть почав здирати з дахів у хлівах сніпки на паливо.

Такою ж порожнечою повіяло з Кондришиного двора, коли паніматка Лукія, Борис і Олешко підійшли до Кондришиної хати. Коло неї не було тину від дороги. А двір був без дерев з великими кроквами на хліві, які, здавалося, ось-ось відірвуться від нього й полетять угору. Паніматка Лукія сумно оглядала двір, а Борис, кинувши оком у боки, спитав у Олешка:

— Хто це так обчистив ваш двір? Чи не сусіди?

— Ні, — відповів Олешко.

— А хто?

— Це — я... Але не свари мене... Мама замерзала, і я рубав по дереві, щоб обігріти її..

— І сніпки стягнув з хліва?

— І сніпки... Тепер уже кілька днів не палю в хаті, бо нема чим. А сніпки з хати не хочу стягати, бо тоді мама вже замерзне...

Пройшовши порожній двір, на якому крім незайманого снігу не було нічого, усі втрійку ввійшли в хатину. Розхитані в ній двері ніхто не лагодив, тому вони не приставали до одвірків. Борис пробував їх зачинити, але вони не корилися.

— Чи вони відчинені вночі? — спитав Борис в Олешка.

— Вночі? Ні, — відповів Олешко.

— А що ти робиш їм?

— Підпираю. — Він показав рукою в куток. — Он каменяка — вночі підпираю нею двері.

— А як ти притягнув її сюди?

— Ще з Йосипом, коли він тут був — притягнули з вулиці.

Олешко відчинив кухонні двері, і паніматка Лукія й Борис ввійшли в кухню.

Кондришина кухня займала півхатини, і вона була не тільки кухнею, а й спальнею й їдальнею. З правого боку дверей тяглася лежанка, а за нею була піч. Напроти лежанки — лава й над нею віконце, а далі — під стіною було залізне ліжко, на якому лежала Кондриха. Вона була вкрита рядом майже з головою й тому було видно лише її чоло з навислим сивим волоссям.

— Варваро! — звернулася до неї паніматка Лукія. — Варваро, чи ви чуєте мене?

Кондриха не відповіла. Вона не тільки мовчала, а й не ворушилася. Паніматка порівнялася з її головою, скинула рядно з її обличчя і, глянувши на нього, зі страху схопилася за голову.

— Боже милостивий, — прошепотіла вона, не зводячи очей з Кондришиного обличчя.

Воно було неймовірно здуте й порізане поздовжніми й поперечними зморшками. Усе на ньому ніби застигло, тільки в глибоких чорних западинах світилися й ніби рухалися її добрячі очі. Паніматка Лукія з глибоким смутком дивилася на неї, не можучи нічого їй сказати.

Тим часом у Кондришиних очах спалахнув якийсь потойбічний усміх, і вона ледве чутно промовила:

— Бачите, що сталося зо мною?

— Бачу, Варваро, бачу... відповіла паніматка Лукія й стиснула зуби й уста, щоб з них не вибухнуло ридання.

Обидві мовчали, пильно дивлячись одна на одну.

— Гляньте ближче на мене, я добре вас не бачу... — прошепотіли Кондришині потріскані уста.

Паніматка зігнулася майже до її обличчя.

— Я принесу вам трохи кулешику... й вам полегшає... побачите...

— Не полегшає, дорогенька моя, — вимовила вона ці слова з великою натугою. — Не полегшає... я вже на Божій дорозі. Розкрийте мене... й подивіться на мене. Не бійтеся, голубонько...

Паніматка Лукія поволі, дуже поволі, стягнула з Кондрихи рядно й Олешко, глянувши на матір, заридав на всю хату й кинувся з неї надвір. За ним, ридаючи, вискочив Борис... Паніматка Лукія з невимовним страхом дивилася на Кондриху, в якої все тіло було вкрите білими червами. Тремтючи від цього страшного видовища, паніматка насунула рядно на Кондриху до обличчя, три рази перехрестилася й поцілувала її в чоло.

— Прокажіть надо мною молитву, — почувся тихий і далекий Кондришин голос, — і перехрестіть мене тричі...

Паніматка Лукія проказала над нею „Отче наш” і тричі перехрестила її.

— Скажіть Олешкові, нехай і він перехрестить мене тричі, — знову почувся той самий голос.

Паніматка Лукія покликала його, і Олешко поволі підійшов до неї. Перехрестивши її тричі, раптом схопив свою матір обома руками за голову й, захлинаючись риданням, почав цілувати її в щоки, чоло й голову. Паніматка Лукія якусь хвилину дивилася на нього, потім відтягнула його за руку й пильно глянула на його матір: уста в неї не ворушилися, а в розплющених очах застигла горда й непокірна усмішка. Паніматка перехрестила-ся над нею й прошепотіла до Олешка:

— Твоя мама вже спочиває в Бозі... Там їй буде краще. Тому не ридай Олешку — ми з тобою. Щоранку заходь до нас і якось виживеш з нами. — Вона постояла мовчки й додала: — Влада довідається про смерть небіжки й вивезе кудись її у сніг у поле... Не ждять цього, а обидва швиденько загорніть її в рядно, витягніть у льох і завалить його...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ.

У Зайчишиній комірчині паніматку Лукію й Бориса чекала несподіванка. Вони побачили в ній незнайомого чоловіка, який мирно й привітно розмовляв з паніматчиними дочками. Зі змісту розмови паніматка відразу схопила, що цей огрядний і міцнозбудований чоловік походив з Вишеньок, у яких перебував отець Никифір. Вона привітала його й спитала в нього.

— Як же ви попали сюди?

— Від вашого сусіда Костура. У Вишеньках сказали мені, що советська влада до нитки ограбувала його, і я прийшов порятувати приятеля.

— Як?

— Я, бачите, не зовсім дурний був і перед викачкою хліба заховав усього потрохи. Ну й уночі приніс дещо йому.

— Йому треба... Ви бачили, як він і його дружина виглядають. В останньому місяці вони їли раз на день, а оце кілька днів тому почали їсти раз на два дні. І то — перепічки з порожніх потовчених кукурудзяних качанів з кількома кукурудзяними зернинами. А ви як?

— Тягнемо... щоб їм повитягало мізки...

— І до нового дотягнете?

— Спробуємо...

Паніматка Лукія далі не допитувалася, бо відчула, що він більш нічого про себе не скаже.

— А як отець Никифір — чи знаєте ви його?

— Отця Никифора? Аякже! Знаю я й усі люди знають його. Та якже не знати нашого божого чоловіка?

— Божого? — спитала паніматка Лукія, пильно дивлячись на дивного гостя.

— Божого, — повторив гість. — Він удень і вночі ходив до людей, а тепер удень і вночі люди ходять до нього.

— Ходять до нього?

— Авжеж. Наш божий чоловік ходив до людей у лісі і в поле. Ходив уночі молитися з нами, бо комуністи заборонили нам в селі молитися. А потім і в лісі впіймали, і божого чоловіка й людей покалічили. Не знали ви цього?

— Не знали, — відповіла паніматка Лукія.

Борис винувато глянув на матір.

Я знав, — сказав він. — Але батько просив мене не говорити цього вдома.

— Виходить ви знали, але не всі... То ж наш божий чоловік вже не ходить до людей, а, як я сказав вам, люди ходять до нього. Ходять ті, що ще не дуже опухли з голоду й моляться на колінах з ним у нього в дворі. І голодні діти, як горобці, злітаються до нього, і він віддає їм усі шматочки хліба, що йому хтось підкине з тих, що щось приховали від викачки. І все це відбувається в нього щодня й щоночі... і все це відбувається ніби мирно...

— Мирно? — спитала паніматка Лукія здивовано.

— Авжеж. Бо сільські советські володарі, що дістають харчі на картки, сидять під страхом у своїх хатах за замкненими дверима...

— А їхні гончі пси? — спитала Олеся, яка з цікавості підвела з соломи голову.

— Їхні гончі пси, — відповів гість, — що з кацапами, жидами й нашими виродками викачували хліб у бідноті, опухлі з голоду пішли молитися до божого чоловіка, а кілька з них простягнули вже ноги.

— У нас так само, — сказав Борис. — Наші головачі живуть з карток, а їхні гончі пси пухнуть з голоду. Олешко був у Баранюків і каже, що всі вони опухли з голоду.

— Це правда, — ствердив гість. — Наші гончі пси розбіглися й рятують себе як можуть від голодної смерті. А головачі, як я вже сказав, не рипаються зі страху. Тільки, як уночі влетять із В'язівки гепеушники й міліціонери, то з ними в поспіху вивозять мертвих на поле в яму. І після цієї, як вони кажуть, ударної роботи, в'язівські душогуби тікають до В'язівки, а свої душогуби ховаються швидше в хатах, бо збожеволілі голодні хапають людей і можуть їх схопити... Тому, як бачите, напівживі моляться мирно в отцевому Никифоровому дворі.

— Чи довго? — спитала Олеся, яка дуже уважно прислухалася до гостевої розмови.

— Поки не пришлють гепеушницький загін приборкати „контрреволюцію”.

Гостева розмова викликала в комірчині напружену тишу.

— Навіщо наші вороги нищать наших людей убивствами, вивозами, а тепер голодом, — спитав Борис у гостя, щоб довідатися, як він дивиться на це.

В комірчині запанувала ще напруженіша тиша.

— Навіщо? — відповів гість. — На те, щоб не було загрози відокремитися нам від Московщини. І ще на те, щоб усілілим нашим людям від голоду перестати думати про волю, свою незалежну державу й стати згідливими московськими рабами.

Усі дивилися на нього з подивом, як на якусь надзвичайну людину.

— Слухайте, — сказала паніматка Лукія, в якої від його відповіді забухала кров у жилах. — Ви нагадали мені кількох людей, які боролися за вільну Україну... Хто ви?

Гість глянув на паніматку Лукію з добросердечною усмішкою.

— Я той, — сказав він, — що прибрав з цього світу московського душогуба — товариша Льоньку Волкова.

— Мало, — зауважила Олеся.

— І до Дубініна й Різніка прийде черга, тому не сумуйте...

— Хто ж ви такий, — домагалася паніматка Лукія.

— Я сказав вам... і цього досить...

— То хоч скажіть, як буде з отцем Никифором?

— Не журіться. Він перетриває голод, якщо не схоплять його людолови.

Несподіваний гість подав усім руку з добросердечною усмішкою, яка не сходила з його обличчя.

Незадовго після цього Борис поспішав до Ганнусі. Ідучи до неї, він був напружений з настирливою думкою, чи в його відсутності не сталося щось з нею. Цього разу ця думка ще більше мучила його після того, як несподі-

ваний гість згадав у своїй розмові про полювання збожевільних від голоду людей за людьми...

Сьогодні, як завжди, Борис поспішав долиною, щоб непомітно дістатися до Ганнусі. Щось нестримно тягнуло його до неї, щось таке, чого він не відчував попередньо. Тому він сильніше налягав чобітьми на сніг, який здавалося, верескливо рипів під його ногами. Він відчував, що не лише цей сніг жалив його своїм рипучим вереском, а й жалили своїм хрипливим карканням ворони, що невпинно кружляли над величезною безлистою вербою, під якою синіла прорубана копанка.

З оцими поганими передчуттями він швидко пробився крізь сніг нагору до бабчиної Юстинчиної хатини й схопився за клямку в дверях. Двері були не замкнені — це дуже злякало Бориса. Він швидше взяв їх на засув і вскочив у кухню. У ній на ліжку лежала Ганнуся. Лежала нерухомо. Борис кинувся до неї, схопив її за плечі й почав трясти її.

— Ганнусю! Ганнусю! — крикнув він над її головою. — Що сталося з тобою?... Говори, Ганнусю!

Вона розплющила очі й, пильно дивлячись на нього, тихо проказала:

— Я хотіла вмерти... Навіщо ти розбудив мене?

— Навіщо? Щоб врятувати тебе, — відповів він, і з його очей бризнули сльози. — Я не дам тобі вмерти! Не дам... Що сталося, кажи?

Ганнуся з нестриманим страхом в очах дивилася на Бориса й нараз вибухла риданням.

— Бабка Юстинка пішла прати до копанки й не вернулася...

— Пішла прати? Коли?

— Вранці.

— І не вернулася?

— Ні. Я пішла по неї до копанки, але не знайшла бабуні. Тільки сніг утоптаний побачила й подумала, що хтось схопив бабуню...

— Схопив?

— Я так подумала... Голодні можуть і людей хапати...

Пильно дивлячись один одному в очі, обоє мовчали. Потім Борис схопив її в обійми й прошепотів над нею:

— Я умру без тебе...

— І я умру... коли тебе не буде, — відповіла вона...

То що ж нам робити?

— Підеш зо мною...

— Куди?

— Не знаю... Але підемо ввечорі, коли стемніє...

Борис підпер двері шматком балки й на кожний випадок поклав під дверима сокиру. Повернувшись до кухні, він сів на ліжко коло Ганнусі й узяв її за руку. Вона притулилася до нього, прошепотівши:

— Обніми мене... обніми обома руками. І тримай так, поки не вийдемо з хати.

Борис обняв її обома руками, міцно притиснувся своєю щокою до її щоки, і йому здалося, що їхні обличчя зрослися...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

У Світлому години, дні й тижні проходили в смертельній розпуці. У ці розпачливі дні опухлі люди лише зрідка з'являлися в своїх пустинних дворах, вишукуючи якимсь чином незнайдене чи пропущене зеренце під снігом у рештках збитої соломи чи у випорожненій протягом кількох колгоспних років stodoli. Але їх пошуки були марні, і вони з віхтями замерзлої соломи не йшли, а лізли в свої хати з надією порятунку.

Декого з тих, які зовсім залишилися без поживи, рятували чим могли сусіди, які встигли щось сховати. Але це також тривало недовго — десь тільки до Різдва за старим стилем, тобто до сьомого січня 1933 року. Але й перед Різдом були вже такі люди, що в тяжких муках опухли з голоду й задубіли в ліжках, на землі або на печач. У першу чергу вмирали діти, підлітки й чоловіки. Після Різдва московсько-комуністична голодна смерть почала вже косити людей, як колись, під час епідемій, косила їхніх прадідів і дідів чума й холера. Померлі голодною смертю не днями, а тижнями, лежали в неопалених холодних хатах часто з побитими вікнами й відчиненими навстіж дверима.

Влада, яку після викачки хліба не завжди можна було бачити, раптом під час людокосу з'явилася в селі й почала з міліціонерами ходити по хатах і робити списки мертвих. Ходило з міліціонерами лише кілька: брати Круки, Хлистун, Вухатий і Холод — ті, що діставали харчеві картки. Усі вони були озброєні револьверами. Але мали вони обмаль набоїв і тому заходили до хат боязко й обережно.

Вони стали сміливіші, коли одного вечора у Світле вскочила страхітлива трійка — уповноважений ЦеКа і він же секретар В'язівського Райтпарткому Дубінін, начальник ГеПеУ Резнік і його заступник Голдін. Дубінін прибув у Світле своїм газиком, а Резнік і Голдін ван-

тажним закритим авто́м, яке у В'язівці й Світлому називали ч о р н и м в о р о н о м.

Під час короткого засідання в сільраді Голдін дав світлянським володарям по п'ятдесят револьверних набоїв і вдоволено глянув на Дубініна. Він щось хотів сказати йому, але замість нього сказав Дубінін:

— Вороги народу зжерли весь прихований державний хліб, а тепер жруть мертвих людей і хапають на жратву живих. У вашому селі схопили жінку. Чи так, товаришу парторг?

— Так є, товаришу уповноважений ЦеКа, — ствердив Гриша Крук. — Якийсь ворог народу схопив бабу Юстинку коло її копанки й зник у вербо́лозі.

— Бачите, що діється у вашому селі? — визвірювся Резнік. — Мені доклали, що позавчора також пропала Царевичева жінка.

— Як це пропала? — спитав Ванька Дубінін.

— Не питайте в мене, а в парторга Крука, — відповів Резнік.

— Як це пропала? — спитав Дубінін.

— Пішла по воду й пропала, — відповів Гриша Крук. — Тепер Царевич замикає в хаті дітей, щоб вони не пропали.

Усі мовчки дивилися на Дубініна, що він на це скаже.

— У селі ходити небезпечно, — заявив Дубінін. — Тому ми підкинули вам набоїв. Бороніть себе від контрреволюції. А коли впіймаєте людожера, то шльопніть його на місці. Будьте пильні — казав і кажу вам. Зрозуміли?

— Зрозуміли, — відповів Гриша.

— А тепер ідіть на роботу! У вас, як і в інших контрреволюційних селах, є мертві. Їм потрібна яма. Викапайте її десь за селом...

Йому відповів Хлистун:

— Нам не треба копати ями — ми маємо її. І не одну, а кілька.

— Маєте, — спитав Дубінін здивовано.

— Авжеж. У глиниці.

— У глинищі, — замість Хлистуна закінчив Ніфонт Крук. — Кращого місця для відпочинку мертвим не знайдемо. І це відпочинкове місце не за селом, а в селі.

— Хорошо, — сказав Дубінін. — Запрягайте пару клячих у віз і вивезіть готових на вічний спокій... Скільки там їх?

— Дюжина⁴⁴), а може вже більше, — відповів Ясько Хлистун. — В одних хатах ще напівмертві лежать і, навіть, стоять, а інші — готові!

— Баранюки вже кілька день готові, — сказав Ніфонт. — Навіть обидва їхні комсомольці, що разом з нами викачували хліб, лежать з ними. Також Мартинового Гриця голодна смерть звалила. А це ж усі були наші парні⁴⁵).

— Наші? — заперечив йому Міша Голдін, який сидів мовчки, не відриваючи очей від Дубініна. — Вони не наші. Ті, що протягають ноги, не наші!

— Безперечно! — підтримав його Дубінін. — Стягніть їх, вивезіть і присипте землею.

— А що робити з тими, що не встають, але ще дихають?

— Дивіться самі, — відповів Дубінін. — Якщо зовсім не підводяться, значить пісня їх проспівана! Прибирайте їх уночі. Розумієте? А ми заглянемо до вас, можливо завтра...

Увечері, після зникнення бабки Юстинки, Борис привів Ганнусю до Зайчихи. Це було на щастя Зайчисі, бо вона, не доїдаючи, була квола, і їй треба було когось, щоб їй веселіше було в хаті. Вона ще більш була рада Ганнусі, коли Борис сказав їй, що пробуватиме забезпечити обох харчами.

У зв'язку з цим у Зайчихи піднявся дух і збільшилися її сили. Борис також радів теперішньою Ганнусиною долею. Але, будучи розчулений, він не гаяв часу. Коли настала ніч, він узявся переносити залишки схованих харчів з бабчиної Юстинчиної солом'яної стирти до Зайчишиної. Він тричі змотався до бабчиного Юстинчиного

---

⁴⁴) Дванадцять.

⁴⁵) Хлопці.

двора й назад до Зайчишиного й таким чином переніс невеличку кількість поживи, що лишилася після кількох місяців споживання.

Тепер паніматчина Лукііна родина була разом — ув одній хаті. Звичайно, всі відчували відсутність батька, отця Никифора, але його відсутність при цій владі не можна було направити.

Беручи Ганнусю до себе, Зайчиха, перш за все, з'єднала роз'єднане Борисове й Ганнусине подружжя.

— Як це виглядає, — сказала вона відразу молодятам, — щоб двоє голубчиків жили через стінку? Це був би не тільки сором, а й величезний невідпокутуваний гріх.

І молодята почали жити разом...

Після схоплення бабки Юстинки, а також після пропажі Царевичевої дружини, Світле стало ще більше пустельним. Перед пропажею цих двох жінок знеможені, знесилені й опухлі від голоду люди, як уже ми згадували, потрохи виходили з хат, а подекуди на вулицю, шукаючи чогось з харчів, чого вже ніяк не могли знайти. А тепер, після страшної події з двома жінками, люди ніби заморозили себе в хатах і виходили з них (хто ще міг) лише для природної потреби. Виходили подвоє й часом потроє, щоб стерегти один одного за хатою або в виходку, якщо хтось мав його. Тому з цього часу, тобто з другої половини січня 1933 року, село нагадувало пустельну місцевість.

У цю пустельну місцевість раз чи два на тиждень вдиралися газиком і вантажним автом гепеушники й міліціонери і з сільськими вождями брали на облік хати з мертвими. Ввечорі закрите вантажне авто зупинялося по черзі коло намічених хат, в'язівські і свої вожді підбирали мертвих, а з ними напів живих і відвозили в глинище. Там на швидку руку присипали їх, тому часом над похованими земля з годину піднімалася й опускалася й поволі разом з заспокоєними заспокоювалася...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

З кожним тижнем у Світлому число мертвих збільшувалося. Ніхто з голодних і опухлих не звертався до влади за порятунком, бо влада із звирячою брутальністю відповідала, що українські селяни, чи колхознікі, як вона принизливо їх називала, самі спричинили голод, то нехай його мають. Також ніхто з місцевої й районної влади не цікавився опухлими й тими, що вмирили з голоду, а цікавилися лише мертвими, щоб їх приховати від небажаного ока. Тому районна закрита тритонівка дві ночі на тиждень хапала мертвих, а часом і частіше, якщо в оці дві ночі не виконувала свого соціалістичного завдання....

Паніматка Лукія з дочками й Зайчиха з молодятами вже досить довгий час споживали раз на день свою примітивну їжу й тому, як вони говорили, не жили й не вмирили. Уже кілька тижнів пройшло, як вони не виходили з двору, не бачили вулиці, не бачили сусідських хат. Цілими днями, а то й вечорами й ночами сиділи мовчки на соломі або лежали на ній і весь цей час невідривно дивилися в один напрямок на стіну чи на стелю. Вони мчали думами не в майбутнє, а лише в минуле, і не за чимось іншим, а лише за хлібом, який колись їли з непростою байдужістю.

Зовсім інакше було з Борисом і Олешком, якого щоранку рятувала паніматка Лукія. Обидва юнаки також ледве пересували ноги. Але з наявною юнацькою енергією й незгасимою відвагою вони час від часу виходили з Зайчишиного двору, щоб побачити, що діється в селі. Щоб не влізти в якусь халепу, виходили в село вечорами, простуючи верболозами й городами. У першу чергу уникали озброєних могильників, які стягали мертвих з хат на вулицю до вантажного авта й вивозили їх у глинище.

І сьогодні, в кінці лютого, Борис з Олешком вийшли в село на „перевірку”. Вони йшли городами, йшли скрадливо, бо по головній вулиці, на якій був будинок сільради й комсомольський клуб, гуркотіло закрите вантажне ав-

то, підбираючи в свою чорну нору мертвих. Пізніше Борис з Олешком вийшли на поздовжню вулицю, яка тяглася з півночі на південь, перетинаючи село. Обережно підходили до хат і заглядали в вікна, що діється за ними.

У кількох хатах, до яких вони підходили, світло не світилося. Коло однієї з них обидва юнаки щільно притулили обличчя до надбитих шибок: за ними в хаті не відчувалося найменшого шереху. Борис тихо постукав пальцем у шибку, ніхто не обзивався.

— Вимерли всі, — прошепотів він.

— Позавчора в цій хаті були живі люди.... — сказав Олешко.

— Живі?

— Авжеж. Позавчора я тут проходив і побачив Микитиху, що лементувала на порозі.

— Паламариху?

— Авжеж. Микиту Мовчана ще в кінці літа схопили гепеушники й вивезли до району... Позавчора Микитиха кликала чоловіка, щоб рятував від голодної смерті своїх дітей.

— Кликала з ГеПеУ? Здуріла жінка...

Олешко жалісливо блиснув очима до Бориса.

— Здуріла, бо з її очей нібито вискакував вогонь...

Борис схопив Олешка за руку, і обидва поволі подалися до Хвалебних.

— У Хвалебних усі повмирили, крім Степана і його сестри Тетяни, — сказав Олешко. — Ти знаєш їх.

— Знаю. Ходив до школи з ними.

— Отож їхній сусід Цимбал сказав мені, що сам Гриша Крук стягнув мертвих з хати Хвалебних і вкинув їх у вантажне авто, бо Хвалебниха була Гришиною сестрою.

— Сам Гриша стягнув сестру свою мертву? Я не знав цього.

— Тепер знатимеш, — відповів Олешко гордо, показуючи, що він більше знає за Бориса, що робиться в селі. — Цей гад Гриша, та ще й семикрилий, лишив своїх голодних племінників і більше не заходив до них...

— На те він гад, — промовив злісно Борис.

— Та ще який! — згодився Олешко. — Яюсь я був у них і бачив їх. У їхній хаті було холодно, як у псярні,

і Степан спав разом з сестрою Тетяною, щоб не замезнути...

Борис і Олешко якраз підійшли збоку до Хвалебного хати й зупинилися коло вікна. З вікна вдарило на них тьм'яне каганцеве світло. Степан і Тетяна, опухлі з голоду, лежали на вкритій соломою долівці. Над ними стояв Гриша Крук — їхній рідний дядько. — Націлившись на них наганом, він кидав лютим поглядом на вагітну Тетяну й Степана.

— Ах ви ж сволочі! — кричав він. — Як ви дійшли до цього — ви ж брат і сестра! Мало вас убити...

— Помилуй нас, дядечку, — благав Степан, а опухла й вагітна Тетяна лише скорбно дивилася на нього своїми майже згаслими очима. — Рятуй нас — Тетяна вже ледве встає, а я не в силах подати їй води. Не вбивай нас — ми не винні...

— А хто ж винен? — викрикнув до них дядько.

— Влада... весь хліб викачала в нас. І ми були голодні й холодні... й не знаємо, як це сталося... Не вбивай нас... а дай нам їсти... Ти маєш... Тебе держава годує...

Гриша зловтішно похитав головою, усміхнувся й опустив нагана.

— Убивати вас? — сказав він, колючи їх лютою усмішкою. — Навіщо, коли ви самі виздыхаєте...

— Дядечку, — благав Степан зовсім ослабленим голосом. — Дайте нам хоч рисочку хліба, не мені, а вашій племінниці... Я ж помагав вам викачувати в селян хліб державі...

— Честь і хвала тобі від неї, — відповів дядько Гриша і з зловтішною усмішкою відчинив двері і зник у сінях...

У цей час Олешко відскочив від вікна, схопив Бориса за руку й відтягнув його за хату.

— Лягаймо, — сказав він Борисові, — поки цей людожер відійде на вулицю, бо він ще нас постріляє.

Обидва впали на сніг і затаїли подихи.

Незадовго після того, як Гришині кроки заглухли обидва хлопці схопилися з снігу, і Борис сказав Олешкові:

— Зайдімо до них у хату.

— А це не страшно? — спитав Олешко. — Думаєш Крук не вернеться?

— Лише на хвилину, — сказав Борис.

— Зайдімо — згодився Олешко.

Зайшли в кухню й стали за порогом. Тетяна лежала на соломі, а Степан нерухомо сидів, підперши голову руками.

— Степане! — гукнув до нього Борис. — Дивись на мене — чи впізнаєш мене?

Степан поволі опустив руки і глянув на Бориса, здавалося, застиглим поглядом.

— Борис? — відповів він нарешті дуже тихо, після чого повторив ще раз: — Борис?...

— Ми прийшли, щоб принести тобі й Тетяні їсти... Ти чуєш мене?

— Мені й Тетяні їсти? — спитав він, недовірливо вдивляючись у Бориса. — Мені, що з комуністами грабував людей? — сказав він ридаючи.

— Тобі... бо ти не будеш більше грабувати... — відповів Борис ласкаво. — Потерпіть з Тетяною трохи... ми повернемося...

— — —

Незабаром обидва хлопці повернулися, і Борис у Степановій хаті висипав з кишень на стіл трохи кукурудзяного й пшенишного зерна.

— Оце маєш на тиждень, Степане. Розтирай потрохи в макітрі й роби з борошна ріденьку соломаху. Пийте обое раз на день, так казала моя мати, і якось перетриваєте московську голодну чуму...

— Борисе, підійди ближче до мене, — покликав його Степан.

— Я підійду, але не зараз... Ми ще побачимося... — відповів Борис і швидше з Олешком вийшов з хати.

Загальний голод перетворив квітуче Світле в джунглі. Це саме сталося в сусідніх селах. Плакучими днями й ве-

чорами зникли всі тварини і птахи й збожеволілі голодні почали полювати за людьми. В лютому й у перші весняні дні 1933 року почалося людодство. Ця страшна вістка відразу поширилася в селі після зникнення бабки Юстинки, і ті, яких не виморив голод, день і ніч сиділи в хатах за замкненими дверима.

Одного березневого ранку, коли сонце розмалювало своїм першим промінням віконечко, до паніматчиної комірчини як завжди ввійшов Олешко. Він був так само охлялий і дуже знеможений голодом, як і паніматка Лукія і її діти. Щоб від фізичного безсилля Олешкові не закрутився світ і щоб він не grimнув на землю, паніматка Лукія сказала йому сісти на соломку разом з її дочками. Олешко сьогодні був не тільки безсилий, а й дуже похмурий.

— Чого ти сьогодні такий невеселий? — спитала в нього паніматка Лукія.

Олешко сидів мовчки з потупленою головою.

Розкажи, Олешку, що сталося? — спитала Мотря. Яка сиділа коло нього.

— Не можу, — відповів Олешко.

— Розкажи, — домагалася Мотря.

— Не можу, — повторив він, скидаючи пальцем сльозини. У мене тріщить у голові, коли я згадую...

До нього підійшла паніматка Лукія й почала гладити йому голову. Олешко глянув на неї повними слізь очима й вибухнув риданням. У цю тяжку хвилину відчинилися двері й у комірчину ввійшов з Зайчишиної хати Борис.

— Що сталося, Олешку, — звернувся він до нього, підводячи Олешкові голову. — Чого плачеш?

— Бачив щось страшне, але не наважується сказати, — відповіла за Олешка Мотря.

— Страшнішого не може бути від того, що ми переживаємо, — сказала паніматка Лукія.

— Може, — згодився з нею Борис. Він сів рядом з Олешком і обняв його. — Ти, мабуть, бачив, як Гриша Крук застрілив Мину Царевича?

— Бачив... І ти?

— Ні. Костур розповів мені. Тепер хочу почути від тебе. Як це було?

Олешко глянув на нього переляканими очима.

— Кажі! — спробував знову Борис відкрити Олешкові рота.

— Я бачив, — сказав Олешко, тяжко вимовляючи слова, — як Гриша привів з сусідських хат кілька опухлих людей, які ще могли ходити, і при них всадив кулю Царевичеві в голову.

Усі підвели голови й у великому напруженні дивилися на Олешка.

— Всадив кулю?! — скрикнула паніматка Лукія. — Чому? За віщо?

— За віщо? Що він з дітьми з'їв свою мертву жінку...

— Свою жінку?

— Та-ак, — відповів Олешко. — Свою жінку... А пізніше двоє своїх дітей... Хотів з'їсти третього хлопчика, але той побачив, що їсть і втік...

Паніматка Лукія й її дочки від страху не рухалися.

— То оце з'їв свою жінку й дітей той Царевич, що викачував у нас і в людей хліб? — спитала паніматка Лукія.

— А хто ж? Коли Гриша витягнув Царевича з хати, то Царевич весь час реготав. Потім танцював у снігу і співав „Повстаньте гнані і голодні” аж поки Гриша не розквасив йому голову. Я не міг дивитися на це й утік додому...

— Я вірю тобі, — сказав Борис, — бо й Костур утік. Ти бачив його?

— Аякже. Гриша присікався до нього, що він за людоїдом плаче, і назвав його ворогом народу.

— А далі що було?

— Не знаю. Я покинув Гришу на Царевичому подвір'ї.

— Пізніше Гриша хотів застрілити Орача.

— За що? — спитала паніматка Лукія здивовано, бо знала Орача як доброго й чесного господаря.

— За те, що він, його жінка й діти з'їли здохлого колгоспного коня. Але люди не дали Гриші застрілити Орача. Сказали йому, щоб і їх постріляв, бо й вони також їли здохлих коней. І ще Костур сказав мені, що Гри-

ша та Ніфонт Круки й Хлистун дістали від Дубініна й Резніка наказ вбивати людоїдів на місці, а з ними й тих, що говорять про людоїдство.

— І тих, що говорять? — спитав Олешко.

— І тих, щоб приховати людоїдство. У нас нема людоїдства, Дубінін і Резнік сказали... І що це видумки підісланих агентів, яких ми ловимо й стріляємо...

Борис приніс ще одну звістку від Костура, але виявив її, коли Олешко відійшов додому.

— Маркіян живий! — викрикнув Борис на всю комірчину. — Чуєте — живий!

— Живий! — протягли всі разом, заворушившись на соломі.

Ця звістка для всіх була громом серед ясного дня, бо всі вважали Маркіяна за пропащого.

— Живий! — ствердив Борис. — Живе в Києві — надіслав нам листа до Костура, але не подав своєї адреси. Поглянь...

Борис віддав листа матері. Паніматка Лукія розгорнула його й прочитала в одному рядку: „Живу... Адреса й подробиці — пізніше”...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

На початку квітня 1933 року небо над Світлим розкрилося від обрію до обрію й почало квітчати село ніжною блакиттю й поливати золотим промінням. Але світлянські люди не відчували й, навіть, не бачили тріумфу віджилої природи й її оточення. Сотні не відчували й не бачили, бо лежали лежма під землею, впокоєні советською владою. А ті, що ще дихали, поплазували на городи, садки, долини, щоб щось знайти й кинути собі в рот. Їх нічого в світі не цікавило, навіть не цікавило життя, тільки їжа, щоб нею припинити тяжкі болі й муки, які терзали їхнє тіло. Вони хапали все, що попадалося під руки — котики з лози, вишневі й яблуневі бруньки з врятованих вишень і яблунь, перші паростки щиру, лободи, калачиків і споришу. Все це відразу їли або варили з корою й їли цю мішанину чи видушували її й пили сік із неї. Цією їжею й соком почали вони отруюватися, кривавити й гинути. Тепер уже мертві були в кожній хаті, і їх щоночі дві районні вантажні машини відвозили за село в поле у величезну яму, бо в глинищі не було вже місця. Під час очищення хат від мертвих у хатах навхресть забивали дошками вікна. Тепер уже пакували вантажні машини трупами надіслані спеціально для цього представники з міст, переважно партійці, комсомольці й гепоушники, у відрядженнях яких було зазначено, що вони їдуть у село на посівну кампанію.

Паніматчина Лукіїна родина, сама паніматка, Зайчиха й Ганнуся більшість часу вдень і вночі лежали на соломі на глиняній долівці. На них лишилася лише шкіра з кістками. Тому на них страшно було дивитися і їх тяжко було впізнати. Пару місяців вони мали лише одну страву на день, останніми днями тільки соломаху з тертого жита або проса, бо все інше, приховане Борисом, повиїдали. Тому день і ніч у хаті чувся стогін і з ним благання дати їсти. Особливо благали паніматчині Лукіїні дочки й Ганнуся. Благали дати їм їсти або забити їх. Паніматка Лукія

й Борис з тяжким болем відповідали їм „завтра... дістанете завтра”... звичайно, вони не вірили. Але без віри й надії в глибині сердець сподівалися, що завтра станеться якесь Боже чудо. В такі хвилини зі стогоном і благанням вони падали обличчями ниць і натхненно молилися. Над ними стояла їхня скорбна матір з піднесеними до неба руками...

У другій половині квітня, коли врятовані від печей вишні й яблуні бризнули цвітом, а бруньки листками, людські живі кістяки почали полегшувати свій голодний біль і муки вишневими й яблуневими пелюстками. За кілька днів, коли в спустошених садках почала цвісти бузина, опухлі люди кинулися за бузиновим цвітом. Рвали його й їли або варили з нього сік, який називали чаєм, і пили його. Це трохи відживлювало напівживих людей, більше психічно, як фізично, піднімало не силу їх, а знеможений і підупалий їхній дух.

Одного такого дня до паніматчиної Лукіїної комірчини приповз сусід Костур. Перелізши через поріг, сів за порогом на землю. Він був кволий, зовсім кволий і в його очах світилося якесь недобре збудження.

У комірчині цього разу була вся паніматчина Лукіїна родина, а також Зайчиха. Усі оточили Костура зацікавленими поглядами, а той мовчки кидав очима на них з колючою усмішкою. Його усмішка була люта з їдким сарказмом. У комірчині настала напружена тиша, від якої всім робилося моторошно. Нарешті Костур провів своєю порепаною рукою по слухлому й посіченому складками обличчі і проказав якимось хриплим ніби здушеним голосом:

— Чи ви чули, що ці кацапи й жиди зварганили? Не чули?

— Не чули, — відказала Зайчиха. — А що? Костур знову підперся рукою.

— Дубінін з Резніком привезли з району казан, крупу й потрохи ячменю і гречки, й наші смерди варять на колгоспному дворі куліш у ньому.

— Куліш? — вирвалося кілька голосів.

— Куліш. З перлової крупи. І влада селом ходить і закликає на колгоспний двір живих з горнятами по куліш і з торбинками по зерно. Наїжтеся, гукають, а завтра рано виходьте в поле сіяти ярину...

Ця несамовита звістка ніби прибила кожного. Тяжке напруження перервала Зайчиха.

— Сіяти ярину? Чим? — спитала вона.

— Насінням, — відповів Костур. — Аякже! Привезли з районowego гамазею повні мішки ярої пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи й зернят⁴⁶⁾ — і сійте вороги народу, якщо не хочете всі виздихати.

Зайчиха насупилася й вибухла гнівом.

— То советська влада навмісте ограбувала нас, щоб ми виздихали? Чому?

— Чому? Чому? — випалив Костур з несамовитою лютістю. — Тому, щоб ми забули, хто ми... Тому, щоб ми забули про нашу вкрадену волю і про все своє... І не опиралися прибудним і своїм убивцям, і були покірні в їхньому колгоспному кріпацтві.

Костурові слова були надзвичайною новиною для Зайчихи, в якої, здавалося їй, по-справжньому розплющилися очі. Але це не було новиною для паніматки Лукії, її дочок, а особливо для її сина Бориса. Тим часом Зайчиха перехрестилася й прошепотіла потрісканими вустами:

— Змії... Криваві змії!... Що зробили вони з людьми на нашій любій землі?...

— Що зробили? — знову випалив гнівно Костур. — Зробили з дня ніч! Перетворили наше соняшне Світле на непроглядне Темне! Чи на довго?... Вічного на цій землі ніколи не було й не буде... Був Вовкодав — нема Вовкодава. І не буде Дубініна з дубиною і Резніка з наганом..

Костур знову вкрився такою лютістю, від якої в нього затряслися поранені щоки. Потім поволі підвівся і, тримаючись руками за стіну, вийшов у сіни, а з сіней надвір. На подвір'ї він глянув на небо. Сліпуче сонце, здавалося йому, було якесь ліниве й ніби стояло на одному місці...

---

⁴⁶⁾ Соняшникове насіння.

Борис з Олешком ішли до колгоспного двора, несучи з собою по порожньому горнятку й порожній торбинці, а також з цим незабутні страшні Костурові слова: „Перетворили наше соняшне Світле на непроглядне Темне”. Ішли, не поспішаючи, як ідуть люди в якусь небезпеку. Ішли обидва вулицею босі, перегортаючи нагами холодний порох, до якого ще не досить почало приторкатися проміння. І чисте небо нібито було похмуре й наводило сум на Бориса.

Тут і там на вулиці з’являлися опухлі люди, і були вони зігнені й зів’ялі, нагадуючи собою поранені й розчахнені бурею дерева. Кожен і кожна несли з собою на куліш горнята чи ще якісь посудини, а також порожні торбинки. Пройшовши трохи, сідали збоку на вулиці на землю, кілька хвилин відпочивали й знову тяглися далі. Борис і Олешко розпізнали кількох сусідів, але одні з другими лише обмінялися холодними поглядами й розійшлися.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

У колгоспному дворі було вже кілька десятків людей. Більше жінок, менше чоловіків, ще менше хлопців, дівчат і підлітків. Дітей зовсім не було. В селі голод найбільше розправився з молоддю й дітьми, тому тут здебільшого були літні люди.

Посеред двору горіло багаття. Під ним, на викладеному кам'яному колі, стояв величезний казан, у якому варився з перлової крупи куліш. Зігнані й мовчазні люди сиділи тут і там недалеко від казана, міцно тримаючи свої порожні горнята. Коло казана й довкола нього ввивалися з палицями в руках Ніфонт Крук, Ясько Хлистун, Клим Холод, Владик Вухатий і Яша Задов. Між ними найбільше відзначався Ніфонт. Парторга Гриші Крука між ними не було, але замість нього збоку в газику сиділи Іван Дубінін, який заборонив називати себе Ванькою, і Давид Резнік. Сиділи тихо з спрямованими очима на казан і опухлих людей навколо нього.

Борис і Олешко зацікавилися, де дівся Гриша. Недалеко від них сидів Костур зі своєю напівживою дружиною, і Борис з Олешком підійшли до них. Привіталися з ними й запитливо глянули на них. Костур, бачучи це, лукаво всміхнувся.

— Хочете знати, де Гриша? — спитав він. — Я вже кільком сказав про нього й вам скажу. Нема вже того гада й не буде...

— Нема й не буде? — спитав похапливо Олешко.

— Не буде, — відповів Костур упевнено. — Вночі схопив його Міша Голдін і відвіз до В'язівки. Там йому кажуть, жаба цицьки дала.

— Гриші? — протягнув високим голосом Борис.

— А кому ж? Щоб він не хвалився, що забив людоїда Царевича. Людоїдів у советах не було, нема й не може бути!... Тепер Ніфонта поставили на місце брата... і ті два іроди дивляться з газику на нього, як він промишляє.

— Хто це вам сказав? — спитав Олешко.

— Хто? Холод! Клим Холод. Голова колгоспу. Отой, що коло казана крутиться. Він наш чоловік, але ви мовчіть про це...

Борис і Олешко здивовано дивилися на Костура широко розплющеними очима. В цей час Ніфонт Крук тупнув ногою й махнув руками до людей ставати в чергу по куліш. Люди поповзли й полізли в чергу. Колгоспний конюх Гаврило Півненко прикотив тачкою мішечки з ячменем, гречкою і просом. Яша Задов і Владик Вухатий почали вливати черпаком куліш у протягнені горнята, а Клим Холод взявся міряти бляшаною міркою зерно в торбинки. На родину з трьох осіб, що ще не могли вийти з хати, один черпак одного зерна, а на родину з п'яти осіб і більше — два черпаки. Сиплючи зерно в протягнені торбинки, він примовляв кожному:

— Завтра в поле... Запам'ятайте! Якщо не вийдете, то віддасте назад це зерно...

Люди мовчки махали головами. За Задовим, Вухатим і Холодом невідривно наглядав Ніфонт Крук. Він скося глянув на Холода.

— Тугіше з ними! — grimнув він Холодові. — Якщо хтось не вийде в поле, то нехай здихає. У нас хто не робить, той не їсть.

Якраз підійшов Олешко й дістав кулішу і гречки на дві особи. Після нього протягнув Борис своє горнятко й торбинку.

— Тобі нема, — визвірився до нього Ніфонт. — Позбавленців ми не годуємо.

— А хто ж нас годуватиме? — спитав Борис. — Ви ж у нас весь хліб забрали.

— Ушивайся! — крикнув Ніфонт, — бо відправлю до району.

— Борис не ворушився.

— А як з роботою? — спитав він, твердо вимовляючи кожне слово. — Чи виходити мені й сестрам у поле?

— Ушивайся⁴⁷⁾, сказано тобі. У полі обійдемося без вас.

---

⁴⁷⁾ Іди геть!

Борис хотів йому ще щось сказати, але Олешко сіпнув його за рукав і потягнув з черги.

На вулиці Олешко сказав Борисові:

— Не сумуй. Я — сам... Йосип пішов у місто й не вернувся. Поки він вернеться, — я братиму на двох і віддаватиму вам. І ми якось виживемо до нового...

Обидва поволі подалися загорошеною вулицею, час від часу наздоганяючи й минаючи слабших і кволіших від себе...

Світляни, які чудом лишилися при житті, один за одним потяглися в поле. Іншого виходу не було. Нікому з вимучених голодом не хотілося мучитися далі й у тяжких муках помирати. Тому в полі так-сяк почалася робота. Орали й скородили кістякоподібні люди кістякоподібними кіньми й коровами у спільній супрязі. Сівачі сіяли зерно по ріллі руками, бо сівалки зимою вкрилися іржею, а деякі були поломані й понищені.

Щоранку бригадири стукали у вікна своїм підвладним колгоспникам чи кріпакам, як люди називали себе, і з криком виганяли їх у поле. На полі зранку до вечора підганяли їх, щоб кожен виконав накладену на нього норму виробітку. Ніхто з управи й бригадирів не знав, яку площу засіяно яриною, але всі знали, що далеко не всю. Проте управа колгоспу „Заможне життя” зазначила в звіті до району, що засіяно яриною й засаджено картоплею всю посівну площу. Знеможені й змучені голодом люди з гнівом, і ненавистю відгнали дні, щоб якнайшвидше наблизитися до нового врожаю.

У ці дні побудови соціалізму у Світлому паніматчину Лукіїну родину влада відтяла не тільки від найпримітивніших засобів до існування, а й від усього людського. Їм, як позбавленцям людських прав і родині служителя релігійного культу, також заборонено відвідувати громадські збори й побутово-культурні відзначення й не мати жодних зв'язків з колгоспниками. Тому з часу посівної кампанії паніматчину родину зовсім ізольовано від зовнішнього світу. Харчами ділилися з ними в вечорі або вночі сусіди. На відлюдді роз'їдала їх самотність і вселяла в хаті безпросвітно-безконечну розпуку...

Одного травневого вечора Зайчиха повернулася додому дуже сумна й зажурена. Борис з Ганнусею з тривогою дивилися на неї, не зважуючись спитати, що з нею сталося. Нарешті Борис спитав у неї:

— Біда, — відповіла зі смутком Зайчиха. — Біда...

— З ким? — спитав Борис.

— З нами... всіма нами. Хочуть забрати від нас Ганнусю...

Ганнуса кинулася до неї.

— Хто? Кажіть хутко, будь ласка?!

— Ніфонт Крук... Сьогодні в полі кілька разів допитувався в мене, хто ти така. Я сказала йому — моя онука. А він — „То вона була Юстинчиною онукою, а тепер твоєю? Хто вона?“ Я сказала, що ти приблудилася до мене, Ганнусю!... Дитино моя... Добре було б, щоб ти сьогодні... зараз же зникла...

Ганнуса якусь хвилину мовчала, потім кинулася до Зайчихи й обняла її.

— Ви були мені мамою, — сказала вона, — і я ніколи не забуду вас...

— І я тебе, доню моя, — прошепотіла над нею Зайчиха й поцілувала її в голову.

Ганнуса якусь хвилину стояла на місці. Потім ніби опритомніла і, схопивши Бориса за руку, потягла його в комірчину до Борисової родини.

— Я мушу звідси тікати, — сказала вона рішуче. — Зараз... уже!

— Тікати? — спитала паніматка Лукія здивовано. — Чого й куди тікати?

Ганнуса з тяжким сумом дивилася на паніматку Лукію й на її дочок і гірко заплакала.

— Ніфонт хоче схопити її... відповів за неї Борис. — А куди надумала Ганнуса тікати, — не знаю...

— До Києва... до тітки, — сказала Ганнуса. — Це одне місце на світі, де я можу заховатися.

Ця несподівана подія дуже схвилювала всіх. Борис якусь хвилину дивився на Ганнусю й тихо спитав у неї:

— Коли відходимо?

— Зараз, — відповіла Ганнуса.

— Як? — спитала паніматка. — До Києва ж далеко . . .

Ганнуся благально дивилася на Бориса.

— Вантажним поїздом, — відповів Борис. — Вантажні поїзди щодня відходять з станції з пшеницею в Московщину . . . Якщо нам пощастить, то ми знайдемо Маркіяна й усіх вас заберемо до Києва.

Говорити про Борисів і Ганнусин відхід не доводилося. Паніматка Лукія подала їм вузлик з двома ячмінними коржиками. Обоє молодята надягли на себе свою драну одягу, повісили на плечах зв'язані черевики й, журно розпрощавшись, вирушили в темну ніч у пошуки майбутнього . . .

Вінніпер, 1985-1986.

ПОПЕРЕДНІ ГАЙ-ГОЛОВКОВІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРАЦІ

СУРМАЧ. Краків-Львів, 1942.

КОХАНІЯДА. Авґсбург, 1947.

ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ. Том перший. Вінніпег, 1950.

ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ. Том другий. Вінніпег, 1950.

ОДЧАЙДУШНІ. Вінніпег, 1959.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ. Том перший. Вінніпег, 1970.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ. Том другий. Вінніпег, 1978.

СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ. Том перший. Вінніпег, 1979.

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В КАНАДІ. Том перший.

Вінніпег, 1980.

СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ. Том другий. Вінніпег, 1983.

СОН. Вінніпег, 1984.

DUEL WITH THE DEVIL. Winnipeg, 1986.